Д. 4644

Ч. 15. [491.804(02)]

Д-р ВАСИЛЬ СІМОВИЧ,
професор Українського Педагогічного
Інституту ім. М. Драгоманова у Празі.

Нарис граматики староболгарської /старо церковнослав'янської/ мови.

Прага
1926

К у р с в и к л а д і в

для студентів іст.-літ. відділу Інститута ім. М. Драгоманова у Празі.

На правах рукопису.

З М І С Т.

Стор.

І. У В І Д ---------- I

Назва мови /§I/. Яка де [illegible] джерела /§3/. Історія діяльности Кирила й Метода /§4/ й висновки щодо мови ахньо-го перекладу св.письма /§5/. Паночська теорія /§6/ й погляди инших учених на мову перекладу /§7/. Староболгарські азбуки /§8/. Глаголицькі пам'ятки /§9/. Кирилицькі пам'ятки /§I0/. Характеристика староболгарських пам'яток /§II/ й доля староболгарської мови після XI ст.: пам'ятки середньоболгарсько-ц-слав., сербсько-хорв.ц.-слав., українсько-ц.-славянські, московсько-церковнослав. чеськс-церк.-слав'янські пам'ятники /§§ I2-I3/

II. Г Р А М А Т И К А ----------28-38

А. ЗВУЧНЯ---- ----------28-I55

Відносини староболгарської мови до індоґерманської прамови й до инших слав. мов. ---- ---------- 28
Індоґерманські звуки ---------- 32
Праславянські звуки ---------- 34
Перехід індоґерм.двозвуків ув слевян. однозвуки ---------- ------- 35
Довґість та короткість слав.звуків, наголос ---------- ---------- 36
Праславянські й староболгарські звуки -- 37
Староболгарські склади ---------- ------- 39

1. С т а р о б о л г а р с ь к а г о л о с і в о ч н я ----------40-33

а ---------- 40
е ---------- 41
ѣ/ѣ/---------- 42
і ---------- 45
о ---------- 48

Стор.

u ---------- 50
у /ы/ ---------- 51
Глухі голосівки ---------- 54
Носові голосівки ---------- 60
1. в середозвуку ---------- 62
2. у визвуку нечистому ---------- 66
3. в чистому визвуку ---------- 68

Складотворче r, l /$\underset{\circ}{r}, \underset{\circ}{l}$/ ---------- 71

Перезвук ---------- 74

1. перезвучний ряд e-o ---------- 76
2. перезвучний ряд ei-oi ---------- 82
3. перезвучний ряд eu-ou ---------- 84
4. инші ряди ---------- 85

Инші зміни в голосівочні: ---------- 86

1. зміни голосівок після j ------ 86
2. зміни в назвуку слів ---------- 88
3. роззів ---------- 91
4. приподібнення голосівок ------ 92
5. стягнення голосівок ---------- 94

2. Староболгарська шелестівочня ----------94-155

Плавкі r,l ---------- 94
1. rj,lj ---------- 95
2. ort,olt,ert,elt ---------- 96
3. tort,tolt,tert,telt ---------- 98

Носові: m,n ---------- 102
1. mj,nj ---------- 102
2. sn,vn,kn ---------- 104

Губні: p,b,v ---------- 105
1. pj,bj,vj,mj ---------- 106
2. pn,bn,ps,bs,pt,bt,bv ---------- 108

Зубні: t,d ---------- 109
1. tj,dj ---------- 110
2. tt,tn,dn,tm,dm ---------- 114
3. tl,dl ---------- 115
4. ts,ds,tsl,dsl ---------- 116

Стор

Задньопіднебінні: k,g,ch ---------- 116
1. Старша палятталізація задньопіднебінних ---------- 121
2. молодша палятталізація ---------- 123
3. kv,gv,chv ---------- 127
4. kt,gt ---------- 127
5. ks,kst,ktt,skt,skn ---------- 129
6. sk,zg,skj,zgj ---------- 130

Сичні: S,Z ---------- 131
1. sj,zj ---------- 133
2. ts,ds,ss,sr,zr ---------- 134

Шипучі: š,ž ---------- 135

Африкати: c,dz,č,št,žd ---------- 138

Збіг шелестівок ---------- 143
1. випад шелестівок ---------- 143
2. уподібнення шелестівок ---------- 147
zš,žč,zc,zch, zz,zž і т.д.- 148

Явища sandhi ---------- 151

Інші зміни в шелестівочні ---------- 153
1. перестава ---------- 153
2. припсдібнення ---------- 153
3. відподібнення - ---------- 154
4. випад у визвуку ---------- 154
5. пропад складів /гаплольогія/--- 155

Б. ВІДМІНА ----------156-368

Форми індоґерманської та праславянської прамови ---------- 156
Староболгарські форми ---------- 157

І м е н и к и ----------160-203

Рід іменників та відміна ---------- 160
o =пні ---------- 164
- завваги до o = відміни ---------- 172
a =пні ---------- 174
завваги до ā = відміни ---------- 181
u =пні ---------- 181
завваги до відміни u = пнів -- 186
i =пні ---------- 187
завваги до відміни i = пнів ---- 192

Стор.
Шелестівкові пні ---------- 194
Завваги до шелестівкової відміни ---------- 199
ъ| = пні /довгі u = пні/ ---------- 200
Завваги до відміни ū = пнів ------- 203

2. П р и к м е т н и к и ---------- 203-212

"Тверда" та "мяка" відміна прикметників ---------- 204
Comparativus ---------- 205
Відміна дієприкметника /теп.і мин. ч./ ---------- 209

3. З а й м е н и к и ---------- 212-237

Особові та зворотний займеник ---------- 213
Указові займеники ---------- 217
"твердий" /tъ / і "мякий" /jь / тип ---------- 217
sь ---------- 225

Займеники питайні ---------- 227
Присвойні займеники ---------- 231
Инші слова, що мають займеникову відміну ---------- 233
vьsь ---------- 234
samъ ---------- 235
takъ, jakъ, kakъ, vьsakъ, sicь ---- 235
jedinъ, dъva ---------- 236
kolikъ, jelikъ, ѣclikъ, tolikъ, drugъ -- 236
tuždь ---------- 237

4. З л о ж е н а в і д м і н а п р и к м е т н и к і в ---------- 237

"Тверда" та "мяка" відміна ---------- 239
Відміна дієприкметників /теп.та мин. ч./ ---------- 243

5. Ч и с л і в н и к и ---------- 245

Головні числівники ---------- 245
Порядкові числівники ---------- 250
Збірні числівники ---------- 253
Множні числівники ---------- 254

Стор.

6. Дієслово ----------256-368

Індоґерм.дієслівні форми,що перейшли до праслав. та староб. мови ----------256
Дієслівні пні для творби форм---259
Відміна дієслів за дієйменниковим пнем ----------261
Первісні та другісні закінчення осіб ----------264

Дієйменникові форми ----------266-287

Дієйменник ---------- 266
Наміровик ---------- 267
Аористи ---------- 268
Простий аорист ---------- 268
Зложений аорист ---------- 271
Другий зложений аорист --- 276

Дієприкметник діяльний мин. часу I ----------279
Дієприкметник діяльний мин.часу II ----------281
Дієприкметник стражд.мин.часу-- 283

Презентичні форми ----------287-314

Теперішній час ---------- 290
Дієприкметник діяльн.тепер.часу 301
Дієприкметник стражд.теп.часу-- 303
Наказовий спосіб ---------- 304
Imperfectum ---------- 310

Останки давніх індоґерм.простих форм ---------- 314

Futurum ---------- 315
Perfectum ---------- 315
Optativus ---------- 315
Conjunctivus ---------- 316

Описові /зложені форми/ ---------- 316

Praeteritum ---------- 316
Plusquamperfectum ---------- 317
Futurum ---------- 318
Conditionalis ---------- 319
Passivum ---------- 320

Стор.
Трівання дії в дієслові ---------- 321

Відміна дієслів ----------324-368

Перша кляса /безнаросткова/-------- 325
Перша громада /пень на p,b,v /326
Друга громада /пень на s,z / 327
Третя громада/пень на t,d / 329
Четверта громада /пень на r,l / 331
Пята громада /пень на m,n / 334
Шоста громада /пень на k,g / 335
Сьома громада /пень на голос./ 337
Друга кляса /нар.-nǫ- / ---------- 341
Третя кляса /нар.-ě- /---------- 344
Перша громада ---------- 344
Друга громада ---------- 346
Четверта кляса /нар.-i- /---------- 350
Пята кляса /нар. -a- / ---------- 352
Перша громада /-ati,-ajǫ/------ 353
Друга громада /-ati,-jǫ /------ 355
Третя громада /-ati,-ǫ /------ 357
Четверта громада /-jati,-jǫ /---- 359
Шоста кляса /нар. -ova- /--------- 361
Нетематична кляса ----------363
byti,jesmь ---------- 363
dati,damь---------- 365
jasti,jamь---------- 366
věděti,věmь---------- 367

Б.НЕВІДМІННІ ЧАСТИНИ МОВИ ----------369-385

1. П р и й м е н и к и ----------369

Справжні прийменики----------369
1. з одним відмінком ----------370
2. з двома відмінками ----------371
3. з трьома відмінками ----------372
Несправжні прийменики----------373
Прийменики - приростки ----------375

2. П р и с л і в н и к и ----------376

з займенникових пнів ---------377
з іменних пнів ----------379
ступіньовання прислівників---383

3. Ч а с т и ц і /particulae /----------383

4. С п о л у ч н и к и ----------384

ВАЖНІША ЛІТЕРАТУРА ПРЕДМЕТУ.

1. **ГРАМАТИКИ:**

Dobrovský Josef: Institutiones linguae slavicae dialecti veteris, Відень, 1822.

Miklosich Franz: Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen, Відень т.I 1852 /звучня, 2.видання,1879/; т.II,1856 /відміна,2.видання 1876,московський переклад Н.Шлякова,під редакцією проф.Брандта,Москва,1886/; т.III,1875 / словотвір/; т.IV,1868-1874 /складня, друге видання,1883/.

Востоков А.: Грамматика церковно-славянскаго яз ка,изложенная по древнейшим памятникам, Петербург,1863.

Leskien A: Handbuch der altbulgarischen Sprache,Веймар.1871,пяте видання 1910, з текстами та словничком; є московський переклад другого видання з 1886 р. що появився 1890 р.

Vondrák W: Altkirchenslavische Grammatik, Берлін, 1900;друге видання, сильно поширене /656 стор./ й перероблене,Берлін,1912 р.; відділ про складню/579-638/ вийшов у московському перекладі Петровского,Казань,1915.

Vondrák W: Vergleichende slavische Grammatik, Геттінген, т. I .1906 /звучня та словотвір,2.видання 1924 р.-сильно поширене,стор.740/; т.II,1908 /відміна та складня/.

Leskien A: Grammatik der altbulgarischen /altkirchenslavischen/ Sprache Гайдельберґ,1909 /найкращий підручник,відповідає всім вимогам сучасного мовознавства,вийшов перекладом на московську мову в Казані 1915,перекладчик- Петровский/.

Грунскій Н.: Лекціи по древнецерковнославянскому яз ку,Дорпат /Юріїв/,2. видання,1914 р./з додатком староболгарських текстів фотоґраф./.

Кульбакинъ С.К.: Грамматика древнецерковнославянскаго яз ка,Харків, третє

видання, 1918 /щодо стійности підходить до Лескінової Гайдельберзької граматики/
К у л ь б а к и н ъ С.М.: Грамматика церковнославянскаго языка по древнѣйшимъ памятникамъ /Энциклопедія славянской филологіи, выпускъ 10/, Петербург, 1915.
Ł o ś Jan: Gramatyka starosłowiańska/głosovnia morfologja, składnia/ Львів- Варшава -Краків, 1922.
L e h r - S p ł a w i ń s k i Tadeusz: Zarys gramatyki jezyka starocerkiewnosłowiańskiego, Позен, 1923.
H u j e r Oldřich: Úvod do dějin jazyka českého, 2 видання, Прага, 1924 /короткий, але ясний і дуже гарний перегляд звукових і морфольоґічних явищ славянських мов із порівняльного й історичного погляду.
В о з н я к Михайло: Коротка граматика давньої церковнославянської мови в порівнянні з українською, Львів, 1925/конспект для вжитку в середніх школах/.

2. ЗВУЧНЯ ТА ВІДМІНА:

M i k l o s i c h Fr.: Altslovenisch Lautlehre, Відень 1872
С о б о л е в с к і й А.: Древній церковнославянскій языкъ, I. фонетика, Москва, 1891.
M i k k o l a J J.: Urslavische Grammatik т.I /звучня/, Гайдельберґ, 1913.
S c h l e i c h e r A: Formenlehre der kirchenslavischen Spr., Бон, 1852.
M i k l o s i c h Franz: Altslovenische Formenlehre in Paradigmen, Відень, 1874.
Л я п у н о в ъ В.М.: Формы склоненія въ старославянскомъ языкѣ, Одеса, 1905.
H u j e r Oldřich: Slovanská deklinace jmenná /розправи чеської Академії Наук III.кл.ч.33/, Прага, 1910.
P a s t r n e k Fr.prof.: Tvarosloví jazyka staroslovanského s úvodem a úkazkami, Прага, 2.видання, 1912.
П о р ж е з и н с к і й В.К.: Сравнительная морфологія древнеиндійскаго, греческаго, латинскаго и старославянскаго языковъ, , ч.I. Склоненіе именъ, Москва, 1916.

3. ХРЕСТОМАТІЇ:

Bernecker Erich: Slavische Chrestomathie Штрасбург, 1902.

Vondrák W. D-r: Kirchenslavische Chrestomathie ,Геттінген,1910 /зі словником/.

Каринскій Н.М.: Хрестоматія по древнецерковнославянскому и русскому языкамъ, Петербург, 2.видання,1911.

Кульбакин С.М.: Древне-церковнославянскій языкъ, тексты со словарчикомъ, Харків, 2.видання,1913.

Для староукраїнської мови:

Крим с ь к и й Агатангел: Хрестоматія з памятників письменської староукраїнщини XI-XVII., Київ, 1924

Возняк Михайло: Староукраїнське письменство, Львів,1922.

4. СЛОВНИКИ:

Miklosich Franz: Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum,emendatum auctum, Відень,1862-1865

Miklosich Franz: Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen, Відень,1886.

Berneker E.: Slavisches etymologisches Wörterbuch, I. A -L ,Гайдельберг,1908-1913; з II.тому появився тільки один зшиток /1914 р./букви M.

Дрібні прикрощі помилки,

що їх слід іспрявити перед читанням „Нарису".

Стор.	Рядок	Написано:	Треба:
33	8. згори	[придих g]	[придих ʃ]
34	5. знизу	з тих шелестівок	з цих шелестівок
35	7. знизу	[із sreumen]	[із *sreumen]
36	2. згори	*ųlkoi	*ųlkoi
	3, 8. згори	ВЛЪЦИ, ВЛЪЦѢ	ВЛЬЦИ, ВЛЬЦѢ
	4. згори	ѳѣѳоіѕ	ѳѣѳоіѕ
	9. знизу	переходу і після голосівок	переходу складового і після голосівок
	8. "	відпаду ѣ на кінці	відпаду ь на кінці
	6. "	первісну сагу	первісну сагу — у нескладові
39	7. згори	див. §42	див. §41
41	6, 9 згори	ВЛЪКА	ВЛЬКА
	4-7 знизу	нашати, раждати, пробась	НАШАТИ, РАЖДАТИ, ПРОСБАТЬ
42	9. згори	ВЛЪЧЕ	ВЛЬЧЕ
	12. знизу	gen-er-is і т. д.	gen-er-is із *gen-es-is
44	2, 4 знизу	знаків <	>, отже: poljoi > poljei > poli ... і також: pisjoimъ > pisjeimъ > pisjimъ > pišimъ
45	10. згори	пусл. *givъ	пусл. dăivъ [givъ]
46	5. згори	ѕнѣѣ	ѕнѣѣ
	8. знизу	*sjūti < *šyti < šiti	*sjūti > *šyti > šiti
47	3. згори	[див. §21, 2]	[див. §47, 10]
	4 і 5 "		викинути
	8. знизу	*rajъ < *rajь	*rajъ > rajь
		*mojъ < *mojь	*mojъ > mojь
	7. "	пор. §26	викинути
50	3. знизу	у прислівникових перехопив є Ō	зберігся Ō — перехопило єŌ
52	9. знизу	-ūns < ūns < ūs < ū	ūns > ūns > ųs > ū-ві
	7. "	див. §28Б	§28Б3

Стор.	Рядок	Написано:	Треба:
53	8 і 10 згори	*tokons < *tokuns < *tokūns . . . < *tokųs < *tokūs < *tokū.	*tokons > *tokūns > *tokųs > tokū
		*vedonts < *vedons < *veduns . . . < *veduns і т. д.	*vedonts > *vedons > *vedūns > *vedūns і т. д.
	12 і 13. "	*mąžons < *mąžens < *mąžen < . . . < *mąžę	*mąžons > *mąžens > *mąžen > mąžę
		*znajonts < *znajons < *znajens < . . . < *znaję	*znajonts > *znajons > *znajens > znaję
	14. "	Ориг. §28 I	§28 I 3, II 8
54	7. "	*sjūti < *syti < *šiti	*sjūti > *šyti > šiti
56	7. знизу	*jьgo < *jьgo < *igo	*jьgo > *jьgo > igo
	3. "	*ovь-c-a	*ovь-ca
57	9, 10 "	*bz < *ųbz	*bz > *ųbz = ВЪЗ
		*bmą < *į-bmą < imą	*bmǫ > *įbmǫ > imǫ = НМѫ
59	5. згори	появившіся наші . . . . наші'атники	явившиеся старобългарскі наш'ѣтники
64	7. знизу	> ūn > ū > ū	> ūn > ų̄ > ū
67	12. згори	*vlkuns	*vьlkuns
68	3. згори	Форми: 5₁ - спонука -ert да сака Ѧ:	
			отрѫчѧ, отрѫчѧтє з *otro-kent, *otrokente
69	12. згори	į > im	į < im
74	4. згори	взяв	взяли
	4. знизу	ні злінм	ці злінм
77	11. з гори	З.Р: при-тѣк-ати	Зд: при-тѣк-а-ти
	8. знизу	НЕ-прѣ-бръда-ємъ	НЕ-прѣ-бръда-ємъ
79	12. знизу	ver-du	ver-du
	10. "	Р.: вьр-ѣ-ти	Р: вьр-ѣ-ти
82	4. згори	з двуплінованим	з двуплованим
85	2, 3, 5, 7, 9, 10, 11.	Скрізь, де написано Зв	Зд. : [здвижеть]
86	9.	обговорені	обговоровані
87	7. з гори	*voljo > volję і т. д. . . .	*voljai > *voljoi > volję
		рыбѣ з *rybоі	рыбѣ з *rybāi > *rybоі
	6. знизу	*sjuti	sjūti
88	8. згори	*пишатъ. На	*пишатъ [зрештою, ці форми можна ще инакше подумати аналогічно, як §82 д. На...

Стор	Рядок	Написано:	Треба:
93	11. знизу	як угорі	як §31$_3$, ст. 92.
94	6. знизу	зот. baĭra.	зот. baĭra [сіно, вера, aĭ=e на укр. спосіб]
96	6. знизу	ці групи	ці склади
100	11. згори	лужс. brjoch	луж. brjoh
102	1. згори	висловок, що замінка . . .	висловок, що замінка цих сполук у наступну склалем
	2. знизу	*konjь > konjъ	*konjь < *konję
		*zemja < *zemá < < zemĺa	*zemja > *zemo > zemĺa
109	9. згори	приміненими ѣв- . . .	пригосенкоми ѣв-
		ob-volkъ < *obolkъ < < obłasъ	*ob-volkъ > *obolkъ > oblakъ
		ob-velka < *obelką < < obĺękŭ	*ob-velkǫ > *obelkǫ > oblękǫ
110	14. згори	лат. dûrys	лит. dûrys
111	7. згори	при цій палеталізації . . .	при цій палаталізації
	8. знизу	ЛѢТИТИ	ЛЫТИТИ
	2. "	дзиґкової шипучої	шипучої після t, d перед t, d
112	3. знизу	Шахматове	дурнево
113	12. згори	tj+s, dj+z	s+tj, z+dj
	4. знизу	š у tš	š та tš
115	5. згори	3. ос. мн.	1. ос. мн.
	7. згори	*rudmenę	*rudmenę
117	24, 22 знизу	лабіальному . . .	лабіялізованому
		лабіальною	лабіялізованою
118	5. знизу	шелестівок r, k . . .	шелестівок l, r, k
119	5. "	[освічений], под зот. . .	[освічений], зот.
121	5. згори	як t'd'is ch-	як t, d' is ch-
125	4. знизу	у тих словах	у цих словах
126	9. згори	ГРЬДЦЕ.	ГРЬДЬЦЕ
127	6. згори	ВЛЪГВИ	ВЛЬГВИ
129	13, 14, 15. знизу	*rēk-s-om < *rēksъ < < rĕchъ	*rek-s-o-m > *rēksę > rĕchę
		geg-s-om < *yēksum < < *gēkchъ < *gĕchę	*geg-s-o-m > *gēksom > *gēkchę > *gĕchę

Стор.	Рядок	Написано:	Треба:
130	14. з гори	зубний отпочуть	зубну отпочуть
131	12. з гори	укр. дрягвинне	шоск. дрягг
133	9. Зовни	мвішлѣахъ	мвішлѧахъ
	7. "	*krsnjaaše	*krsněaše
141	5. зовни	*dьskica (*dьstšica (*dьštšica (*dьštьjica	*dьskica) *dьstšica) *dьštšica) *dьštьjica
145	3. зовни	st n. ry.	st, zd, n. ry.
146	14. "	мвіла	мѣ-гла
149	6, 7. з гори.	*bezędъ, *bezdьstji	*bezčędъ, *bezčьstji
	9. зовни	що бувають саме	що появляється саме
150	10. зовни	ВЪІКРЪІЕННЕ	ВЪІКРЫІЕННЕ
153	7. гори	с відповідним	на відповідний
154	9. зовни	*mogat	mogt
158	4. "	imperfectum	plusquamperfectum
161	9. з гори	тѣло, гловъ	лѣто, тѣло, гловъ
	8. зовни	ук. мѣтро	ук. гор. мѣтро
162	6. "	перезвуку у і	перезвуку ѣ і
	3. "	ми ... на основі	ми пишемо на основі
163	5. з гори	н. ry. тѣло, лѣто	гело, лѣто
164	8. "	перед собого	перед ориша
	9. зовни	тѣло, тѣломь	гело, геломь
166	4. з гори	d, ake	+ d, ake ...
	7. "	тутінце	тутінце
167	8. "	istud	istud, пор. §63 I_1
168	8. "	спінд. a-індив. oi	спінд. ē-індив. oi
	10. зовни	*istoi, §63	istoi, §63 I_5
	6. "	вивуковим	вивуковим
169	9. з гори	лат. lupōs	лат. lupōs
	9. зовни	пор. тѣхъ §63	пор. тѣхъ, §63 I_{10}
	2. "	тут інше різнобічне закінчення - носове ѣ	тут закінчення - носове ѣ
176	13. "	χώρα	χώρα.
178	13. "	-mę, -ami	-mь, -mi
	11. "	-ma, -mas	-ma, -mus
179	10. з гори	з двуго боку	з двуго боку
184	7. "	*sūn-ū	*sūn-ū
	13. "	-mę, -ma	-mi, -ma ...
185	2. "	лат. hostei ...?	лат. hostes, спінд.
	5. зовни	*šunevōm	*sūnevōm

Стор.	Рядок	Написано:	Треба:
187	10 згори	пізніще і під упливом	пізніще й під...
189	6. "	ім. āvi	им. āvi
"	3. знизу	- орудника	з орудника
190	12. "	з*pāteju	з*ponteju
	11. "	цілком аналогічно	аналогічне
191	12. згори	>ī̆s>is-ī	>ī̆s>īs-ī
192	11. знизу	ai=слов. в вивчу	ai=слов. і в вив.
199	7. згори	Із Ō=пнв.	Із O=пнв.
	8. "	ієменників	іменників:
200	7. "	зам. ѲТЬЦА И МАТЕРЬ	зам. ѲТЬЦЬ И МАТЕРЬ
	9. знизу	ЛАКЪТЪ	ЛАКЪТЬ
201	1. згори	замінуваши ці іменники	замінувати і замінюють ці іменники
	3. "	ВРАДЪ	ВРАДЫ
203	5. знизу	відповідає німецьким	відповідають німецьким
205	4,5,8,10,11.	*chud+jēs-<*chuādē	*chud+jēs->*chuādēs-
		*drag+jēs-<*draāgs	*drag+jēs->*draāgs-
		*vys+jēs-<*vyšēs	*vys+jēs->*vyšēs-
		*nov-ějēs-<*novějēs	*nov-ějēs->*novějēs-
		*dobr-ějēs-<*dobrějēs	*dobr-ějēs->*dobrějēs-
	14. знизу	зразок: у сер. роді: НОВѢЕ	НОВѢЕ
	17. "	у жін. род.: МЬНѢШЕ	МЬНѢШИ
207	11,6 знизу	-jēs-jo<-jēšo	*-jēs-jo->*-jēšo-
		-jēs-jā<-jēšā	*-jēs-jā->*-jēšā
208	10. знизу	ститнів	ститнів
	5. "	ВѪШЬТШН	ВѪШТЬШИ
209	1. згори	ГОРЪШИ	ГОРЬШИ
	13. знизу	зразок жін. з. ВЕДѪШТѪ	ВЕДѪШТЕѪ
	1. "	" им. с. ВЕДѪШТЕѪЪ	ВЕДѪШТѪЪ
211	3. згори	тільки і не замінюється	тільки, але пові цієї форми буває і форма наз. одн. ВЕДЫ
214	1. знизу	в кінці Е у ... біне	в кінці, Е у дав. первісне

Стор.	Рядок	Написано:	Треба:
215	13. знизу	дістався	дістанеся
216	13. "	*nōs, *vos	*nōs, *vōs
217	2. згори	ā = пів	ā = пів
	4. знизу	у зразку с.р. тѣ?	тѣмь
219	4. згори	лат. is-tud	лат. is-tud
227	у нотці	бракує двох рядків: КОМОУ-ЖѢДО]; щодо чьто, то його видно у сполуці НИ-ЧЬ-ЖЕ [НИЧЕГО-ЖЕ, НИ-ЧЕМОУ-ЖЕ...] і в деяких сучас-	
231	14 і 13 знизу	нема форм: Р.М. [для всіх родів]	ЧЬСЬКЕГО ЧЬСЬКѢМА
			Д.в. "
232	8. знизу	із *бОС до *tuos . . .	із *бОС-до *tuos
234	9. і 12. згори	у зразку ВЬСЬХЪ	ВЬСѢХЪ
		ВЬСЬСѢИ	ВЬСѢСѢИ
240	5. знизу	зустрічі однаковим складів або складів із такого самого шелестівкого	зустрічі двох однакових складів або складів із такого самого карпатського шелест.
241	8. знизу	ТЪШТИНМЪ	ТЪШТИНМЬ
243	6. "	відміна дієприкметників	відміна компаратівів [560] і дієприкметників
250	9, 5. знизу	ПРЪВЪ, ПРЪВА, ПРЪВО . . .	ПРЬВЪ, ПРЬВА, ПРЬВО
	8. "	ЧЕТВРЪТЪІН, ЧЕТВРЪТАІА . . .	ЧЕТВРЬТЪІН, ЧЕТВРЬТАІА
		ЧЕТВРЪТЬІЄ	ЧЕТВРЬТЬІЄ
251	6. згори	*tretijos, пор. . . .	*tretijos, пор. спінд. tr̥tl
	9. "	ЧЕТВРЪТЪ	ЧЕТВРЬТЪ
	1. знизу	ПРЪВЪІН	ПРЬВЪІН
252	1. згори	ТРЬТЬІН	ТРЕТЬІН
	4. знизу	ЧЕТВЪТЪІН	ЧЕТВРЬТЪІН
253	1. згори	ЧЕТВЪРТААГО	ЧЕТВРЬТААГО
254	3. згори	родівнику	родовику
255	6. "	зн. слова	знаміїн. сл.
257	9. "	форми ті	форми ці
	6. знизу	кінцеву значінні . . .	його значінні
258	2. згори	? . . .	тільки вживаються
259	12. згори	infinata	infinita
260	10. "	від дієприкметникового	від дієприкметникового

Стор.	Рядок	Написано:	Треба:
260	5. здолини	вихідну появу. . . .	вихідну точку
"	7. "	дієприкметник стражд. стану . .	дієприкм. мин. часу стражд. стану
261	12. згори	..., відповідно до самого пня: . . . . чи він тотожний	при чому важно знати, чи пень дієйменика тотожній
262	11. здолини	появляється . . .	появляються
265	2. "	як порівняти та з системою	як порівняти цю систему та з системою
267	6. згори	гребѧ пор. §26₂	гребѫ ... пор. §35₂в
	8. "	врьгѫ.	врьгѫ
268	10. здолини	*metъ	*mot
271	9. згори	не буває цієї форми в дієслів, що в їх корінi є „е", тим то немає зовсім *nesъ	не буває звичайно в пам'ятниках цієї форми в дієслів, що в їх корінi є „е", тим то рідко трапляються форми такі, як: *nesъ, *tekъ...
273	8. згори	*rek-s-vě.	*rek-so-vě
	1. здолини	пѧсѫ	пѧсѧ
274	2. згори	чисѡѣ.	чисовѣ
	14. "	кръшѧ.	крышѧ
279	9, 12. "	тих дієслів, ... тих осіб	цих дієслів, цих осіб
280	13. "	з *čišti	з *čitti
282	14. здолини	той дієприкметник. . . ...ставшися складовою . . .	цей дієприкметник ставши складовою
283	7. згори	мрълъ, жръ-лъ.	мрь-лъ, жрь-лъ
	1. здолини	стінд.?	стінд. vaha-nas
284	7. згори	тръть	трьтъ
	9. "	стръть	ст тъ
	8. здолини	отъвръстъ	отъврьстъ
285	2. згори	писати-писанъ. . .	пьсати-пьсанъ
	6. "	тръпѣти-тръпѣнъ . . .	трьпѣти-трьпѣнъ
	14. "	наростком -nъ. . .	наростком -enъ
	5. здолини	творять цю форму від пня теп. часу форми -ѳ [себто-між пнем дієйменика й закінченням іде звязковий звук -е:	творять цю форму немов од пня теп. часу, себто, між пнем дієйменика й наростком іде звязковий звук -е [наросток -enъ]
287	7. згори	неисписаньнъ . . .	неиспьсаньнъ
288	9. "	до якогось типу. . .	до якогось одного з цих типів

Стор.	Рядок	Написано:	Треба:
288	7. здолини	*uoid-	*u̯oid
289	10. згори	продовженнаѧ . . .	продовженнїи
	12. "	БЕРѪНТЪ	БЕРѪТЪ
	7. здолини	ѣлѣдєш	*ѣлѣдєш
293	10,9,8. "	останні слова в рядках: закінченнє,	з -šь, що є продовженнєм індм.
294	10. згори	особа одн. має . . .	особа однини знає
	2. здол.	*ležisi<*ležichi<*<*ležiši	*ležisi>*ležichi>*ležiši
296	8. згори	укр. памѧтникаѧ . . .	укр. і новгородськиї памѧтникаѧ
	15. "	ст. 264], що муcіло	ст. 263], которе мусіло
297	12. здолини	стаюся	скаюся
299	12. "	trьpitь...трьпѧтъ .	trьpitь...трьпѧтъ
300	2. згори	*trьpī-ntь	trьpi-ntь
	5. здолини	трьпѧтъ	трьпѧтъ
	8. "	ѧго просто . . .	ѧ просто
301	13. "	випадку на -ъ: . . .	випадку на ъі
303	12. згори	жьрѧ	жьрѧ
304	9. здолини	додаваниим . . .	додаванним
310	7. здолини	ця форма . . .	ця остання форма
314	4. згори	зразок: трьпѣахъ, пигаахъ	трьпѣахъ, пьгаахъ
325	7. здолини	плѣти з *plěvti . .	плѣти з *pelvsti
327	1. "	пропущену форму аориста II$_1$:	

Одн. 1. ж.	нѣсъ	Дв.: нѣсовѣ	Мн.: нѣсомъ
2. "	[несе]	нѣста	нѣсте
3. "	[несе]	нѣсте	нѣша

330	6. "	пр. $100	пр. $100а
331	11. згори	пр 100_3$	пр $100б
334	2. здолини	приростками: ? . . .	приростками: въ-ѧти
335	17. згори	додати: Про форми аориста т-ну „ch" є цїй громаді тиле. БГЛБ, ст. 256	
338	2. здолини	крьѣахъ	крьі ѣахъ
	3. "	БИТ	БИТЪ
	7. "	пр. 100_2$	$100б
339	1. згори	БЬГАГЕ	БЬГАТЕ

Стор.	Рядок	Написано:	Треба:
340	7. 2 здолини	шьіть, шьіидахъ . . .	шить, шіідахъ
341	11. "	народток - по . . .	народток - по
	5. "	відсіінности	відсіінности
	3. "	а далі	і далі
343	6, 7. "	дрьзнъвенъ, дрьзнъвение	дрьзнъвенъ, дрьзнъвение
344	2. згори	народком - е -	народком - ё -
345	18. "	у зразку: [želějitě] . . .	želějite
346	2 здолини	умівша	умівши
347	5. згори	з * trьpi]	з * trьpě]
	7. здолини	живѣши	живѣти
	5. "	гѣждиши	гѣдиши
348	2. згори	приши	пьриши
	5. "	дрьжижи	дрьжиши
	5. здолини	ѣпите	гъпите
349	9. згори	у зразку 3. ос. син: хъштатъ	хътатъ
	11. "	ашть хъшти . . .	аште хъшти
	3. здолини	дієприкм. стр. сим. . . .	дієприкм. стр. тен.
350	5. згори	пр. 6100_4	пр. 6100_2
351	12. "	у зразку 3. ос. дв. хвалиетѣ . . .	хвалиете
352	7. "	гблажнитъся . . .	гъблажнитъся
354	4. "	[гъ] кончатъ	[гъ] коньчатъ
356	1. "	з * rystjom	з * ristjom
357	10. "	шелестовучим . . .	шелестівковим
	11. "	народка - а ін- дівітіву	народка - а - інф.
	12. "	звати	зъвати
358	3. здолини	у през. дослід . . .	у present. formam
360	5, 6, 8. "	у зразку: дашщета . .	дашшета
		дашщетѣ . . .	дашшете
		дашщете . . .	дашшете
361	8. згори	дієслова цієї бу- . . .	дієслова цієї кла-
		ваготь	си буваготь
	13. "	все народтові . . .	все народотові
362	2. "	у зразку 6.: коупъвагоувѣ . .	коупъвадагъвѣ
		коупъвъвашета . .	коупъвадашета
		коупъвъвашете . . .	коупъвадашете
363	8. "	шчі ? у другім	шчі, ніт у другим
	3. здолини	у зразку: бждете	бждете

Стор.	Рядок	Написано:	Треба:
364	12. згори	вішати	вітати
365	12. "	пропущено у зразку	дієйм.: ДАТИ намір.: ДАТЪ
366	9. "	у зразку: ꙗсти	ꙗстъ } infin. форми
	21. "	" " изѣдши	изѣдъша } infin. форми
	19. "	" " ꙗдѧшта, изѣдѧшта	ꙗдѫшта, изѣдѫшта } презент. форми
	1. здовини	" " ꙗдѣашете	ꙗдѣахѫ } презент. форми
374	11. згори	усівше	усівши
	2. здовини	уміцніло	зміцніло
376	9. згори	съкончати	съконьчати
	4. здовини	распѫти	распѧти
377	3. "	инде	инъде
	9. "	іменно відмінка	іменного відмінка
378	5. згори	тѫдъ	тѫдѣ
	11. "	вънѣжѭдоу	вънѣѭдоу
	3. здовини	ѥльша	ѥльма
380	3. згори	сумірно	сумирно
	7. "	для утворення	для творення
	9. "	пръвѣѥ	прьвѣѥ
	12. "	пръвеѥ	прьвоѥ
381	1. "	връхоу	врьхоу
	12. "	многъми	мъногъми
	7. здовини	прась	правь
382	3. згори	що лучить	що личить
383	14. "	вживаються	вживається

Для ліпшої орієнтації треба пододавати ще §§ на таких місцях:

35	3. згори	[див. далі]	див. §37₁,₂
41	7. "	vr̥kād, і инчі	vr̥kād, пор. §47₁
	3. здовини	про-бась, див. §23₄	§77 II 1 ст. 274
	1. "	значіння je	пор. §31₂а
42	10. згори	лúкє	пор. §47₃
43	4. здовини	vēdsom	§77 II 1 ст. 275
44	1. згори	krikēti	пор. §31₁е, §96
	4. "	тъпод-ē-jьs	пор. §60, ст. 206
	9. "	-oisu, н. пр.	oisu, §47₁₀, н. пр.
	2. здовини	див. §26	§31₁б
45	6. "	s-ī-mus	пор. §85₂
47	1. згори	бози	пор. §47₇

Стор.	Рядок.	Написано:	Треба додати §§:
47	3. згори	θεοῖσι [див. §21_2]	пор. §47_{10}
	7. "	ἐμοί, σοί	пор. §62_3
48	12. "	§§27, 28	§28_{II1}
52	7. "	κηρική	пор. §57
	12. "	див. §28_{II}	§28_{III} $Б_2$
	8. здолини	див. §28_{III}	§28_{II3}.
53	12. "	див. §28_{III}	§28_{II3}, II_8
56	13. згори	із *водот.	пор. §47_2
	14. "	§28_{II}	§77_I
57	10. "	μητέρα [§28_I]	§55_4
65	7. "	НОСИТИ]	пор. §§74, 96_2, 97
66	1. "	ст. 127]	пор. §82_8
	7.	НОСѦ]	пор. §83
	9. здол.	[сини]	пор. §49_{10}
	13. "	[ovi]	пор. §53_{11}
67	12. "	τιμάνς	пор. §49_9
	18. "	КОНѦ	пор. §47_8
68	5. згори	ἔλιπον	див. §77_I, ст. 270
	9. "	[§38_2]	§77_{II}
	16. "	сидя	пор. §83
69	5. "	matim	§54_3
	13. "	це з m̥]	§55_4
	16. "	sūnūm	§51_3
	7. здол.	ἔλιπον	§77_I
	9. "	vr̥kam	§47_2
70	6. згори	θεάν	§49_3
	8. "	feram	§$82_{1б}$
	13. "	akmeñs	§$55_{1а}$
	1. здол.	КАМЕНЪ	§47_{11}
	4. "	istud	§§55_3, 63_{I1}
	8. "	*bernīen	§$55_{1б}$
	11. "	[ie = ē]	пор. §62_4
72	11. згори	ѫ, ш	пор. §37_1
77	1. здолин.	попереднього И	§37_2, ст. 125
96	8. згори	глухих	пор. §26 зав. 4
108	6. здол.	ГРЕБѪ	пор. §77_{II1} ст. 273
116	12. згори	*bodsom	пор. §77_{II} ст. 274
119	4. "	*pēksom	пор. §77_{II} ст. 273
158	3. здолини	dieclobi §72]	§§88-90
169	10. "	ТѢХЪ, §63	ТѢХЪ, §63_{I10}
299	6. згори	-е/о пнів	пор. іще §$31_{1д}$

У В І Д.

§ 1. Мова, що її основи та будову ми маємо пізнати, й досі не має ще устаткованої н а з в и. Від зародин славянської філольогії з початком XIX.ст. та й по сьогодні її звали ріжно: lingua slavica dialecti veteris /Дубровскі/, мова церковно - славянська, kirchenslavische Sprache /Востоков, Шляйхер і ин./, мова старославінська, lingua palaeoslovenica, altslovenische Sprache /Міклошіч/. Та ще й тепер, коли наука багато дечого вже вияснила /див. §6/, й тепер іще звуть її ріжно: староцерковнославянська мова, altkirchenslavische Sprache, древнецерковнославянскій языкъ/Ягіч, Вондрак, Грунскій, Кульбакін, Лер-Сплавіньскі й ин./, давня церковнославянська мова /Соболевскій, Возняк/, старославянська мова, język staro-słowiański, staroslovanský jazyk /Лапунов, Пастернек, Лось, Поржезіньскі й т.д./, й що тільки віднедавна починає що раз більше поширятися назва: мова староболгарська, altbulgarische Sprache /Бругман, Ягіч, Лескін і т.д./.

Назва мови.

У нас її здавна звали мовою "словенською"/М.Смотрицький, Вишенський і т.д./, а то й "ц е р к о в н о ю", тому, що її вживали в відправі по церквах. Крім того, була ще для неї назва "славянська мова"/головно так звали її по школах/, і ця назва ще б найбільш і відповідала до неї, бо ж перші славянські писані джерела, що дійшли до нас із X-XI.ст. після Христа і згадують про цю мову, так і звуть її СЛОВѢНЬСКЪ ЯЗЫКЪ, оповідають про те, що Кирило полюбив собі СЛОВѢНСКИЕ КНИГЫ /легенда про Кирила, див. §3/, про СЛОВѢНЬСКЫ КНИГЫ говорить і легенда про Метода, а письменники болгарські згадують то про ПИСМЕНА СЛОВѢНСКАА /Храбр/, то про діяльність Метода, що, мовляв, ПРѢЛОЖИ ВСѢ КЪНИГЫ ОТЪ ЕЛИНСКА ЯЗЫКА ВЪ СЛОВѢНЬСКЪ" /Йоан болг. екзарх/.

Тільки ж треба мати на увазі, що ця "словянська мова", як зберіглася в наших церковних книгах, із тим СЛОВѢНЬСКИ-ИМ ЯЗЫКОМ про які говорять болгарські джерела, має

вже має що спільного, дарма що з останнього вона витворилася. Словѣньскъ мъзыкъ - це перекладна мова, це перша славянська мова, що її вжито до перекладу церковних книг, перекладу - звязаного з діяльністю т.зв. славянських апостолів К и р и л а та М е т о д а в шісдесятих роках IX.ст. після Христа в великоморавській державі за князювання кн. Ростислава /§4/. Є це н а й д а в н і ш а славянська говірка, зафіксована письмом, це перший славянський діялект, що ним почато користуватися в письменстві й що, з деякими відмінами, зробився н а д о в гі ч а с и письменницькою мовою східних /Українців, Росіян, Білорусів/ та південних /Сербів, Болгарів/ Славян і відограв серед них ту саму ролю, яку грала свого часу для цілого Заходу - л а т и н а. І з цієї мови, згодом, зпочвола повироблювалися в цих Славян свої власні "славянські мови" - для вжитку в церкві /§12/, полишивши, зрештою, в кожній із цих мов дуже значні сліди та сильно вплинувши на їхній розвиток.

Ми назва рітас про мову.

§ 2. Щ о ц е б у л а за говірка, к о т р и й славянський народ говорив нею й куди б її зарічити з сучасного погляду на славянські мови? Коли шукати відповіді на ці питання в самій назві /словѣньскъ мъзыкъ, Словѣне - так зветься народ, що говорив цією мовою/, то мимоволі мусимо спинитися на Словінцах, народі південнославянському, що звав себе й досі зве себе: Slovenec, slovenski narod, slovenski jezik. Але ж назву Словін прикладають до себе ще й Словаки / slovenský jazyk, slovenský narod, Slovenec /, народ західньославянський[1]/, а в давніх часах іще куди більше славянських племен звалося Словінами: доволі згадати, н.пр., мешканців Н о в г о р о д а, що їх наш літописець тех узиває Словінѣ /Новгородці, як відомо, говорять говірком московським, себто, належать

1/ Цих висловів ми вживаємо, розуміється, тільки в географічному розумінні, не з погляду на т.зв. фільольогічний поділ на три славянські групи.

до групи східньо-славянської/,або поморських Славян,що належали до ляцької громади славянських народів /вони вимерли/ й що звалися теж С л о в і н ц я м и / Slovinsisch, slovinzische Sprache/ [1].

Таким чином,із самої н а з в и годі що певного сказати про батьківщину цієї найдавнішої літературної славянської мови. Зате відповідь на це може дати нам сама м о в а перекладу - її характеристичні прикмети у сфері звучні,відмін - почасти її словотвір та вислівництво а доповнити,чи перевірити одержані висновки можуть і с т о р и ч н і д ж е р е л а, що змальовують життя й діяльність славянських апостолів.

Джерела до пізнання діяльности Кирила та Метода.

§ 3.Пічнемо останніми. Найважніщі джерела з IX. й X.в. до пізнання життя й діяльности Кирила й Метода в часі між 863. й 885.р./див.§ 4/ такі:

1/ с т а р о с л а в я н с ь к і, т.зв.панонські легенди,

а/ легенда про св.Кирила /видана Ернстом Дімлером і Ф. Міклошічем 1870.р. в " Denkschriften der Wiener Akademie der Wissenschaften, т.XIX з лат.перекладом,

б/легенда про св.Метода /видав Міклошіч 1870.р.в Відні з латинським перекладом/. Обидві вони - переклад із г р е ц ь к о г о оригіналу,що до нас не дійшов;

2/ г р е ц ь к і:

легенда про св.Климента,болг. еписк., учня й помічника Метода з X.віку / видана Міклошічем 1874.р./;

3/ л а т и н с ь к і:

а/ legenda italica /translatio st. Clementis /з IX.в.,

б/ libellus de conversione Bagoariorum et Carantanorum ,з р.871./зальцбурзьке духовенство заявляє свої права на панонську дієцезію/;

1/ Взагалі у Славян часто назви бувають однакові,дарма що спорідненння не дуже близьке,пор.Серби /в Югославії/ й Серби /Лужичани,в Німеччині/,Поляки й українські Поляни /відношення тут таке: Slovak: Slove-

в/ листи папи Івана VIII./872-882/;

г/ згадка бібліотекаря Анастазія про Кирила й листи його /875-879/;

ґ/ листи зальцбурзького архієпископа Теотмара й инших баварських духовних до папи Івана IX.з р.900.

Історія солунських братів.

§ 4. Повідкидавши з цих джерел усе непевне,а то й неясне та суперечне,ми можемо сказати у справі,що нас цікавить - батьківщина перекладу - ось що:

Р.863.візантійський цісар Михайло Д. /856-867/,на просьбу великоморавського князя Ростислава прислати йому місіонарів/учителів/,висилає туди двоє солунських Греків,Констянтина й Метода,синів високого цісарського урядовця. А вибірає їх він саме тому,що вони,дарма що Греки,вміють по словінському /ВЪІ БО ІЕСТА СЕЛОУНѦНИНА ДА СЕЛОУНѦНЕ ВЬСИ ЧИСТО СЛОВѢНЬСКЪІ БЕСѢДОУЮТЬ /1/. Річ у тому,що в IX.віці населення Солуня було грецьке,- але ж довкола жили Словяни,що зайшли були до Македонії ще в VII.ст.,тим то в самому Солуні напевно могло було бути багато людей,що змалку знали обидві мови: грецьку та мову тих Славян,що жили довкола Солуня. Констянтин був людиною духовного стану, він пройшов добру фільольоґічну школу й займав катедру фільософії в Царгороді /в леґенді він зветься "фільософом"/; Методій,цісарський урядовець,був якийсь час адміністратором якогось славянського князівства. Леґенди розповідають про широку діяльність обох братів до їхнього покликання до Моравії - країни,що її обливала р.Морава на заході, р Грон на сході й Дунай із півдня,себто, частини нинішньої Словаччини -:про навертання Магометан на христіянство,про посольство до Хазарів,але з тих оповідань можна зробити тільки такий висновок,що обидва вони, головно ж Констянтин,були дуже видатні люде.

---

nin = Polak : Polanin /,Біла Хорватія /в Галичині/ й Хорватія й т.д.

1/ леґенда про Метода,гл.V.

Справа покликання братів до Моравії на перше око теж не дуже ясна. Відомо, що Моравія підлягала культурному впливові Заходу; в тому часі майже ввесь тамошній народ приняв був уже християнство, тим то окремих місіонарів для навертання на християнство, здавалося б, не було треба. Але й до цього вчинку попхнули Ростислава міркування чисто політичні. Воюючи раз-у-раз за незалежність своєї країни з німецьким цісарем Людвіком, славянський князь хотів одокремитись у першій мірі від упливів і спекатися церковної залежности від пасавського німецького єпископа, щоб через церковну самостійність добитися й політичної - думка в середньовічні не нова, отож і поведінка Ростислава зрозуміла: церковна залежність од Царгороду не виявляла для нього небезпеки великої залежности від візантійського цісаря й рівночасно голови візантійської церкви - бо й Візантія була далеко.

Та як не як, а 863.р. брати вже в Моравії і пробувають там понад три роки /40 місяців/. За цей час вони підготовляють духовних для Моравії й заходяться коло нової справи - заводять одправу славянською мовою, замість латини чи греки, мов, які тодішня церковна влада вважала за одинокі мови, що ними можна було відправляти по церквах. Ця нова річ викликає зрозуміле обурення в німецького духовенства, до Риму йдуть протести, отож брати, чи за почином князя, чи зі своєї власної спонуки, щоб добитися визнання свойого діла, мусять їхати до Риму. По дорозі до папської столиці вони поступають до Паноніі, країни над Волотним Озером поміж горішнім Дунаєм на півночі, Дравою й Мурою на півдні /тепер там Мадяри/, держави иншого славянського князя, Коцела, що від 830. р. був залежний політично від Німеччини, а в церковних справах підлягав зальцбурзькому архієпископові. Легенда оповідає, що Коцел сподобав собі славянську відправу й наказав 50 учням учитися по-славянськи, щоб вони могли з його краю йти слідами солунських братів і проповідували христо-

ву віру славянською мовою. Як довго брати були тоді в Паноніï, невідомо-досить, що звідсіля вони подаються до Риму, де їм, після смерти неприхильного до них папи Миколи, в нового папи Адріяна /867-872/ вдається виєднати визнання славянської відправи. Тут, у Римі, Конетянтин попадає в тяжку недугу, постригається в черці, приймаючи ім'я Кирила, і вмірає 869 р.

По смерти брата Метод повертається, т'але ж не до Моравії, а до Паноніï, й тут починається його довга та вперта боротьба з латинським духовенством. Нарешті, Метод попадає в руки зальцбурзькому архіепископові Адальвінові та фрайзінгенському епископові Германріхові, вони вкидають його до тюрми, і що тільки на заходи папи, після трьох років, випускають його /873.р./ з вязниці, після чого він подається до Моравії. Тимчасом у Моравії відносини змінилися на некористь славянської богослужби. Новий князь, Святополк, скинувши Ростислава, поклав руку й на його церковне діло та почав його руйнувати. Сам прихильник латинської мови в церкві, не то що не спиняє боротьби поміж латинським духовенством і Методієм, але явно стає на бік його ворогів. Папи римські - одні визнають славянську відправу, другі не допускають її. Серед тої нерівної боротьби з латинським духовенством Метод умірає /885./ а по його смерти Святополк проганяє його учнів із Моравії, вони добираються через инші славянські землі /Хорватія/ до Болгарії, що саме тоді, за царя Симеона /893-927/ проживає золотий вік у літературі, а славянська богослужба щезає - не тільки з Моравії, а й із Паноніï.

Висновки щодо мовьи перекладу.

§ 5. Така, за джерелами, основа діяльности солунських братів у Моравії та Паноніï. З нею тісно звязана справа славянської відправи в тих землях і ще важніща: їхня літературна діяльність, справа перекладу церковних книг на славянську мову, а власне справа самої мови цього перекладу.

Як оповідає легенда про Констянтина, він, почувши про те, що його мають посла-

ти до Моравії,ще в Греції " съложи писмена /азбуку/ и начеть бесѣдоу писати ѥvаггельскоу: испрьва бѣ слово ,себто,перекладати з письма св. те,що було на початок найпотрібніще,власне,євангеліє /решту св.письма, н.пр.,старий завіт переклав Методій із своїми учнями за свойого побуту на Моравії/.

Цей факт та те,що солунські брати починають свою апостольську та літературну діяльність насамперед у М о р а в і ї, викликує ось які міркування щодо самої мови перекладу: або брати користуються словом та в письмі мовою, з н а н о ю ї м і з м а л к у,себто,тою говіркою,що нею говорили Славяни довкола Солуня,або вживають мови своєї пастви,себто,говірки населення Моравії. В першому випадку це була б якась македонська говірка болгарської мови,у другому - моравський діялект чеської /словацької/мови.Тільки ж коли мати на увазі те,що брати приходять до Моравії з г о т о в и м и вже книгами,то ясна річ,що мова їхніх книг могла бути тільки якась болгарська говірка. А те,що ця мова принялася швидко в Моравії /пізніще і в Панонії/, доказує тільки,що в IX.в.ріжниці між славянськими мовами були невеликі,і що для західних Славян мова їхніх південних братів як-не-як була зрозуміліща,ніж,н.пр., цілком чужа мова латинська, якої вживала римська церква. Коли ж,одначе, в їхніх книгах попадаються деякі слова /termini technici /,що могли витворитися на Моравії - з німецької,чи латинської мови: црькы, крьстъ, олтарь, мнихъ, постъ, попъ, пекло, пенезь - то ці слова могли брати засвоїти собі від місцевих людей,уже таки на місці,в Моравії.

Правда,у своїй ц і л і й б у д о в і, сучасна болгарська мова,зі своїми говірками, м е н ш е зближається до мови перекладу Кирила й Метода,ніж котранебудь инша славянська мова /втрата відміни йменників, дієіменика й т.д./: правда,до сього часу в цілій етнографічній Болгарії не найдено говірки,що могла б була безпосередньо розвинутися з тієї мови,якою користувалися солунські брати- а проте ф о н е т и к а її вказує на те, що мова перекладу є болгарський

діялект. Із великої силя ф о н е т и ч н и х прикмет звичайно спиняються на д в о х фонетичних явищах, дуже характеристичних для мови перекладу, а саме:

1/ рефлекс праславянської групи звуків tj, dj /§38[1]/,

2/ н о с о в і г о л о с і в к и /§§ 27, 28/.

Із усіх славянських мов т і л ь к и болгарська мова знає заміну праслав. tj, dj комплексом št, žd /пор. světiti ,прасл.* světja [1]/ болг. свешта, укр. свіча, моск. свѣча, чесь. svíce, поль. swieca , і т. д.; латин. medium, прасл.* medja болг. м е ж д а, укр. межа, чесь. meze, поль. miedza і т. д./ - а таке št, žd - дуже прикметне для мови перекладу. А щодо н о с о в и х з в у к і в, то їх однаково н е м а є ні сучасна чеська мова, ні болгарська. Тільки з із студій над македонськими говірками, поробленими в 80. роках XIX ст. словінським ученим Облаком /Oblak /, можна домірковатись, що носові звуки в болгарських говірках були, та що тільки вони позагибали. В македонській говірці Сухо Облак чув сонантичне m, n /складове, що саме склад творить, m̥, n̥-sonans , пишеться m̥, n̥ / на місці старослав. ѫ (ǫ), ѧ (ę): zm̥p /зѫбъ =зуб/, gn̥ba /гѫба =губа/, grn̥da /грѧдь=грядка/, rn̥ka /рѫка =рука/, а на північ од Солуня й досі кажуть: zъmba= зѫбъ/.

Крім цих фонетичних явищ, є ще декілька инших даних, що промовляють за болгарськість мови перекладу /перечисляємо найважніші/, а саме:

1/ болгарські письменники: Іван екзарх, Храбр, що жили за царя Симеона в IX. ст., після Кирила, легко користуються термінами та словами чисто болгарського походження / **ѣъсиѫѫ, градѫ, непщевати, ѣънезаапѫ, ютеръ** ,присл. не -**ицекѫ**: **четвороицекѫ, семороицекѫ**. . ./; видно, що ці слова були для них р і д н і, а всі ці слова скрізь зустрічаються в перекладах Кирила. Є це своєрідна традиція в в и с л о в н и ц т в і, річ, яку ми зустрічаємо в церк.-слав. літературі инших народів: є свої о к р е м і слова, н. прикл., в українських памятках, дарма що цілий памятник писаний староболгарською мовою / Іля-

---

1/ Цей значок указує на форму сконструовану, бо праславянської мови ми з джерел не знаємо /див. § 14/

ріон, Нестор/, є вони в памятках словінського походження /фрайзінґенські листки/, сербського, чеського й т.д.;

2/ у глаголиці /див. § 8/, давніщому славянському письмі, винайденому Кирилом, немає окремого значка на ѣ і ꙗ [врѣмѣ] і знак Δ виступає тут у подвійній функції; з того висновок, що в говірці, якою користувався Констянтин, вимова ѣ зближалася до ꙗ — річ, яку ми подибуємо тільки в болгарських говірках;

3/ звук dz, що для нього в азбуці Кирила є окремий знак [ѕ] - звук, що повставав наслідком "мягчення" г — перед ѣ / возѣ, бози § 37₂/ - відомий і досі в македонських говірках; у чеських його заступило ,

4/ в мові перекладу трапляється нерідко давальник займеника особового, замісць - присвойного: дроугъ ми приде [φίλους μου], - замісць мои - річ, яку знає тільки болгарська мова;

5/ за болгарскістю перекладу промовляє й те, що до нього взято декілька грецьких слів не з літературної візантійської мови, а з простої, народньої: з цього виходить, що народ, який засвоїв собі ці слова, стикався безпосередньо з грецьким народом, а таким народом могли бути тільки Болгари, н.пр.: сѫбота — нар. грецьке σάμβατον [перед μ - β у візантійському періоді грецької мови не переходило в υ - і в Македонії й досі кажуть: сѫмбота], а не - σάββατον, яке читалося б було: саввата; параскевгиꙗ, левгитъ, левгиꙗ — παρασκευγή, λευγίτης, а не — παρασκευή, λευείτης; кревато — κρέββατα, серб. кревет, москов. кровать і т.д.;

6/ у звязку з цією справою стоїть, нарешті, справа самої азбуки /докладніще про це §8/ перекладу. Легенда каже, що Констянтин зібрався придумувати азбуку для свойого перекладу після того, як дістав наказ іти до Моравії, і що з цією важною роботою справився в дуже короткому часі. Але ж так цієї справи розуміти не можна. Букви, придумані Кирилом, такі на причуд добрі, так докладно й послідовно віддають славянські звуки на письмі, що винахід такої азбуки слід уважати за справу дуже передуману, за спра-

ву, що вимагала дуже довгого часу. А це Константин міг зробити тільки у своїй батьківщині, отже в Солуньщині, де, як сказано, крім грецької мови, говорили якимось болгарсько-македонським діялектом.

Панонська теорія.

§ 6. На такому становищі стоїть наука сьогодні, а власне, що мова перекладу Кирила є якимсь болгарським діялект - тепер уже неживий. А проте пробування й діяльність братів у Паноній, країні, заселеній колись тим славянським племям, що й досі називає себе "Словінцями"/тепер там Німці та Мадяри/, дали привід до створення теорії про т.зв. п а н о н с ь к і с т ь мови перекладу Кирила. Основником цеї теорії був словінський учений К о п і т а р / Glagolita Clozianus, 1836/, але її ґрунтував її другий Словінець, відомий славіст Франц Міклошіч. Перший заснував свою теорію на ґерманізмах у перекладі, які, мовляв, могли були туди вкрастися тільки на території, що межувала з Німцями, - другий збудував її на гіпотезі німецького вченого Дімлера /Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen, т.XIII/, гіпотезі, з якої виходило, що, мовляв, і лівий берег Дунаю був заселений Словінцями, а сучасне населення цього краю - Чехи - прийшло туди пізніше. Виходячи з того, що Кирило й Метод пробували насамперед у Моравії, й що в Моравії вони почали свою діяльність, Міклошіч /у передмові до твору: "Altslovénische Formenlehre in Paradigmen, 1874/. постарався е т н о ґ р а ф і ч н у ґ р а н и ц ю П а н о н ц і в, себто, Словінців, п о з а Дунай, - про те, я к д а л е к о мали с були сягати селища тих Словінців на півночі Дунаю, Міклошіч не виставляв ніяких здогадів і назвав мову перекладу панонською. Словінськість мови Кирила й Метода мали підперти й ябища у с ф е р і м о в и, а власне:

1/ що правда, у Словінців на місці прасл. tj, dj бачимо č, j / sveča, meja/, але за те, мовляв, у М а д я р, що запозичили багато славянських слів, занявши територію панонських Славян, находяться комплекси št, žd, так характеристичні для мови перекладу/ mastoha, себто - МАШТЕХА = мачуха, pest, себто - ПЕШТЬ = піч, palast, себто - ПЛАЩТЬ =

плащ, rossda, себто - ръжда = іржа й т.д./1/ Те саме відноситься й

2/ до носових звуків: Словінці, що правда, носових звуків тепер уже не знають, але ж ѫ і ѧ лишилися тільки у Словінців, та тільки вже без носової вимови; і звукові ѫ /ǫ/ відповідає словінське "о", звукові ѧ /ę/ словінське "е" / рѫка — roka = рука, пѫть pot = путь; имѧ ime = ім'я; сѧдѫ-sedem = сяду/, а що ті звуки вимовлялись колись у Словінців через ніс, це знову, мовляв, доказують словінські запозики в мадярській мові /galamb — голѫбь = голуб, munka-мѫка = мука, rend - рѧдъ = ряд, pentegg — пѧтъкъ = пятниця й т.д./; зрештою, існування носових звуків можна домірковуватись і в моравських діялектах, на це вказувала б, мовляв, назва Святополка /чес Svatopluk/ у латинських джерелах /Zuentibaldus/ нарешті,

3/ тільки у Словінців і Словаків задержалася назва Slovenin, slovenski /slovenský/ jazyk /jezik/.

Щодо мадярських запозик, слів із št, žd, то Мадяри могли їх запозичити в болгарських Славян на півдні, бо ж відомо, що Болгари перед Мадярами панували між Тиссю й Дунаєм. Крім того, в мадярській мові є славянські запозики й зі словінським č на місці прасл. tj [н.пр., lencse - стрел. лѧшта = сочка, szerencse — стрел. сърѧшта = стріча], а в чисто словінських старих джерелах /латинських/ стрічаються слова без носових звуків, н.пр., zodni, себто — сѫдьни = судній, ze, себто — сѧ = ся, zueti, себто — свѧтъıи = святий. При тому всьому, в усіх славянських народів, тут та там, могли були бути слова з носовими звуками, могли вони бути і в Чехів. Зате ж треба піднести, що в Румунів, сусідів Болгар, ми стрічаємо у славянських запозиках і болгарські рефлекси праславянського tj, dj/пор. nădejda надежда = надія/ й но-

---

1) Про мадярські запозичення з št, žd ив. Извѣстія, 1902. книга 4. або Melich, Archiv f. sl. Phil. XXXII

2a

сові звуки /пор. muncă — робота, себто, мѫка= мука, gînscă, пор. гѫсь — гуска, porunсă, пор. порѫчити — наказ і т.д./.

Що назва "Словіни" стрічається на цілому просторі давньої Славянщини, про це в нас уже згадувалося /§1/. На доказ правдивости своєї теорії Мікльосіч указував іще на рефлекси ъ, ь у сучасній болгарській мові, де ми на місці обидвох глухих звуків маємо тільки один звук мъгла, сънъ стрбл. мьгла, сънъ /; але ж у східноболгарських говірках і досі збереглися сліди ріжниці поміж ъ і ь, зате у словінській мові вони злилися в один звук а або е /dan, san або den, sen/. Ще в найстарших староболгарських памятниках подибуються фальшиві переклади грецьких слів і загалом прогріхи проти грецької мови, і це теж указувало б на те, що памятники писані далеко від Греції, та ще людьми, що грецької мови гаразд не знали. Це - правда; та тільки це не промовляє проти болгарської мови перекладу, бо такі помилки могли закрастися й пізніще, й могли були поробити їх переписувачі.

Та в міру того, як що раз більше розсліджувано стрбл. памятників та знаходжено нові й нові, арґументи паноністів почали тратити свою вагу, й після дуже важної праці В.Яґіча: Entstehungsgeschichte der altkirchenslavischen Sprache /Denkschriften der Akademie der Wissenschaften, т.47,- окремо - Берлін, 1913/ та міркувань Лаврова /Извѣстія, 1901 - I, стор.242-324/ учений світ стануь на тому, що мова перекладу Кирила є таки якийсь болгарський діялект. Цієї думки придержуються тепер усі лінґвісти, і зокрема всі представники сучасної слявістики.

Погляди инших учених.

§ 7. На закінчення не завадить навести ще коротко погляди на староболгарську мову деяких давніщих славянських учених. Батько слявістики J. Dobrovsky /Cyrill und Method, der Slaven Apostel, p 1823/ уважав цю мову "незмішаним іще серб.-болг.-макед. діялектом" /Болгарів і Сербів тоді ще не розріжняли, назвою "Серби"

означувано всіх Славян на південь од Дунаю/. P. Šafařík зпочатку схиляься до того, що це староболгарська мова /Serbische Lesekömer, 1883/, але ж пізніще /Über den Ursprung und die Heimat des Glagolitismus, Прага, 1858/ пішов за Копітаром, що перший як ми зазначили /Glagolita Clozianus / 1836/, посилаючись на германізми в староболгарських памятках, заговорив про " панонськість" мови перекладу Кирила й Метода. 1/

Про найповажніщого заступника панонізму, Мікльосіча, ми вже згадували в § 6. Подрібніще про всі ці справи найдемо у згаданій праці Яґіча: Zur Entstehungsgeschichte і в Лаврова.

Для нас мова, що її вжито для першого славянського перекладу церковних книг, це буде мова, що в її основу лягла якась жива народня говірка македонських Славян із другої половини IX. ст. На жаль, ориґінал перекладу Кирила й Метода до нас не дійшов: найстарші памятники, писані тією мовою - з кінця X. віку, та ще до того в них проскакують риси мови тих Славян, серед яких їх писано, чи переписувано /пізніщі памятки мають іще більше таких рис/. Ми цю мову будемо звати староболгарською або с т а р о ц е р к о в н о с л а в я н с ь к о ю м о в о ю; в нас уживається й вислів "церковнославянська" мова й якщо де в нас проскочить назва "церк.-слав. мова", то треба знати, що вислову цього вжито - за традицією. Така назва довго була принята в науці.

§ 8. Староболгарські памятники дійшли до нас писаними двома азбуками, що їх звичайно називають: г л а г о л и ц я 2/ Староболгар. азбуки.

1/ Шафаржік доповнив спис слів Копітара такими словами, що тепер живуть тільки у Словінців і в Чехів, або в говірках приморських Хорватів: локва [дощ], отълѣкы [останки], рѣснота [правда], балии [лікар], натроути [нагодувати], ашоуть [надурно], година, братръ, отокъ [остров], крижь [хрест], къмотръ [кум] ... та ще вказав на наросток -ьскъ, зам -ныи [небесьскъ, земьскъ], що ніби то переважує у Словінців та Чехів.

2/ див. прим на ст 14.

й к и р и л и ц я.

Назва кирилиці вяжеться, звичайно, з імям Констянтина = Кирила, якого традиція вважає винахідником славянського письма. Слово "глаголиця", повстало пізніще, здається, в Хорватії, де цього письма й досі вживають у церкві; этимольоґічно воно споріднене зі словом глаголъ, глаголати -себто: "слово", "говорити". Ці слова дуже часто повторяються в євангелії, то можливо, що ними латинське духовенство прозивало первісно тих панотців /glagolita/, які читали євангеліє по-славянськи, писане "глаголицею", а звідціля назва перейшла й на письмо. Але ж є свідоцтво на те, що "глаголицю" подекуди звали колись "кирилицею". До нас дійшов список книги Пророків із 1047.р., зроблений якимось попом Упирем Лихим, з таким додатком на кінці: Слава тебѣ Господи, ꙗко сподови мѧ написати книги си искоуриловицѣ /себто: переписати з кирилиці/ кнѧзоу Влодимироу. Хоч цей список дійшов до нас у копії з XV.в., то проте можна здогадуватися, що на східнославянських землях /список роблений у Новгороді/ глаголиця була в XI.в. незвичайним уже письмом, і що треба було її переписувати письмом - більше звичним.x/

---

x/ Ось спроба глаголицького письма:

Букви	означає	числа	Букви	означає	числа	Букви	означає	числа
ⰰ	а	1	ⰾ	м	60	ⰸ	ч	1000
ⰱ	б	2	ⰿ	н	70	ⰹ	ш	-
ⰲ	в	3	ⱀ	о	80	ⰺ	ъ	-
ⰳ	г	4	ⱁ	п	90	ⰻ	ꙑ	-
ⰴ	д	5	ⱂ	р	100	ⰼ, ⰽ	ь	
ⰵ	е	6	ⱃ	с	200	ⰽ	ь	-
ⰶ	ж	7	ⱄ	т	300	ⰾ	ѣ	-
ⰷ	дз	8	ⱅ	у	400	ⰿ	ю	-
ⰸ	з	9	ⱆ	ф	500	-	ꙗ	-
ⰹ ⰺ	і	10	ⱇ	ѳ	500	ⰾ	ѧ	900
ⰻ	і /и/	20	ⱈ	х	600	ⰿ	ѫ	
ⰼ	/ѣ/	30	ⱉ	ѡ	700	ⰾ	ѩ	-
ⰽ	к	40	ⱊ	шт	800	ⰿ	ѭ	-
ⰾ	л	50	ⱋ	ц	900	ⰿ	ѵ	іжиця

Є ще зразок т. зв. к у г л о і або

Із того виходило б, що імя кирилиці треба би, власне, прикладати до того письма, яке ми звемо глаголицею й яке придумав Кирило = Константин, тільки що з якоїсь причини назва ця перейшла на инче письмо, винахідником якого вважають /Шафаржік/ ученика Кирила, Климента. Тут зараз же виринає питання, котра з них азбук с т а р ш а. Над цією справою завівся в ученому світі спір, що не закінчився й досі. З одного боку одні, звязуючи кирилицю з імям Кирила, як ось: Пастріч /1668/, Фріш/1727/, Фойґт /1775/, Дуріх /1778/ й батько слявістики Добровскі /1782 і 1807/- доказували, що кирилиця письмо старше, з другого боку - Ґелязій Добнер /1784/, Копітар /1836/, Шафаржік /1858/ та Мікльосіч /1858/ стояли за старшість глаголиці; та ще й тепер деякі визначні слявісти /Соболєвскій, Карскій/ уважають глаголицю перерібкою кирилиці, перерібкою південних Славян /Хорватів/, що, мовляв, таким своєрідним, чудернацьким письмом думали приспати чуйність ворожого їм Риму та забезпечити себе перед переслідуваннями з боку римського духовенства. Давніщі прихильники цього погляду /Добровскі/ приписували винахід глаголиці латинському хорватському духовенству, яке думало таким письмом зберегти католицьких Хорватів од упливу православних, що вживали кирилиці, а щоб переробленому такому письму надати в очах вірних певного авторитету, це духовенство проводило думку, що винахідником його був св. Єронім, як винахідником письма, вживаного православними /кирилиці/ був, почитаний останніми, св. Кирило.

Але ж у міру того, як винаходжено нові й нові глаголицькі памятки /Ґріґоровіч/, в міру того, як поступали вперед розсліди над мовою тих памяток, у науці почала переважати думка про старшість глаголиці над кирилицею. За старшістю глаголиці промовляє ось що:

1/ глаголицькі памятники виявляють

б о л г а р с ь к о ї глаголиці; в Хорватії, під упливом лат. письма, вона прибрала гранчасті форми, так і зветься - гранчаста або хорватська глаголиця. Ось зразок: ⰰ [а], ⰱ [в], ⰴ [д], ⰶ [ж], ⰸ [л], ⰻ [ю], ⰼ [п], ⰽ [шт] і.т.д.

у своїх звуках, ф о р м а х та в л е к с и-
ц і д а в н і щ у с т а д і ю розвитку ста-
роболгарської мови, ніж кирилицькі: т.зв. епен-
тет "л" у глаголицьких памятниках частіще вжи-
вається, ніж у кирил. /§ 35₁/; "о" = й "у" =від-
міна іменників чол.роду задержана більш само-
стійно, без узаїмних упливів одної і другої
/пор. 48₁, § 52/; частіще вживається простий ао-
рист /§ 77₁/, а то й "S -аорист /§77 / й т.д.

2/ познаходжено памятники, т.зв. п а-
л і м п с е с т и, де поверх первісного, витер-
того тексту, писаного глаголицею, є инший
текст, але кирилицький /н.пр. Боянське євангеліє з XIII.в./;

3/ часто глаголицькі памятки мають по
боках та над текстом п о я с н е н н я к и-
р и л и ц е ю; а то є й кирилицькі памятники
/Охридський апостол із XII.в./, де цілі рядки
і вривки писані - глаголицею;

4/ за старшістю глаголиці промовляє
те, що найстарші глаг. памятники /Київський
Місал/ мають виразні риси ч е с ь к о ї
м о в и /див. §9/; крім того, відомо, що з Мора-
вії староболгарське церковне письменство пере-
йшло до Хорватів, і з ним до Хорватів перей-
шла с а м е г л а г о л и ц ь к а азбука,
а не кирилиця, й досі там уживають книг, писа-
них глаголицею, дарма що Хорвати католики;

5/ сам в и г л я д поодиноких гла-
голицьких буквів указує на те, що глаголиця пи-
сьмо первісніще, таке, що могло стати о с н о-
в о ю для кирилиці /пор. букви Ш, Ж, Ш і т.д./;
деякі букви звернені доліва /Э, Э, Ѫ, Ѧ і т.д./ -
зате ж у кирилиці всі вони дивляться направо;
це ж прикмета с т а р і ш и х азбук, що бук-
ви звернені доліва;

6/ і в глаголицькому, і в кирилицькому
письмі букви визначали й числа; тільки ж у
глаголиці числа йдуть, як ідуть за порядком
букви [1]/; в кирилиці ч и с т о с л а в я н-
с ь к і б у к в и, ті, що їх не було в грець-
кій азбуці / Б, Ж, Ш /, н е в и з н а ч а-
л и ж а д н и х ч и с е л; із цього вихо-
дить, що глаголиця старша, бо коли б вона по-
встала після кирилиці, то нікому не могло б бу-

1/ див. про це помітку на стор. 14. Порядок чи-

ло впасти на думку визначати порядок чисел інакше, ніж у кирилиці.

Щодо п о х о д ж е н н я обох азбук, то сучасний погляд на цю справу такий, що кирилиця - це п е р е р і б к а з грецького у с т а в у /унціяли, Majuskelschrift/ IX-X.ст., при чому залежність од грецької азбуки аж надто очевидна /два знаки на "і" - грецьке ι й η, що тоді вимовлялось уже, як "і"; знак на "у" - це копія грецького υ - οὐ; два знаки на "о" - ο й ω, хоч у староб. мові не було різниці між довгим і коротким "о" й т.д.[1]/, ті ж звуки, що на них у грецькій азбуці не було знаків /Б Ж Ъ, Ь, Ѧ, Ѫ, Ш, Щ.../, подібні до відповідних знаків у глаголиці, і видно, що укладач кирилиці їх ізвідтіля й позабірав - досить порівняти між собою букви: Ш-Б, ж-Ж, Ѳ-Ъ, Ѳ-Ь, Ш-Ш, Ѱ-Щ себто ШТ і т д..

Щодо глаголиці, то тех уже здавна джерела цієї азбуки дошукувались у Г р е ц і ї, а то й укладано окремі таблиці для зрівнювань поодиноких буквів із обидвох азбук /Ліпгард, Тайльор, Ягіч/. Тільки ж подібність глаголиці виходить зі зрівняння не з грецьким уставом, а із с к о р о п и с о м, з грецьким курсивом /Minuskelschrift/ IX. ст., письмом, що його в візантійському царстві вживали для "домашнього листування, для дрі-

---

сел кирилиці такий:

а	-1	з	-7		ξ -60		
б	—	и	-8/гр. /		о -70	ѱ -700	
в	-2	ѳ	-9/гр. /		п -80	ѳ 800, і далі:	
г	-3	і	-10/гр. /		р -100		
д	-4	к	20		с -200	ц -900, деколи ѳ	
е	-5				т -300	ч - 90	
ж	—	л	30		оу -400		
ѕ	-6	м	40		ф -500		
		н	-50		х -600		

Як бачимо, б, ж не визначають жадних чисел; 90 означає у грецькій азбуці буква "ϙ" /коппа/, що йшла за π, а що ця буква скидалася на слав./писалася ц/"ч", то їй припало значіння - 90. Тисячки, як у грецькій азбуці, знов починаються від а

1/ Сюди належать ще букви ѯ, ѱ себто кс, пс, - тех живцем узяті з грецької азбуки глаголиця цих буквів не знає, пор. ст. 14.

бних справ, у меншої вартости документах"/Лєскін/. А воно виходить і природно, що людина, яка хотіла грецьку азбуку приспособити до потреб Славян, звернула увагу на грецький скоропис, а не на устав - для широких кол народу грецький скоропис був звичнішим письмом, ніж устав.

Був іще такий погляд, що джерелом глаголиці було якесь славянське р у н о в е п и с ь м о. Склався цей погляд на основі слів болгарського письменника, черця Храбра з Х.в.: прежде /себто, тоді, як Славяни були оганами/ оубо Словѣне не имѣахѫ книгъ, нѫ чрътами и рѣзами чьтѣхѫ - а як охрестилися рим'скыми и грьчьскыми писмены нѫждахѫ-сѧ /себто, до винаходу славянського письма, одні з них, ті, що стояли під упливом Риму, користувалися латинкою, а православні - грецькою азбукою/, але ж цей погляд в науці не вдержався.

А далі через те, що деякі букви глаголиці, головно ті, яких не має грецька азбука с и а ю деякі такі значки в орієнтальних азбуках то дехто з учених дошукувався та все ще дошукується /Вондрак/ у глаголиці слідів азбуки східних народів узагалі /Шафаржік, Воев. Міллер/ спеціяльно - грузинської /Абіхт/, вірменської та грузинської /Ґастер/, арабської, самаританської й єврейської /Вондрак/, коптської /Фортунатов, Веселі/; а то й були думки про впливи старо-альбанські /Ґайтлер/, і навіть латинської курсиви /Веселі...../. Тільки ж більшість цих поглядів тепер уже збито, й залишається думка про г р е ц ь к е п о х о д ж е н н я о д н о ї і д р у г о ї а з б у к и. Ще більше. Коли добре роздивитися в обидвох азбуках, то не можна не замітити, що о б и д в і в о н и з б у д о в а н і н а т а к і й с а м і й с и с т е м і. Не видно з того, що в обидвох азбуках на звук ꙑ є дві букви, і то однакові /ꙗѫ, ꙑи, ꙑ /, в обидвох маємо цілком непотрібних два знаки на звук і /т, ꙋ-и, і /, зложений знак на звук „и" ꙋ оу й т.д.

А проте обидві азбуки й ріжняться між собою. У глаголиці є знак на палятальне г /ѫ /, якого в кирилиці нема, а якого вживається у грецьких чужих словах; на ꙗ й ѣ

глаголиця має одну букву /це пояснюється тим, що ці два ріжні звуки дуже були близькі один до одного в староболгарських діялектах/; глаголиця не відріжняє Е від Ѥ, а знає тільки знак Э /Це пояснюється тим, що староболгарська мова після голосівок і в назвуку не знає е, а тільки je /; таксамо там бачимо первісно один знак на ę /Є/ та ję /Ѧ/ -знак ję витворився анальоґічно до jǫ /Ѧ/ додатком до Є зпереду букви е /Э/ - тже з цього боку глаголиця менше доскональка азбука, ніж кирилиця.

Але й так обидві азбуки мають деякі недостачі. Найбільша недостача - що бракує в них знаку на j /грецька азбука теж не знає окремого значка на j /; букви: ю, ꙗ, ѥ /у глаголиці ꙗ змішане з ѣ, ѥ - невідомий знак/ скомбіновано з "і" і таксамо ѩ й ѭ; значіння цих буквів у азбуці таке саме, як і наших ю, я, є, ї - вони означають j+u, j+a, j+e, j+e, j+o, а по шелестівках мягчать попередню шелестівку: баня = baňa, полѥ = poľe, хвалѫ = chvaľǫ, і т.д. В останніх випадках уживали ще й діякритичних значків, а власне каблучки над буквами, що підлягали паляталізації /мягченню/ себто, над н, л, р, і писали: конь = koňь, кони = koňi, поле = poľe, море = moŕe /деколи, в чужих словах і над иншими шелестівками, над к г перед і, е ставили цей значок/ Для сполукjь та ji не було зовсім комбінованих значків; їх зазначувано просто буквою и /і/, так що и могло мати потрійне значіння, н.пр. гради = gradi, краи = krajь і kraji.

Джерелом пізнання староболгарської мови є глаголицькі й кирилівські писані памятники, що дійшли до нас у редакції X.-XI. віку.

§ 9. Глаголицею писані памятники такі:

Глаголицькі памятники

1/ Київські листки /Київський Місал/ - уривок із церковної відправи за латинським обрядом /7 пергамент листів /, найдені 1874. р. І. Срезневським

у бібліотеці київської Духовної Академії, куди їх пожертвував архимандрит Антонін, привізши з собою памятник із Єрусалима. Звучня вказує на ч е с ь к е походження [с, ѧ-зам. št, ѫd — дазь, просѧце, обѣцѣниѣ] переписувача; в лексиці находимо латинські слова: оплатъ /oblata/ прѣфациѣ/praefatio/, мьша/missa/.. або західнославянські вислови: папежь. рѣснотивьнъ/certus/, циръкъ /циръкы/.

Найкраще видав "Київські листки" Яґіч к и р и л и ц ь к и м и б у к в а м и р.1890/ "Glagolitica" в Denkschriften der Akad.der Wissensch.т.XXXVIII., в відбитці є фотоґрафічна знимка/. Розібрав цей памятник Вондрак: "O původu kijevských listů", Прага, 1904.

2/ З о ґ р а ф с ь к а є в а н ґ е л і я /чотирі євангелія/, належала колись монастиреві Зоґрафос на Атоні, тепер находиться в Публ.Бібл. в Петербурзі; памятник видав Яґіч к и р и л и ц е ю в Берліні: Quattuor evangeliorum codex glagoliticus, olim Zographensis, nunc Petropolitanus, видання вийшло 1879.р. один із н а й д а в н і щ и х памятників, на це вказує його мова, палеґрафічні риси.

3/Маріїнська євангелія /Codex Matianus/ - вивезена з атонського монастиря Богородиці В. Ґрігоровічем; находиться тепер у Румянцевському Музеї в Москві. Можна здогадуватися, що писав цю євангелію С е р б, або Б о л г а р и н, що жив недалеко с е р б с ь к о ї етнографічної території /чергування: оу-в, ѫ-ы, оу-ѫ, ѧ - є с е р б с ь к і форми: сега, вьсѣкога. Видав цей памятник Яґіч кирилицею: Quattuor evangeliorum versionis palaeoslovenicae, cod.Mar./Петербург і Берлін, 1883/-із критичним апаратом, розправою про мову памятника, списом усіх слів.

4/ А с е м а н і є в а є в а н г е л і я - відкрита 1736 р. в Єрусалимі та привезена вченим орієнталістом А с е м а н і до Риму й передана до ватиканської бібліотеки; є це lectionarium, євангеліє а п р а к о с, evangelistarium, себто, збір євангелій не за євангелистами, а за тим, яке євангеліє якої неділі читають. Є це памятник, писаний ув XI.в. в М а к е д о н і ї /в календарії є місцеві макед.святі/, на це вказують і прикмети мови.

Видав цю євангелію Rački глаголицею: Assemanov ili Vatikanski evangelistar, Загреб, 1865/ з передмовою Ягіча/. Краще видання Ерчіча Črnčić / латинкою, Рим, 1878.: " Assemanovo izvorno evangjelje ".

5/ **G l a g o l i t a C l o s i a n u s**, збірник гр. Кльоца, - останок із великого збірника, що належав колись Джованні Франджепані з Велії й у спадщині перейшов до гр. Кльоца. З цілого збірника лишилося 14 листків; 12 із них одкрив у першій полов. XIX.в. вчений Копітар і видав 1836.р., а два найшов і видав Міклошіч 1860.р. Тих 12 листків зберігається в Museo civico у Трієнті, 2 - в Ferdinandeum ув Інсбруці /ці два листки були власністю барона Ал. Діпаулі/. Обидві частини видав Вондрак: " Glagolita Clozův, Прага, 1893.р. з граматичним і палеографічним уводом і словарем. Текст памятника повстав у М а к е д о н і ї, здається, але сам codex переписувано в XI.в. в Сербії /замість ѫ — оу, міняється й з ѹ/.

6/ С и н а й с ь к и й п с а л т и р /Psalterium Synaiticum / найдавніший текст псалтиря, що дійшов до нас, - має 177 листів /кінця нема/, находиться в бібліотеці монастиря св. Катерини на Синаї. Цей памятник видав Гайтлер: "Psalterium Glagolski spomenik manastira Sinai brda, Загреб, 1883. Мовою памятник зближається до Асеманієвої євангелії. Розбірав її Ягіч /"Четыре критико-палеографическія статьи, 1884.г./ та Кочубінскій /Итоги слав. и русской филологіи, 1882/ - на основі фотограф. знимок, що їх зробив 1881.р. Кондаков, навідавшись до монастиря св. Катерини. Цей памятник переписувало, здається, декілька писарів у XI.в. з оригіналу, що повстав у П а н о н і ї /є там деякі чехізми/ й через Сербію прийшов до Македонії.

7/ С и н а й с ь к и й т р е б н и к /Euchologium Synaiticum /- збірка молитов, найстарша богослужбова книжка, здається, з XI.в.; між молитвами є, між иншим, переклад старогорішньо-німецької молитви св. Емерама, крім того, є ще переклади латинських текстів, але і грецьких молитов. З цьо-

го виходить, що "Требник" повставав частинами. Повстав він на півдні, десь у Македонії в XI.в., але поодинокі частини його вказують на давніщі часи, вони склалися, певне, ще в IX.в. в Панонії. Це пізнати й по мові; в лексиці памятника можна легко відмітити давніший період - кирилівський [ѥтерь, брань, моуденъ, иночѧдъ, съвѣдѣтель, оупъвати, тепѫ, ѫжика, питѣниѥ..] й новіщий - часи Симеона. - [послоухъ, зам. — съвѣдѣтель, ѧлъкати —, зам.: поститисѧ, съборъ, зам. — сънѣмъ власть, зам. — область і т.д.] Видав цей памятник Гайтлер: " Euchologium. Glagolski spomenik manastira Sinai brda ", Загреб, 1882. Находиться він теж у манастирі св. Катерини на Синаї.

Крім цих, найважніщих памятників, що сягають кирилівської доби /мовою/, є ще три з пізніщих часів, із часів царя Симеона, а саме:

8/ Македонський листок, уривок із поук Єфрема Сирина, найдений В. Ґрігоровічем у рильському /Рило/ манастирі й виданий двічі Срезневським, потім іще раз Ягічем - й нарешті, проф. Ільїнским. Що час повстання його припадає на епоху царя Симеона, це видно з лексики [страна, давніще - ѩзыкъ, жизнь, давніще - животъ, съповѣдати, давніще исповѣдѣти, зъвати — нарещи, й т.д.]

9/ Охридські листки - уривок тексту євангелія, найдений теж Ґрігоровічем у Охриді, в Македонії, зберігається в бібліотеці одеського університету. Памятник видав Срезневський 1866.р., удруге - Ґрунскій /Извѣстія, IX, 1906, 4 кн. 157 ст./.

10/ Празькі вривки - відривок вечірні східного обряду; це памятник із ознаками чеської фонетики, віднайшов його Гефлер у бібліотеці празької митрополичої капітули й видав у спілці з Шафаржіком /1857/, що зпочатку, захопившись ним, визначив йому час повстання 850-862 рік /розуміється, невірно/; наново видано ці вривки 1904. /Вондрак і Ґрунскій/ x/

Ні на одному з цих памятників не-

---

x/ Докладніше про всі ці памятники див:

має дати; всі вони писані, здається, в першій половині XI.в., а тільки Київський Місал, Зоґр. та Мар. єв.- у другій половині X.в.- на це вказувала б сила архаїзмів у мові, а далі й саме письмо /палеоґрафічні риси/. До кінця XI.в. відносяться "Празькі вривки".

§ 10. Кирилицькі памятники староболгарської мови такі: Кирилицькі памятники.

1/ Савина книга - євангеліє апракос, неповне - 129 листків, початку та кінця нема. Памятник найдено в одному манастирі у Пскові, тепер він зберігається в Типографській бібліотеці в Москві; назва памятника від приписки якогось попа Сави [попъ сава ѱалъ... помоѕи гдⷭ҇и рабоу твоему савѣ]. Віднайшов памятник і видав уперше /1868/ Срезневський; критичне видання зладив Щепкін /1903/ із повним списом слів і 4 факсиміліями./Він написав і "Розсужденіе о языкѣ Саввиной книги, Петерб. 1899/. Памятник повстав, здається, в північно- східній Болгарії, десь може, на границі української території, або на межі тих Славян, що їх опісля з їх осель виперли Румуни /на це вказувало би слово господа - в инших перекладах гостиница, закінч. 3.ос. sing. praes. ть побіч тъ, в 5 разах переписувач переправив - ть - на - тъ/. Це памятник із XI. в. займає посереднє місце між текстом найдавніщих глаголицьких євангелій /Зоґр. Мар./ і Остромировим євангелієм /див. § 13. IV/.

2/ Супрасльський рукопис, 285 листів,- неповна Минея на місяць березень /бракує початку й кінця, починається 4. березня/, містить у собі 24 життєписи святих, та ще гомілії на поодинок свята /1 - Вас. Вел., 20-Ів. Золот., 1 Епіф з Кипру й патріярха Фотія/ й одну молитву. Памятник винайшов 1824.р. уніятський канонік і професор виленського університету Бобров-

---

Вондрак: Altkirchenslavische Grammatik, друге видання, 1912. ст. 16-31; С. Кульбакин: "Грамматика древне-церковно-слав. языка", Харьков, 1918, ст. 27-37 - останній подає й палеографічні риси памятників; П. Грунській: "Лекції по древне-славянскому языку", Юрьевъ, 1914, ст. 23-26.

ський у монастирі в С у п р а с л і коло Білостока. Тепер одна його частина, 118 листів, находиться в ліцеальній бібліотеці в Любляні, куди вона попала враз із усією спадщинок Копітара /Копітарові переслав ту частину рукопису для розсліду Бобровський/ і друга, 115 листів, зберігається в бібліотеці Ґр. Замойского в Варшаві /польський бібліофіл Трембіцкі відкупив цілу бібліотеку Бобровського, а від нього 1868. р. закупила її сім'я Замойских/; третя ж, - 16 листків, - закуплена російським академіком Бичковим, залишилася в сім'ї Бичкових у Петербурзі /під час метушні, звязаної зі смертю Бобровського 1848. р. пропало два аркуші рукопису, і в 1856. р. якийсь Стрельбіцкий передав їх до перегляду акад. Бичкову в Петербурзі/.

Памятник видав 1851. р. Міклошіч на основі відпису Копітара /Monumenta linguae palaeoslovenicae e codice Suprasliensi /; крім того, є ще видання Северянова /1904., Петербург/ що до того видав іще фотографічно люблянську частину рукопису. Варшавську частину й видання Міклошіча зрівняв Ціфір /Zivier /і результати своїх розслідів опублікував у Бреславі /1892/: "Studien über der Codex Suprasliensis"

Рукопис повстав десь на С х о д і, недалеко у к р а ї н с ь к о ї т е р и т о р і ї /Vondrák/, форми: нѣкогда, когда, коегда, можна пояснити с е р б с ь к и м упливом. Не всі частини рукопису повстали в одному часі; мова його /то давніщі, то новіщі форми/ каже здогадуватися, що редактор /чи переписувач/ підбірали давніщий і новіщий матеріял /найстарша щодо мови - гомілія Епіфанія, а найбільша частина манускрипту списана, здається, за часів царя Симеона/.

3/ Л и с т к и У н д о л ь с к о г о - 2 листки евангелія апракос /з XIII. гл. св. Матея декілька речень, і з V. гл. з св. Марка/, колись власність бібліографа В. Ундольского, тепер находяться в Румянцевському музеї в Москві. Памятник видав Карский зі знимками /1904/, визначуючи час написання його на XI. вік /давніше видання Срезневського 1868./. Попкін добачав у рукописі відпис із глаг. оригіналу й переносив його на XII. ст. Унд. листок знає загалом тільки один глухий знак - ъ /двічі - тільки ь.

4/ С л у ц ь к и й у р и в о к і з

п с а л т и р я - один листок та й той тепер десь заподівся /видав Мрезневський/деякі форми /мяке закінчення 3.ос.sing.praes/ вказують на те,що памятник повстав н а С х о д і - може, й н а н а ш і й з е м л і Це памятник із XI в.

5/ Х і л я н д р с ь к і л и с т к и,- 2 -,найдені /1844./В.Ґрігоровічем у хіляндрському манастирі на А т о н і - уривок із катехитичних поук Кирила Єрусалимського в перекладі на староболгарську мову. Переклад сягає часів царя Симеона,але памятн. можна віднести до XI.в.Він находиться тепер ув одеській університетській бібліотеці,куди його подарував Ґрігоровіч 1865/. Видавали "Хіляндрські листи": Ґріґоровіч 1852/, Срезневський/1868/й, нарешті, зі знимками С.Кульбакін /Изсл д.русскаго языка,1898./.

6/ М а к е д о н с ь к и й л и с т о к - уривок не перекладного,а с а м о с т і й н о г о с т а р о б о л г а р с ь к о г о т е к с т у, в якому находиться вільна перерібка шматочка прольоґу болгарського екзарха Івана до його перекладу богословія Івана Дамаскина. Догадуються, що цілий памятник - це коментар євангелія. Найдений десь у М а к е д о н і ї А.Ґільфердінґом,він появився вперше друком заходом І.Срезновського /1868/,а находиться - в бібліотеці сина Срезневського,Вячеслава, в Петербурзі. Є ще одне видання,проф. Ільїнского /1906/. Цікаво,що ця памятка знає тільки о д и н знак на глухі,а саме- ь, це ь появляється й на місці ъ.

§11. З порівняння кирилицьких памятників із глаголицькими виходить,що останні збереглися повніще. Це пояснюється тим, що глаголиця зробилася з часом незвичним письмом, через те що раз менш і менше вживали глаголицьких книг. Зате кирилицькі через часте вживання нищилися,поодинокі листки відпадали,й,таким чином,позалишались самі фраґменти.Насамкінець треба ще згадати про найстарший кирилицький напис із 993р. на могильній плиті.Є це напис болгар. царя Самуїла для свойого батька,матері та брата.

На ньому читаємо: въ имѧ ѡтьца и сънна и с҃таго доу-ха. азъ Самоиль рабъ б҃ж[и] полагаѫ памѧть [ѡтьц]у и матери и брат[оу] [н]а крьстѣхъ си[хъ]. име-на оусъпши[ихъ]: Ни] кола рабъ б҃жи [Рищими

— доповнення Кульбакіна; Мари-доповн. Лескіна/ѣ Дав[и]дъ. Написа [же сѧ въ/ лѣто отъ сътво[рениꙗ миро]у ѕфа /себто, в 6501р. від сотворення світа, або - 993 по Хр/ инди[кта ѕ]."

Напис видала російська Академія Наук 1899р. зі статтями Флорінского й Мілетіча, пізніше Лавров ув "Энциклопедії слав. филологіи", 4. в.. 1915р. Його найдено 1899р. в селі Ґ е р м а н, недалеко озера Преспа в Македонії.

Характеристика старо-болг. памяток

Це одинокий невеличкий памятник д а т о в а н и й, бо ж инчі без дати, і час їх повстання можна визначити тільки на основі п а л е о ґ р а ф і ч н и х ознак та прикмет м о в и. Деякі з них, як уже зазначено /Київ. Місал, Зогр., Маріян./, написані з кінцем Х в., инші - в XI в., отож поміж перекладом Кирила й названими памятками проминуло 150 - 200 літ. За той час, ясна річ, і мова повинна була у л я г т и д е я к и м з м і н а м у фонетиці, в формах, зайшли деякі зміни і в лексиці. Крім того, треба мати на увазі, що писці вбрали не з одної якоїсь околиці, тим то й зрозуміло, що в тих памятниках, які ми назвали, є ріжниці, бо ж кожний писець у те, що писав, уносив деякі ознаки своєї рідної говірки. З того ж виходить, що кожний памятник вимагає докладних студій, щоб могти визначити, чи належить він до найдавніщої стадії болгарської мови, себто, до кирилівської епохи 2/, чи ні, а далі, коли в ньому є ознаки пізнішого розвитку цієї, чи то й иншої мови, то наскільки можна б його ще вважати староболгарським памятником. Инакше кажучи, треба знати н а й х а р а к т е р и с т и ч н і щ і п р и к м е т и с т а р о б о л г а р с ь к о ї

1/ місця в дужках подописувані вченими бо правий бік плити відпав.

2/ З цього боку найбільш до кирилівського типу староболг. мови підходить Зоґраф. еванґелія.

м о в и,риси,які вказували б на те,що памятник староболгарський /кирилівського періоду/.

Ось вони ці прикмети:

1/ правильне вживання носових голосівок Ѫ [ǫ] і Ѧ (ę); пор.§§27,28;

2/ правильне вживання голосівок злухих ъ і ь, пор.§ 26;

3/ рефлекс праславянської групи tj, dj- št, žd, пор.§ 36_1.

Це т р и н а й в а ж н і ш і з в у к о в і прикмети староболгарських памятників. Тільки ж памятники і з цими прикметами ріжняться між собою,й з такі ознаки,що по них можна пізнати,котрий староболгарський памятник давніщий, а котрий написаний у пізніщих часах. І так:

1/у старших памятках комплекс звуків sk перед деякими і та ě /§37/,що повстали з двозвуків,переходить у sc /ГАЛИЛѢИСЦѢМЪ/, у н о в і щ и х у st ГАЛИЛѢИСТѢМЪ, пор.37_{3c};

2/ у н о в і щ и х памятниках у відміну т.зв. "о" = пнів /див.$§48_1$/ вдираються закінчення "у" = пнів,гол. у називник множ. /у Зогр. св.їх немає/: ДОУХОВЕ, ДАРОВЕ, СѦДОВЕ /Супр.рук./ замість: ДОУСИ, ДАРИ, СѦДИ, це відноситься й до родов.множ.на -ОВЪ, замість на -ъ; в жіночих іменник на - а РЪІБА, ДОУША/давніщу форму орудника на - ОЮ, -ЕЮ /§49/ заступає форма на - Ж/РЪІБОЮ- РЪІБЖ /;

3/ у с т а р ш и х памятниках рідко подибуються форми середніх s= пнів /ТѢЛО - ТѢ = ЛЕСЕ,пор § 55/,а відміняються вони як "о" = пні /СЛОВО-СЛОВА ...§56,; в новіщих /у Супрасл./ бувають часто форми " s" =пнів /ДРЕВЕСА../;

4/ в н о в і щ и х памятниках у 3 ос. д в і й н і с т а р ш у форму на - te витискає новіща на - ta/ИДЕТЕ, ИДЕТА /, зак.- тъ у 3. ос. одн.часто в і д п а д а є;

5/ в imperf.,замість старшого закінч. дв. ні - šeta - šete - в новіших памятниках буває - sta,ste /д.§86 завваги/;

6/ форму condit БИМЬ випихає БЫХЪ пор. §91;

7/ форми аориста: УМРѢТЪ, НАЧѦТЪ, уступають в н о в і щ и х памятниках місце формам: УМРЪ, НАЧѦ /див. $§77_{II_1}$ ст 273/;

8/ в н о в і щ и х памятниках що раз рідше трапляється простий аорист /$§77_I$/ і також такі аористи, як ѢСЪ - ПѢСЪ /$§77_{II_1}$/, а на

місце появляються аористичні форми, такі, як рекохъ — /§77 Π_2/;

9/ коротчі форми дієприкметника минул. І. дієслів на -ити (хвалѣ, хвалѣша) зникають, і на їх місце появляються довші - на -ивъ /хваливъ, хваливъша/, див. §78;

10/ і в лексиці видно деякі зміни: появляються, н.пр.

в старших:	боуи	у новіших:	жродъ, жродива/дурний/
"	прокажень	-	пѣротивъ/прокажений/
"	послѣдѣнь	-	сетьнъ/останній/
"	инъ	-	ѥдинъ/один/
"	ѥтеръ	-	ѥдинъ, нѣкѣто/хтось/
"	тѣло	-	плоть/тіло/
"	раи	-	порода/рай/
"	зълъ	-	пронъырива/поганець, злий/
"	балии	-	врачь/лікар/
"	ради	-	дѣльма, радьма/для/
"	область	-	власть/влада, країна/
"	таи	-	отаи/тайки/
"	прѣстолъ	-	столъ/трон/
"	пропати	-	распати и т.д.

Крім того, в новіших памятках ті грецькі слова, що в давніших памятниках лишалися н е п е р е к л а д е н и м и, здебільшого, перекладані, н. пр.:

катапетазма - опона
ѥреи - попъ, жьрьць
ѓеона - рождьство, родъ і т.д.

Всі ці невеликі різниці вказують на те, що ми маємо тут справу не з розвитком, не з історичним процесом якогось одного діялєкту, а з окільними впливами різних говірок тої самої мови в першій мірі зі східно-болгарською, що за царя Симеона що раз більше входила в ужиток, а то й із упливами сусідніх мов /сербської, української/.

Доля тароболгарської мови після XI ст.

§ 12. Від кінця XI. і в XII. в. той уплив що раз сильніщає. Хоч кожна письменна людина старається в письмі вживати тої мови, що через авторитет церкви стала письменницькою мовою всіх вищих шарів народа, то в ній, від XII. в. почавши, виявляється що раз більше н а р о д н і х ф о р м т а с л і в - і цю мішанину народніх елементів із давніми староболгарськими формами та словами ми звемо вже с е р е д н ь о б о л г а р с ь к о ю мовою, з якої повитворює

лися сучасні новоболгарські говірки.

З Моравії староболгарське церковне письменство перейшло, як уже згадано, до Хорватів, із Болгарії протиснулось до Сербів, і з прийняттям християнства нашими прадідами - на Україну й на Московщину. Скрізь по цих країнах староболгарська мова стала не тільки мовою церкви, а й п и с ь м е н с т в а з а г а л о м, тільки ж скрізь вона змінялася, бо скрізь переписувачі старсболг. рукописів, а далі свої письменники, вносили в неї багато сербсько-хорватських, українських, московських ознак своєї мови, - своїх народніх слів та форм. Таким чином, у всіх цих країнах почала розвиватися с в о я ц е р к о в н о с л а в я н с ь к а л і т е р а т у р а, й відповідно до місцевости, ми розріжняємо такі ґрупи памяток тої нової церковно-славянської мови:

1/ середньо-болгарська церковно- славянська, коротше: болгарська церковно-славянська,

2/ сербохорватська церковнославянська,

3/ східньославянська церковнославянська з відділом українським і московським, й, нарешті

4/ чеська ґрупа.

§ 13. Для розпізнання того, до котрої з тих ґруп належить яка памятка, служать такі критерії:

а/ рефлекси, чи змішання поміж собою н о с о в и х з в у к і в,

б/ рефлекси глухих, чи змішання їх поміж собою,

в/ рефлекси праслав. tj, dj, й нарешті,

г/ л е к с и ч н и й м а т е р і я л.

І. Б о л г а р с ь к о - ц е р к о в н о - с л а в я н с ь к і п а м я т н и к и починаються в XII. ст.; всі вони писані кирилицею; прикметні вони - м і ш а н н я м н о с о в и х з в у к і в поміж собою, себто в них появляється ѧ там, де повинно бути ѫ і навпаки /НАВАѧ 1. ос. одн. теп. замість НАВЛѫ ; НАСЫТИШѫ 3 ос. мн. аор., замість - НАСЫТИША/; крім того, міняються між собою й /і я у х і г о л о с і в к и, а власне так, що, замість ъ і ь уживається тільки якийсь о д и н глухий звук, себто, вживається ъ або ь / Найважніші болг.-старосл. памятники оці:

1/ Д о б р о м і р о в а є в а н г е-

л і я, з XII.ст. /не видана, опрацьована Ягічем/, 2/ О х р и д с ь к и й А п о с т о л, із кінця XII.ст./в Румянцевському Музеї, виданий проф. С. Кульбакіном, 3/ С л і п ч а н с ь к и й А п о с т о л, теж із кінця XII.ст. /в публичній бібліотеці в Петербурзі/, 4/ Б о л ь о н с ь к и й п с а л т и р із коментарем, написаний після 1230.р. /в бібліотеці в Больонії, виданий Ягічем-1907.р /, 5/ Б о я н с ь к а є в а н г е л і я /апракос/ із XII-XIII.в., палімпсест /досі не розсліджена/, 6/ Т р н о в с ь к а є в а н г е л і я з XIII.в. /1273.р./ - описана Valjav-цем, 7/ І в а н о-А л е к с а н д р і в с ь к а є в а н г е л і я з XIV.в. /розсліджена додо мови Щольвіном/, 8/ А п с а л ь о г і я ч е р ц я Х р а б р а з XIII-XIV.в. /в Берліні один рукопис, у Петербурзі - другий/...

2. С е р б о х о р в а т с ь к о-ц е р к о в н о с л а в я н с ь к і п а м я т н и к и пізнати по тому, що в них замість ѫ, ѭ появляється оу, ю /роука, зам.— рѫка, молю зам.-молѭ/ замість ѧ, ѩ—ѥ /редъ— зам рядъ/ і замість обох глухих звуків буває один. Вони писані то глаголицею /переходовою між круглою і гранчастою як ось:

1. В і д е н с ь к і л и с т к и з XII.в., уривок місалу лат.обряду, 2/Апостол Грмковіча, фрагмент із XII. або початку XIII.в., 3/ Апостол Міхановіча, теж уривок...то гранчастою, починаючи XIII.в., 4/ М і с а л к н е з а Н о в а к а з 1368.р., 5/ Р е й м с ь к а є в а н г е л і я, писана в манастирі Смаус під Прагою 1395.р., 6/ Л ю б л я н с ь к и й Б р е в я р із початку XV.в....і т.д./ то к и р и л и ц е ю:

І/ М і р о с л а в о в а є в а н г е л і я з гарними ілюстраціями - писана з кінцем XII.в. для князя Мірослава, 2/ В у к а н о в а або С и м е о н с ь к а є в а н г е л і я - писан чернець Симеон - із кінця XIII.в., 3/ ч е т в е р с є в а н г е л і є манастиря Н і к о л я з XIII-XIV.в., 4/ Ш і ш а т о в а ц ь к и й А п о с т о л із 1324.р. і т.д.

3. У к р а ї н с ь к о-ц е р к о в н о с л а в я н с ь к і п а м я т н и к и помітні тим, що в них мішаються ѫ, ѭ з оу ю /н.пр. вѣчьноую, замість — вѣчьнѫѭ, сѫштоу/ замість — сѫштоу/ ѧ, ѩ з ю /отврьзаетьсѧ, замість — отврьзаетьсѧ, вѣахоуть, зам. вѣюхоу/, а далі буває

в них -ОРО-,- ОЛО-, -ЕРЕ-, -ЕЛЕ- замість -РА-,-ЛА-, -РѢ-, -ЛѢ- : сторона, замість - страна, в 3.ос.тепер. зак. - ть, замість - тъ /обрѧщетъ замість обрѧщетть/. На цьому місці ми називаємо найстарші

1/ З б і р н и к и С в я т о с л а в а Я р о с л а в и ч а а/ з IO73.р. /в бібліотеці Синоду, виданий I880.р./ і б/ з IO76.р. /в публічній бібліотеці в Петербурзі, двічі виданий I887, I894/. Рукопис із IO73.р. був первісно написаний для болгарського князя Симеона, в ньому містяться ἐρωτήσεις /питання/ й ἀποκρίσεις /відповіді/ Анастасія Синайського й виписки з творів ріжних отців церкви. Є це д р у г и й із ряду д а т о в а н и й /див.під IV₁/ памятник, писаний кирилицею.

2/ А р х а н г е л ь с ь к а є в а н г е л і я з IO92.р. /в Румянцевському музею/, видана фотоцинкографічно /I9I2.р./ Музеєм;

3/ XIII с л і д Г р и г о р і я Б о г о с л о в а з XI.в. /в публ. бібліотеці в Петербурзі/, видання Буділовіча, I875.р.;

4/ Т у р і в с ь к а є в а н г е л і я з XI.в. /в публ. бібліотеці в Вильні; вона й видала памятник літограф./;

5/ П а н д е к т и А н т і о х а, теж із XI.в. /в Воскресенському Новоєрусалимському манастирі, не видані, мову розсліджував Копко в XX в. "Извѣстій II отдѣленія русск.языка и слов. З.кн. ;

6, М с т и с л а р о в а є в а н г е л і я з III5-III7.р. / в Синод. бібліотеці в Москві, видав Симоні в Петербурзі I904, I9I0/; памятник написаний у Київі;

7/ Ю р і ї в с ь к а є в а н г е л і я в III9-II28.р./в моск.синод.бібліотеці, списав арх. Амфільохій у Москві I877.р./, написана в Новгороді;

8/ Г а л и ц ь к е /крилоське/ ч е т в е р о є в а н г е л і є з II44.р. /в моск.синод. бібліотеці, видав арх.Амфільохій I884.р./;

9/ Д о б р и л о в а є в а н г е л і я з II64.р. /в Румянцевському Музеї в Москві - рукопис описав Соболєвский ув "Очерках" по исторіи русскаго языка" з I884.р ;

IO/ Т и п о г р а ф с ь к а - з Типографської бібліотеки в Москві - є в а н г е л і я ч.б і 7.-

обидві євангелії з XII.в.;

11/ Євангелія московського "единовѣрческаго" манастиря з XII.в.;

12/ Христинопільський Апостол /в Ставропиґійськім Інституті у Львові, видав Є.Калужняцький у Відні,1896./,з XII.в.і т.д.

IV. Московсько-церковнославянські памятники, головно, новгородські,з виразними прикметами московської мови,такі:

1/ Остромирова євангелія, написана 1056-1057.р. в Новгороді для тодішнього новгородського посадника Остромира —найстарший датований кирилицький памятник, що добре зберігає прикмети староболгарської мови /декуди аж кидається в вічі подібність його тексту до тексту Асеманієвої євангелії/,але ж пізнати, що писець був родом зі Сходу.Видав євангелію вперше Востоков 1843.р.,а 1889.р.памятник вийшов фотолітоґрафованим за гроші купця Савінкова.Про мову Остр.св.писали:Шахматов,Щепкін,Козловский,Карінский,Волков. Цікава гіпотеза Фортунатова, що, мовляв,23 перші сторінки памятника переписані зі східнославянського оригіналу,решта зі староболгарського /"Сборникъ статей,посв. Ламанскому, 1908". Состав Остромирова Євангелія/;

2/ Минеї /новгородські/на вересень, жовтень і падолист - із 1095-1097.р./видані Яґічем/;

3/ Псалтир Бичкова /уривок/ із XI.в.- не коментований;

4/ Євґеніївський псалтир /Моск.Синод.бібліот./,коментований,із XI.в.;

5/ Чудовський псалтир із XI.в.- Чудов.манастир в Москві;

6/ Толстовський псалтир- із XI. або початку XII.в.;

7/ Стихирар із 1157.р. /Моск. Синод. бібліот./ й т.д.

V. Чесько-церковнославянські памятники - числом найменші, бо сюди належать властиво тільки празькі вривки з другої половини XI.в.;вони стоять у звязку зі славянською відправою в Чехії,та про них уже сказано в § 10; в них ѫ мішається з оу, ѧ з ꙗ, а, а ось рефлексом tj, dj являється c, z і т.д.

ГРАМЯТИКА

Звучня.

Відносини староболгарської мови до індоґерманської прамови й до инчих слав'янських мов.

§14. Староболгарська мова розвинулася з праслав'янської мови, мови, що, нею говорили всі Слав'яни у своїй прабатьківщині – здається, над горішнім та середнім Дніпром [Leskien, Altbulg. gramm., ст. 2]. Треба думати, що в цій останній мові, як ось і тепер у кожній живій мові, було чимало діялектичних одмін, що, отже, вона поділялася на багато говірок, із яких ізгодом повитворювалися самостійні слав'янські мови. Одна з таких говірок і лягла в основу староболгарської [староцерковнослав'янської] мови.

Але ж праслав'янська мова, колишня спільна мова всіх Слав'ян, була теж тільки одним якимось говором праіндоґерманської [праіндоєвропейської] мови, спільної колись мови всіх Індоґерманів [Індоєвропейців]. Докладні студії над поодинокими індоґерманськими мовами виявили, що та індоґерманська говірка, яка лягла в основу праслав'янської мови, належала до східньої групи діялектів індоєвропейської прамови

[до групи т. зв. мов „satem"[1]], що вона тісніше була звязана з говорами Індів, Іранів та Вірмен, Альбанців та Балтів, аніж із говірками: грецькою, італьською, кельтською та германською. А в тій східній громаді говірок праслав'янська мова виявляла так багато споріднених рис із групою балтійських говірок [з яких витворилися мови: литовська, латиська й вимерла в XVII. в. пруська], що на підставі цих рис ми можемо говорити про колишню балтійськослав'янську мовну одність, себто, що Балти та Слав'яни на спільній своїй прабатьківщині говорили одною балтійськослав'янською мовою, з котрої витворилася, з одного боку, прабалтійська, з другого — праслав'янська мова, кожна — зі своїми окремими говірками.

Із праіндогерманської мови до праслав'янської, і з праслав'янської до староболгарської перейшла певна система звуків і форм. Деякі з них дісталися до останньої з індогерманської без ніяких змін, деякі з них улягли певним змінам у праслав'янській добі, инші ж ізнову позмінялися вже на староболгарському грунті. Характер звуків — індогерманських і праслав'янських — можна означити тільки приближно, й то на основі порів-

---

1) Назва від появи s [š] на тому місці, де друга група мов, [західна] має „k", пор. староболг. сѫто [авеста: satəm, лит. šimtas] з одного боку і лат. centum [лит. кентум], грець. ἑ-κατόν із, другого; ця друга група мов називається мови „kentum".

няння цих звуків [чи форм] із одповідними звуками [чи формами] инчих - індогерманських, чи слав'янських - звуків [чи форм], по змозі - в їхньому найдавнішому одягу. Коли в більшости індогерманських мов у якомусь слові, не в усіх їх, переватає, н. пр., звук довге а [ā] [н. пр., старінд. mātaŕ-, гр. дорійське ματηρ, лат. māter, староір. mathir, староболг. мати, альб. motre = сестра, лит. motē, старогорішн. німецьке muoter], то ми установляємо в цьому слові праіндогерманське довге ā з артикуляцією, що відповідає більш-менш вимові довгого ā в сучасних індогерманських мовах, але з нахилом до „о", як це показують рефлекси того „а" в инчих індогерманських мовах. Тоді ми й кажемо, що, н. пр., староболг. „а" відповідає в деяких випадках індогерманському „ā".

Те саме відноситься до звуків праслав'янської доби. Коли в деяких сучасних слав'янських мовах живуть носові голосівки [польська мова], коли вони жили давніще ще і в инчих, як на це вказують пам'ятники цих мов [староболгарська], то ми, порівнявши споріднені слова в инчих

мовах, де немає носових голосівок, але є звичайні звуки у сполуці з носовими шелестівками [пор. поль. pięć, староболгарське пѧтъ = укр. п'ятий — грець. πέμπτος, лит. peñktas, лат. quinque : т. д] робимо висновок, що, серед певних обставин, у праслав'янській мові витворювалися носові голосівки, і староболгарська мова ці звуки перебрала з праслав'янської.

§ 15. Порівняльним шляхом наука установила, що в праіндоєрманській мові були такі звуки:

Голосівки:

1. короткі: a, e, i, o, u, ə [короткий, редукований звук, ближче не означений, звуть його: шва]

2. довгі: ā, e, i, o, u

3. двозвуки-короткі: ai, ei, oi, əi; au, eu, ou, əu

довгі: ai, ei, oi; au, eu, ou

Шелестівки:

1. плавкі: r, l, [нескладові] та r_o, l_o [складові].

2. носові: m, n

3. проривні: а) губні: p, ph [придихове п]
b, bh [придихове б]

б) зубні: t, th [придихове т]
d, dh [придихове д]

в) задньопіднебінні

а) чисті: k, kh [придих к)
g, gh [придих. ґ]

б) з закругленням губ [лабіовеляри]: k^u, k^uh
g^u, g^uh

в) м'які [палаталь]: $\bar{k}$, $\bar{k}h$
$\bar{g}$, $\bar{g}h$

4. протиснуті: а) зубні: s, z

б) язиковопідніб.: j

Після багатьох змін, що зайшли вже в балтійсько-слов'янському періоді, й далі у праслов'янській мові, змін, які ми пізнаємо, обговоривши звуки за звуками у старо-болгарській мові, ця мова, спираючи з її пам'ятників, винесла з праслов'янської мови таку систему звуків:

Голосівки:

1. повні а) тверді [задньоязикові, велярні]:
а, о, ѫ, оу, ъі

б) м'які [переднеязикові, палятальні]:
Є, Ѣ, И, Ѧ

2. неповні [слабі, глухі, редуковані, ірраціональні, півголосівки]:

а) твердий: Ъ

б) м'який: Ь

Шелестівки:

1. плавкі: Л, Р
2. носові: М, Н
3. проривні: а) губні: П, Б
   б) зубні: Т, Д
   в) заднепіднебінні: К, Г [укр. Ґ]
4. протиснуті а) губний: В
   б) зубні: С, З
   в) язиково-піднебінні: Ш, Ж
   г) заднепіднебінні: Х, Ј
5. африкати [себто, сполука проривних із протиснутими]: Ц, Ѕ [dz], Ч.

Із тих шелестівок могли були бути всі, міркуючи по теперішніх слав'янських мовах [польська, моск., білорусь., чеська, лужицькі...], – крім заднепіднебінних – у праслав'янській мові палятальні [м'які] й непа-

лятальні [тверді]; К, Г, Х перетворювалося під упливом j й переднеязикових голосівок у инчі [див. далі]; африкати Ц й S [дз] в одних випадках залишалися м'якими: [отьць = otьćь, дѣвица = děvicá, кънѧѕь = kъnędźь, ѩѕа = jędźa], у других вимовлялися твердо [токъ - тоцѣ, тоци, богъ - боѕѣ, боѕи, себто: tocě, toci, bodzě, bodzi].

§16. Тут уже відразу треба замітити, що староболгарська мова не знала вже первісних індогерманських двозвуків - усі вони вже у праслав'янській добі попереходили в однозвуки [монофтонґи], і то: Перехід двозвуків у однозвуки

1. індгм. ei [ēi] перейшло у прасл. ī [§22]: ei - ī

лит. eīti, гр. εἶμι — староболг. ити [ītī]

" véidas, " εἶδος — " видъ [vīdъ]

2. індгм. eu [ēu] перейшло у прасл. u [§24]: eu - u

гр. ῥεῦμα — прасл. strūmen [із sreumen - „s" у гр. мові відпало, t у слав. вставлене].

3. індгм. oi, ai перейшло:

а) в середині слів у прасл. ě: oi, ai - ě

гр. φέροιτε [optat.] — слав. берѣте [imper.]

" λαιϝός, лат. laevus - " лѣвъ

oi, ai-ī в) у визвуку – прасл. ī [§22]:

лит. vilkai, гр. λύκοι – прасл. *vьlcī з *u̯lkoi,

староболг. влъци [vlci]

гр. φέφοις, φέροι, гот. bairais, bairai – прасл. *berī,

староб. бери [з *bherois, *bheroit]

ōi, āi-ѣ 4. індгр. ōi, āi перейшло в праслав. ě:

гр. dat. sg. λύκῳ — прасл. loc. sg. vьlcě з *u̯lkoi,

старб. vlcě [влъцѣ]

гр. " " θεᾷ, лит. rañkai – прасл. *rącě з *ronkāi,

староболг. рѫцѣ

ou, au-ū 5. індгрм. ou, au [ōu, āu] перейшли у прасл. ū:

гр. αὖος [із *sausos], лит. saũsas – слав. sūchъ [соухъ]

гр. ταῦρος, лат. taurus, лит. tauras, гр. tauris –

слав. tūrъ [тоуръ]

Що аж у пізніщих часах, уже на староболгарському ґрунті повитворювалися нові двозвуки, наслідком переходу i після голосівок [після відпаду ь на кінці] у таких випадках як: раи, мои, достоина [себто rajь, -mojь, dostojьna], де i задержувало свою первісну вагу. З часом для зазначення, що це и = j почато над ним ставити знак ◡, себто й.

Довгість та короткість звуків Що-до довгости та короткости голосівок, то вона в староболгарських пам'ятниках не зазначена [знак оу на звук, у" – це наслідування грець-

кого способу писання того звука]. Але ж у праслав'янській мові звуки а, и, ѣ, у, ы, і таксамо ѫ, ѧ, були довгі, є, о, ъ, ь — короткі. Розуміється, що й тут у праслав'янській мові зайшли вже деякі зміни, як це можна виснувати з порівняльної граматики слав'янських мов, і що довгі голосівки скорочувались, головно, в визвуку.

Таксамо зі староболгарських пам'ятників годі що виснувати про наголос, бо, крім Київського Місалу [§ 9] ні в одному пам'ятнику наголосів немає. Установити наголос у староболгарській мові [і у праслав'янській] можна тільки на основі певних звукових змін у староболгарській і инчих слав'янських мовах, і на основі законів наголосу індогерманських [литовської, грецької] і слав'янських [сербохорватської] мов. Наголос.

§ 17. Таксамо на основі порівняльних студій над слав'янськими мовами установлено, що староболгарська мова з поміж усіх слав'янських мов, найближче підходить своєго системою звуків [див. § 15 ст.] до мови праслав'янської, і з цього боку ріжниці між обидвома системами зводяться до ось чого: Ріжниці у звуковій системі між прасл. мовою і староболг.

1) прасл. групи ol, or, el, er, перед шелестівкою or, ol, er, el + cons. дали в староболгарській мові: ra, la, rě, lě [голосівки здовжились: о - а, е - ѣ, і наступила пе-

реставка звуків], пор. стрб. ГЛАВА із прасл. *golva, пор. лит. galvà [чесь. hlava, серб. глава, поль. głowa, східносл. голова]; стрбл. БРАДА із прасл. *bordà, пор. лит. barzda [чесь., серб., болг. брада, поль. broda, східнослав. борода]; староболг. БРѢГЪ із прасл. *bergъ, пор. назву міста на нім. Поморі Kolberg, [див. §33₂]; чесь. břeh, серб. брêг, поль. brzeg, східн. берег;

pj, bj, vj, mj 2) праслав'янські групи pj, bj, vj, mj дали в староболг. pl', bl', vl', ml', пор.: капати прасл. — *kapjà — староболг. КАПЛ͡ЯА, любити — *lubjenъ, стрбг. ЛЮБЛ͡ЕНЪ, [поль. kapia, lubiony, чесь. kapě...], пор. §35₁;

tj, dj 3) праслав. групи tj, dj — дали у староболг. шт жд, пор. СВѢТИТИ, прасл. *světja, стрбг. СВѢШТА, прасл. *medja, стрбг — МЕЖДА [серб. свећа, мећа; укр. свічка, межа; моск. свеча, межа; поль. świeca, miedza; чесь. svíce, meze; словін. svèča, meja; луж. svěca, mjeza], пор. §36₁.

kv, gv 4) прасл. назвучні групи kv, gv, chv перед „м'ягкою голосівкою дали у староболг. групу ЦВ, ЗВ, пор. прасл. *květъ, *gvězda, староболг. ЦВѢТЪ, ЗВѢЗДА [укр. цвіт і квіт, звізда, моск. цвет, звезда, серб. цвет, цвијет, звезда, поль. kwiat, gwiazda, чесь. květ, hvězda], пор. §37₄.

šč, ždž 5) на місці груп šč, ždž у староболг. появилися групи št, žd, пор. стрбл. ШТИРЪ із прсл. *ščirъ [укр.

щирий], § 39.

§18. Вже праслав'янська мова знала тільки відчинені склади, себто, всі склади кінчалися голосівками. Цей стан перебрала з праслав'янської мови і староболгарська. При збігу шелестівок, у середині слів, вони в певних групах або випадали [див. §42], або як деякі з них задержувались, то причислялися до наступного складу, отже: Склади

БОЖЬ-СТВО, МОЛИ-ТВА, СЕ-СТРА, ДВИ-ГНѪТИ.. ;

У визвуку слів, іще у праслав'янській добі, відпали: т, д, с: Відпад t, d, s

3ос. aor.: НЕСЕ із *neset

nom. sg. neutr.: ТО з *tod [пор. лат.: is-tud]

nom. sg. masc.: СИНЪ із *sūnus [пор. лит. sūnùs]

[Щодо носових звуків, то з ними зайшли відповідні зміни, про які буде мова в §§27, 28.]

Але ж ізгодом зайшла й тут зміна, викликана відпадом глухих голосівок у деяких випадках, наслідком чого відчинені первісно склади робилися зачиненими, н. пр.:

ОСТАН-КА замісць первісного О-СТА-НЪ-КА

ОТ-ЦЮ " " О-ТЬ-ЦЮ...

Наслідком того часто слово скорочувалося на цілий склад:

МНѢ первісно: МЬ-НѢ

КНИГА первісно: КЪ-НИ-ГА

ПСАТИ " ПЬ-СА-ТИ й т. д.

Голосівочня

А.

§19. Голосівка А є

1) праслав. а [первісно довге]:

прасл. а

старобол. трава з прасл. * trava [укр. трава, моск. трава, поль. trawa, чес. tráva, серб. трáва...]

2) прасл. О у групах or + шелест., ol + шелест.:

прасл. о

староб. мракъ із прсл. * morkъ, пор. староінд. markás = затьма

" вранъ із прсл. * vornъ, пор. лит. varnas

" сладъ із прсл. * soldъ, пор. лит. saldùs = солодкий

" младъ із прсл. * moldъ, пор. прусь. malda; див. про це §33₂, §17₁

Воно відповідає індоєрманському:

інд.-гер. ā

1) ā [довгому], н. пр., стрб. мати із прсл. * mati, пор. лат. māter, гр. дор. μάτηρ, латись. māte, стінд. mātás; староб. баꙗти із прасл. * bajǫ [пор. укр. бай-ка, гр. дор. φαμί, лат. fāma [= чутка], fāri [говорити]... Сюди належать ріжні закінчення в відміні іменників, н. пр.: наз. сер. р. мн. мѣста з прсл. * mĕsta, пор. гр. δῶρα, лат.

dona, наз. од. ж. р. рѫка, лит. rankà, лат. mensā, гр. χώρᾱ й т. д.

2) Ō [довгому], н. пр.: стрб. дати, даръ із прсл. *dati, пор. гр. δί-δωμι, лат. dōnum [= дар], лит. dùti [= дати]...; сюди належить „а" з Ō в родов. одн. чол. і сер. „о" = пнів: влъка [vl̥ka], мѣста; індурм. зак. відкладного відм. (ablat.)] = od... стрінд.: vr̥kād, і инчі закінчення в відміні іменників та займеників, н. пр.: наз. і знах. двійні чол. „о" = пнів: влъка, пор. гр. λύκω, лат. duō, ambō, лит. vilkù... інд.-герм. ō

3) Ē [довгому] після j і „м'яких" [палятальних] шелестівок, пор. стрб. сън-ѣмь [лит. ėdu, ėsti] і ꙗмь, ꙗсти; з одного боку: видѣти, 3. ос. теп. ч. видитъ [лат. vidēre], з другого боку — стоꙗти (із *stoiēti), лежати (із *legēti), 3. ос. теп. ч. стоитъ, лежитъ... інд.-герм. ē

На слав'янському ґрунті а витворилося з здовження о, — при дієсловах наворотових —

носити — нашати

родити — раждати

бости } — абр. про-бась із *-bōds
бодѫ } див. § 23 ч.

E.

§ 20. „є" є прасл. е (в назвуку є старобол. має значіння je), —

стрб. НЕСѪ із прсл. *nesǫ (укр. несу, чесь. nesu, серб. нѐсêм, слов. nèsem...;

вона відповідає індоґерм.:

e – e 1) e, н. пр., стрб. БЕРѪ, пор. лат. fero, гр. φέρω; стрб. ВЕДѪ, пор. лат. veho, лит. vežù; староб. ДЕСѦТЬ із прсл. *desętь, пор. лат. decem, гр. δέκα, лит. dẽšimt...; сюди належить „e" у деяких закінченнях у відміні йменників і дієслів, н. пр., клич. „o" = пнів: ВЛЪЧЕ, пор. лат. lupe, лит. vilkè, гр. λύκε...; називн. множ. шелест. пнів: КАМЕНЕ, пор. лат. homines...; 2ос. одн. теп. час.: НЕСЕТЕ, пор. гр. φέρετε, лит. vẽdate, і т. д.; „e" в деяких наростках, н. пр., род. одн. НЕБ-ЕС-Е, пор. лит. deb-es-ẽs, гр. νέφ-εσ-ος, лат. gen-er-is і т. д.;

e – ŏ, ŏ 2) O й ă [слав. „o", §23₂] після j і палятальних шелестівок [перехід од „O" до „e" йшов через Ö], пор. із одного боку, стрб. ТОГО, ТОМѸ з другого – ЄГО, ЄМѸ [з *jogo, *jomu, лит. tamui, jamui; із одного боку, ТОКОМЪ, з другого – ПЛАЧЕМЬ із *plakjomь; з одного боку, кличн. одн. РЫБО [= *rybă], з другого – ДѸШЕ з *duchjo, див. ще про це §23.

Зміни. 1) Про e+n, e+m, див. §27, 28.

2) Про групи er+cons, el+cons, див. §33.₁,₂.

Ѣ.

§21. Ѣ вимовлялося близько до а, може, як наче ä

або еа; на це вказувало б те, що у глаг. письмі на „ѣ" і на „ꙗ" є один знак ѧ; є це

1) прасл. ě (первісно довге, здається, було двозвуковою сполукою в одному складі, як на це вказували б рефлекси цього звука в ріжних слав. мовах): ѣ-прасл. ě

стрб. лѣсъ, дѣти, лѣто із прасл. *lěs, *děti, lěto [укр. лїс, моск. лес, поль. las, чесь. les, сер. лёто, ljëto, lïto...]

осл. е у групах er+шел., ol+шел.:

стрб. чрѣда з прсл. *čerda з *kerda, пор. som. hairda ѣ-прасл. е

стрб. дрѣво прасл. *dervo, пор. лит. dervà

стрб. влѣкѫ з прсл. *velkǫ, пор. лит. velkù

стрб. млѣти з прсл. melti, пор. лит. máltí

див. про це §33₂.

Вона відповідає індоєрм.:

1) ē [довгому], н. пр., стрб. сѣмѧ з прсл. *semę, пор. лат. sēmen лит. sëmens [укр. сїм'я] ѣ-індг. ē

стрб. спѣти з прасл. *spěti, пор. лит. spëti, м. т. spēs[1] [укр. по-спіти].

стрб. 1. ос. одн. адр. вѣсъ із *vēd-som...;

сюди належить на гостюк ѣ - дієслів, таких, як. сѣд-ѣ-ти, пор. м. т. sedēre, лит. sédéti... вид-ѣ-ти, пор. лат. vidēre, і таксамо кри-

ЧАТИ *krik-ē-ti...;

сюди не доноситься ѣ у другому ступні прикме пників: ДОБРѢИ, НОВѢИ, МЪНОЖАИ з *mъnog-ē-jьs...

ѣ-індг. oi, ai

2) Oi, ai, āi перехід „oi" до ě йшов здається, через oe, пор. ат. oenus=oinos; пор. ЦѢНА, лит. kaina, ур. ποιν', лат. poena; ai перейшло знов на ě через ae — пор. зах. місц. одн. і мн. „o"=пнів. -ѣ, -ѣхъ, інвентарм. -oi-, -oisu, н.пр.: РАБѢ, СЕЛѢ (ур. οἴκ-α), РАБѢХЪ, СЕЛѢХЪ [ур. θε-οῖσι]; заім. форми: ТѢХЪ, ТѢМЪ, ТѢМИ, ТѢМА [ур. τοῖς...]; наказ. спосіб. БЕР-Ѣ-МЪ, БЕР-Ѣ-ТЕ [пор. ур. φέρ-οι-μεν, φερ-οι-τε]..

стрб. ЛѢВЪ — ур. λαιός із *λαιϝος, лат. laevus; стрб. ДѢВЕРЬ — ур. δᾱήρ із *δαιϝηρ, лат. lēvir, лит. dėveris...

сюди належить дав. і місц. „ā"=пнів: РѪЦѢ, пор. лит. rañkai, ур. χώρᾳ з *χώρᾱι

В усіх цих формах із ѣ після j і „м'ягких" дачимо И, пор. місц. РАБѢ, РАБѢХЪ, але — МѪЖИ, МѪЖИХЪ; СЕЛѢ, СЕЛѢХЪ, але — ПОЛИ, ПОЛИХЪ із *poljoi < *poljei < poli; пор. БЕРѢМЪ, БЕРѢТЕ, але — ПИШИМЪ, ПИШИТЕ із *pisjoimъ < pisjeimъ < pisjimъ < pišimъ див. § 26.

Крім того, ѣ повстає наслідком здов-

ження е - при наворотовим дієсловам здебільша, н. пр.:

ПЛЕТѪ — СЪ-ПЛѢТАѪ

МЕТѪ — СЪ-МѢТАѪ, див. про це §130.

І.

§22. Староболгарське і є праслав. і [пор. моск. видеть, поль. widzieć, чесь. viděti...]; вона завжди первісно довге й вийшла з індоєвропанського

1) і [довгого], н. пр. стуб. ЖИВЪ із прсл. *givъ, укр. живий, пор. лат. vīvus, лит. gývas; і - інд. гри. ī

стуб. ТРИ, пор. лат. trī-ginta [трицять], староінд. trī, лит. trȳ-lika [тринацять];

стуб. ВИТИ, укр. вити, пор. лат. vītis, лит. vyti;

у стуб. ДАД-И-ВѢ, ДАД-И-ТЕ, наросток наказ. [бажаль.] способу -И- відповідає наростк. -ī- в лат. s-ī-mus...;

2) еі, н. пр., стуб. ЗИМА, пор. гр. χειμών, χεῖμα [буря], лит. žëmà; стуб. СНѢГЪ, укр. сніг, пор. лит. snaigýti; гот. snaiws [сніг]; і - індгр. ei

стуб. ВИДЪ, пор. лит. véidas; ИТИ, пор. гр. εἶμι, лит. eĩti; ЖИДѪ, пор. лит. geidžù...

3) з такого ЕІ, що витворилося на слав'янському ґрунті з ОІ після j і палятальних шелестівок [див. § 21₂], пор.

дав. місц. од. РИБѢ, РѪЦѢ, але ДОУШИ, ВОЛИ...;
місц. мн. СТОЛѢХЪ, РОЦѢХЪ, але КРАИХЪ [krajichъ], МѪЖИХЪ...;
займ. оруд. одн. ТѢМЬ, род. місц. мн. ТѢХЪ, дав. мн. ТѢМЪ, ор. мн. ТѢМИ, але ИМЬ [jimь], ИХЪ [jichъ], ИМЪ [jimъ], ИМИ [jimi], НАШИХЪ, НАШИМЪ...; наказ. спосіб: БЕРѢМЪ, БЕРѢТЕ, але -КАЖИМЪ, КАЖИТЕ, ПИШИМЪ, ПИШИТЕ і т. д.

4) з Ē в визвуку, й то тільки у двох прикладах: МАТИ, ДЪШТИ, пор. ур. μάτηρ, θυγάτηρ, лит. móté, motē, duktē;

i - індогр. ē

5) з Ū після j [й таких шелестівок, що появилися на місце їх після їхньої сполуки з j], н. пр.: стрб. ШИТИ з *sjūti < *šyti < šiti, пор. лит. siūti, гот. sjujan; через те, що індогерм. ū відповідає староболгарському Ы [§25], то кожне Ы після j й палятальної шелестівки теж переходить на И, пор. instr. pl. РОКЫ, ВОЗЫ, але КРАИ [=kraji], ПОЛИ, МѪЖИ, пор. §25, замітка.

i - індогр. ū

6) з ОІ у визвуку деяких форм, н. пр.;

наз. мн. „о"=пнів: раби, столи, роци, бо̑ѕи пор. гр. ἄνθρωποι, попри – рабѣхъ, бо̑ѕѣхъ пор. гр. θεοῖσι [див. §21,2]; і – індгм. ~ οἱ

род. одн. „і"=пнів: пѫти, ношти, пор. лит. naktẽs, гот. anstais;

короткі [енклітичні] форми заім. в давальн. одн.

ми, ти, си пор. гр. ἐμοί, σοί;

2. і 3 ос. нак. сп. веди, бери, пор. гр. φέροις, φέροι(τ), попри: ведѣмъ, берѣмъ, ведѣте... гр. φέροιμεν, φέροιτε...

Крім того, і витворювалося

1) з праслав'янського *jь у назвуку слів, н. пр. лат. iugum, гр. ζυγόν, стрінд. yugam, дало прсл. *jъgom, jъgo [стрб. ъ відп. індоѕ. u, пор. §24], з якого повстало *jьgo [ъ переходило після j на ь, пор. §.26], а з нього стрб. иго; таксамо имѫ [укр. йму] повстало з прслав. *jьmą, пор. лит. imù, і далі: раи з прсл. *rajъ < *rajь, мои з *mojъ < *mojь... [пор. §15, ст 36]

2) через здовження ь [пор. §26] – звичайно при творенні дієслів наворотових, пор. §30, – н. пр.

бьрати – събирати, зьрѣти – на-зирати
на-чьнѫ – на-чинаѭ, чьтѫ – читаѭ...

Але ж узагалі кожне ь у стрбл. мові могло здовжуватися перед j, тим то маємо ми у стрбл. пам'ятниках одні побіч одних такі

формі[1]):

ТРЕТЬИ [tretьjь] і ТРЕТИИ

ПѪТЬЮ [pątьje] і ПѪТИЮ [назив. мн. „і"-пнів]

КОСТЬЮ [kostьją] і КОСТИЮ [оруд. од. „і"-пнів]

ТРЬЮ [trьje] і ТРИЮ

3) Ще могло витворитися і на слав'янському ґрунті в індоґерм. групі in+шелест. [in перед шелестівками], пор. стрб. ЖИЛА, лит. gísla з *ginsla, ИСТО [нирка], лит. ínkstas, прусь. inxcze [нирка], знах. мн. „і"-пнів КОСТИ, ГОСТИ з *kostins, *gostins, пор. прусь. gastins [див. про це §§ 27, 28].

О.

§ 23. Стрблгар. О є прасл. О; воно було колись дуже широким [одкритим] звуком, бо в запозиках воно віддає коротке ă, н. пр., СОТОНА, гр. σατανᾶς, ПОГАНЪ, лат. pāgānus, ОЛТАРЬ, лат. altare... Воно відповідає:

1) індоґерм. О, н. пр.: стрб. ОКО [укр. око] пор. лат. oculus, гр. ὄσσε...; стрб. ДОМЪ [укр. дім], пор. лат. domus, гр. δόμος; стрб. ОСМЪ [укр. восьмий], лат. octō, гр. ὀκτὼ; стрб. ОВЬЦА [укр. вів-

---

1) Vondrak пояснює такі форми „змодифікованою вимовою глухих" [modifizierte Aussprache der Halbvokale].

ця), лат. ovis, гр. ὄ(ϝ)ις – у лит. мові на цьому місці бачимо скрізь a: akìs [око], asztůni [вісім], avis [вівця]...

2] індоґерм. a, н. пр., стрб. ось [укр. вісь], лат. axis, гр. ἄξων, лит. aszis; стрб. соль [укр. сіль], лат. sal, гр. ἅλς із *sals; стрб. остръ, грець. ἄκρος, лит. asztrùs...; сюди належить кличн. відм. a = пнів: жено, рѫко, пор. гр. νύμφα (з коротким a) – отже: жена – називн. одн. з *genā, жено – кличн. одн. з *genă...

о-інд. a

3] індоґерм. e у сполуці eu, пор. стрб. новъ [укр. новий], гр. νέ(ϝ)ος, прусь. nawaus; стрб. слово, гр. κλε(ϝ)ος; стрб. пловѫ, гр. πλέ(ϝ)ω; наз. мн. сынове з *sūneves [про це при у, §24]

індгр. о-е (Ѣ-ев)

3 міни „О". 1. Після j і палятальних шелестівок o перезвучувалося в е, пор.

о-е

з одного боку село, вѣко... з другого: море, поле;
" токомь, рокомь " " мѫжемь, краѥмь;
" рѫко [кл. одн.] " " доуше з *duchjo;
" рѫкоѭ [оруд. од.] " " доушеѭ;
" того, томоу " " ѥго, ѥмоу, нащего, нашемоу;
" тоѩ [род. одн.] " " ѥѩ, нашеѩ...;
" толикъ " " ѥликъ;
" несомъ [дієпр. теп. [illegible]] " бьѥмъ, глаголемъ...

і т. д. див. ще про це §20₂

*5

on, om + cons. 2. Про О+Н, О+М, див. §§ 27, 28, I₁., ст. 62.

or + cons. 3. Про групи Or + cons., ol + cons., див. §33₁,₂.

О – а 4. Наслідком здовження О у праслав. переходила в Ō, отже, у староболгарській мові в а [див. §23₂] – здебільшого, при дієсловах наворотових – пор.:

БОДѪ, БОСТИ – пор. ПРОБАСЪ із *bōdsъ,

ВОДИТИ – iter.: -ВАЖДАТИ, пор. §19.

У (оу, у).

§24. Староболг. у є прасл. у [пор. стрб. оухо, укр. вухо, моск. ухо, поль. ucho, чесь. ucho.... прасл. *ucho]; воно є двозвукового походження, тим то колись було завжди довге. Староболгарське у відповідає

у – індгрм. ou, au 1] індогерм. ou, au [о, а – однаково дали у слав. о, §23] перед шелестівками[1], пор. стрб. СОУХЪ [укр. сухий], лит. saũsas, гр. αὖος із *sausos; стрб. оухо, лат. auris, лит. ausis, гот. ausō; род. одн. у-пнів: СЫНОУ із *sūnoũs, пор. гот. sunaus, лит. sūnaũs...;

у – індгрм. eu 2] індогерм. eu, при чому попередній звук у старбг. мові паляталізований, пор. стрбг. БЛЮДѪ, БЛЮСТИ із *bheudh=, гр. πεύθομαι, гот. biudau ЛЮБЪ, гот. liubs із *leubhos; ЛЮДЬЕ, стрнв. liutî [iu=eu]

1) Перед голосівками ou, au давали ov; пор. §30₃.

Стрбл. у появляється й на місці індогер. довгого ēu [ēu], н. пр. місц. одн. у=пнів сынoу з *sūnēu; аор. слоухъ од дієсл. слоути, пор. стінд. aśrāuṣam.[1]

у-ін ēu

Ы.

§25. Стрбл. ы є прасл. ы [стрб. быти, моск. быть, поль. być]; воно, здається, зближалося своєю вимовою до нім. ü[2], бо вже дуже рано, як виявляють пам'ятники, почало переходити в и [і]. Старб. ы відповідає:

1] індогерм. ū [довгому у], пор. стрб. сынъ, лит. sūnùs, стінд. sūnus; стрб. свекры зі *svekrūs, пор. стінд. švašrūš; стрб. быти [укр. бути], лит. búti, лат. fūturus, гр. φύω; стрб. дымъ, лит. dúmai (множ.), стінд. dhūmás, гр. θῡμός (пристрасть, відвага), лат. fūmus...; таке ы подибується в давніх запозиках із чужих мов на місці ū, н. пр., стрб. хыжа [укр. хижа], тынъ [укр. тин], взятих з нім., пор. гот. hūs [суч. нім. Haus], стар. сер. нім. tūn, стар. гор. нім. zūn

ы-ін ū

1) Перед голосівками довге ēu не переходить на ōv, āv, лит. sziaurys, стрбл. сѣв-ѣръ

2) Його характеризують як і = звук — hight = mixed = narrow — [високоязиковий середньопіднебінний, вузький].

[суч. Zaun][1], старогр. dūn [замок], галійське dūnum [Augusto-dūnum]...; сюди належать запозики з германських слів, що попереходили в відміні до ȳ=пнів, н. пр., БОУКЫ, БОУКВЕ, пор. стронім. buohda [бук], buoh [книжка]; ХОРѪГЫ, ХОРѪГЪВЕ, пор. гот. hrugga [себто: hrunga-стовп]; ЦРЬКЫ, старонім. chirihda з гр. κυρική...

2] індогерм. ōn у визвуку слів, де визвучне „n" дало „o" приглушене забарвлення, ы-ing-ōn ōn перейшло в ūn, далі в ū, з якого вийшло стрб. ы, н. пр., стрб. КАМЫ з *kamōn, пор. гр. ἄκμων [ковало][2]; див. § 28 II

3] індогерм. -ons у визвучних складах, при чому „o" приглушилося в „u", u здовжилося, „n" вплинуло на ū, що воно стало носовим звуком, а по утраті носовости й одпадку s, перейшло в ы, отже -ons, -uns < ūns < ūs < ū — ы; це явище бачимо в знах. множ. o=пнів і в наз. одн. дієприкм. тепер. часу, — див. § 28 III.

ы-ing-ōn

ы-ing-ons

---

1) Сюди належить наше „питель", що прийшло до нас від Німців [нім. Beutel із ст. нім. pûtil] через Чехію, Польщу [пор. чесь. pytel=мішок, поль. pytel=решето].

2) Є ще й таке пояснення, що це ы вийшло з ō, пор. гр. ἀηδώ, лат. homō, лит. akmů...

Там бачимо: з одного боку - ТОКЫ, ВЕДЫ, з другого - МѪЖѦ, ЗНАѦ; в останніх прикладах устигло після палятального ж і j „о" перейти в „е" [§23] раніш, аніж наступила приглушеність „о" в „и", а це „е" з наступним „п" утворило носовий звук [§28 I/2] Отже розвиток цих форм був такий:

*tokons < *tokuns < *tokūns < *tokų̄s < *tokūs < *tokū - ТОКЫ;

*vedonts < *vedons < *veduns < *vedūns і т. д. - ВЕДЫ;

але: *mąžons < *mąžens < *mąžen < *mąžę - МѪЖѦ

*znajonts < *znajons < *znajens < *znaję - ЗНАѦ

Про це ще докладніше див. §28 III

I. Крім того, ЫI повстає на слав. ґрунті — ЫI на слав. ґрунті

1] через здовження Ъ [§26] - звичайно при творенні наворотових дієслів - н. пр.: — Ъ - ЫI

ДЪХНѪТИ - ДЫХАТИ, СЪЛАТИ - ПО-СЫЛАТИ, ДЪМѪ НА-ДЫМАѦ,

тай так перед j, н. пр.:

ДОБРЪИ [dobrъjь] - ДОБРЫИ [dobryjь]

ВЪ ИНѪ - ВЫ-ИНѪ

2] в ґрупі ИП + шелест. [ИП перед шелестівками], пор. стрб. ЛЫКО, лит. lúnkas, прусь. lunkan; ВЫКНѪТИ, лит. junkstu [привикаю]; — ЫI з ип + cons

знах. множ. у=пнів. СЫНЫ з * sūnuns лит. súnus, гот. sununs, лат. manūs [див. §28].

Замітка. Після палаталізованих шелестівок і j-Ы переходить на И, пор.:

1-И

ор. мн. рокы, мѣсты — краи [kraji]; мѫжи, поли, мори; таксамо: лит. siúti, гот. siujau — стрб. шити з * sjūti < * šyti < * šiti, пор. §22₅.

Увага. В пізніших староболгарських пам'ятках стрічається замісць Ы — И, н. пр. риба замісць — рыба. Річ у тому, що в болгарській мові Ы та И злилися в один звук [i], і сліди такого злиття появляються вже у староболгарських пам'ятках.

Таке саме змішання Ы та И помічається у церковно-слав'янських пам'ятниках сербського та українського походження, бо і в сербській і українській мові теж ті обидва звуки злилися в один [пор. укр. риба, хвалити з-ryba, chvaliti].

Глухі голосівки.

§26. У староболгарській мові були дві голосівки Ъ, Ь, які тим одріжнялися від инчих голосівок, що вимовлялися коротче — звідсіля й їх назва: півголосівки, редуковані голосівки,

ірраціонональні голосівки [Фортунатов], глухі. Обидві ці голосівки відповідають праслав'янським звукам, що їх умовно означуємо знаками ъ, ь, але ж про те, як вони звучали, сказати щось певне важко, бо в сучасних слав'янських мовах находимо різні рефлекси цих звуків [стрб. СЪНЪ - укр. сон, моск. сон, поль. sen, чесь. sen, серб. сӓн, слов. sen, san...; стрб. ДЬНЬ - - укр. день, моск. день = дєнь, білор. дзень, поль. dzień, чесь. den, слов. dan, серб. дȃн..., в новоболгарській мові на їх місці бувають різні звуки: то на місці обидвох один глухий -ъ-, то знов на місці ъ - ъ, на місці ь - е, н. пр.: сън, ден]. Міркуючи з сучасної вимови „ъ" у новоболг. мові, цей звук у староболгарській міг звучати близько до анг. „i" у слові „bird" [птах], або пом. ă у слові „apă" (вода); щодо ь, то воно, мабуть, наближалося вимовою до німецького глухого „ь" у таких словах, як: gläube, tache..., отже, вимова ъ поверталася між й та ŏ, вимова ь - поміж ĕ та ĭ [коротке и, о; коротке е, і].

Що ъ та ь означають певні звуки, це перший доказав Востоков у своїй статті: „Разсужденіе о словенскомъ языкѣ" (1820); в Добровского [Institutiones, 1822] ці значки сказують

іще тільки на тверду [ъ], чи м'яку [ь] вимову попередньої шелестівки, тим та й не диво, що він пропускає ъ на кінці слів [двор, але-длань].

Ъ I. Староболгарське ъ відповідає індоєрманському ŭ, н. пр.:

ъ — ідг. ŭ стрб. дъшти з прасл. *dъkti (укр. доч-ка), пор. стрінд. duhitar, гр. θυγάτηρ, лит. duktẽ...; стрб. блъха з прасл. *blъcha [укр. блиха, блоха], пор. лит. blusà...; стрбл. бъдѣти [= чувати], пор. лит. budėti...; стрбл. кръвь (укр. кров), пор. krùvinas (кривавий)...

ъ з от 1. На слов'янському ґрунті ъ повстало з о в кінцевих складах, а власне з -от, пор. знах. одн. вогъ із *bogom, 1. ос. одн. аор. могъ із *mogom, пор. гр. ἔ-φυγον, § 28 I.

ъ — ь після j і палят. 2. Після палятальних шелестівок та j ъ переходило в ь, пор.:

з одного боку наз. одн. токъ, із другого -плачь, лои (= loj-ь)

" " род. мн. рѫкъ [рѫка] " -доушь [доуша]

пор. лат. iugum, стрбл. иго з *jigo < *jьgo < *igo.

Ь II. Староболг. ь відповідає індоєрм. ĭ, н. пр.:

стрб. ѥсмь, пор. гр. εἰμί, стр. лит. esmi...; стрблг. мьзда [нагорода], пор. гр. μισθός [плата]...; стрб. овьца із прасл. *ovь-c-a, пор. лат. ov-i-s...

ь — ідг. ĭ

ь із е (ред.) 1. Крім того ь могло появлятися наслідком редукції е, головно перед r, l, m, n, [пор. § 20.], пор.

БЕРѪ, але-БЬРАТИ, МРѢТИ з прсл. *merti, але МЬРѪ
СТЕЛѪ, але СТЬЛАТИ,
ПЬНѪ, пор. лит. pìnu...
перед инчими шелестівками:
РЕКѪ, РЕШТИ з прсл. *rekti, але спос. нав. - РЬЦИ;
дієпрк. діяльн. I. ШЬДЪ із √*ched, з того ХОДЪ,
ВЕЧЕРЪ, але - ВЬЧЕРА.

2. У вивуку появлялося ь на місці індоєрм. [складового] m̥ [сонантичного m], пор., знах. одн. МАТЕРЬ із *materm̥, пор. гр. μητέρα [§28], і таксамо ь із m̥

3. бачимо ь перед j, де в індоєрм. находиться e, н. пр.: назвн. мн. ТРЬЮ з *trejes.

III. Треба мати на увазі, що в староболгарській мові ні одне слово не могло починатися ні ъ-ом, ні ь-ом; у таких випадках до ъ приставлялося u̯ (v), до ь - i̯ (j), н. пр.: ъ, ь у навбуку

стрбл. ВЪЗ - із *ъz < *u̯ъz, пор. лит. už [для, за]
" ИМѪ з *ьmą < *i̯-ьmą < imą, пор. лит. ìmu
[пор. стрб. ВЪН-ЬМѪ, ВЪЗ-ЬМѪ-де j немає], див §31.

Увага. В розвитку староболгарських глухих помічається вже здавна багато змін. Зміни глухих (пізніші)

1. Що правда, первісне ъ залишається все перед складами з „твердими" [велярними] голосівками, ъ - ь, ь - ъ і таксамо бачимо скрізь ь перед складами з голосівками палятальними [м'якими], н. пр.

зъвати, тъкати, але - зьрѣти, мьнѣти. Алеж уже в найдавніших пам'ятках[1] буває, що первісне ъ перед палятальними голосівками в наступному складі переходить у ь, і первісне ь перед складами з велярними голосівками переходить у ъ [асимілюються, приподібнюються - м'які голосівки до м'яких, тверді до - твердих], н. пр.:

-ь а] ъ перед м'якими складами в ь: дьвѣ [пор. укр. нар. вимову: дьві, ґві], перв. дъвѣ [duo], пор. - дъва; вьзвести - але възводити і т. д.

-ъ б] ь перед твердими складами в -ъ, н. пр.: тъма, перв. тьма, пор. тьмьнъ; зъдати, зам. зьдати, пор. 1. ос. теп. ч. - зиждѫ [§ 30,]; вѣръна, зам. - вѣрьна, пор. вѣрьнъ і таксамо: бърати, дърати, стълати [н. пр., у Зогр. євангелії, і в церк.-слав. пам'ятн. укр. походження];

-ь після палят. 2. В багатьох пам'ятках появляється ъ замісць ь після палятальних шелестівок: ч, ш, ж, щ (шт), жд, н. пр.: чъто, зам. чьто, нашъ, зам. - нашь, ножъ, зам. ножь, даждъ, зам. даждь і т. д.

Змішування глухих 3. Часто, згідно з сучасним станом болгарської мови, глухі шелестівки змішуються між собою, ъ пишеться зам. ь і навпаки ь, зам. ъ

1) Можливо, що це перехід пізніший, не з X в., а занесли його писці в XI. віці, переписуючи.

(головно в пам'ятках сербського походження), н. пр. ДАМЪ, зам. ДАМЬ, орудн. одн. НАРОДОМЪ, зам. НАРОДОМЬ, ВЬ зам. ВЪ і т. д.:.

4. У міжчасі, коли повстали перші старобол. переклади, й коли появилися наші пам'ятники, в визвуку [на кінці слів] глухі голосівки відпали, а в одчинених складах [себто складах, що кінчалися ъ, ь] вони повипадали. Тільки ж на кінці слів їх, здебільшого, пишуть, у середині слів — випускають, н. пр.: МНОГЪ [зам. МЪНОГЪ], КТО [зам. КЪТО], КНИГА [зам. КЪНИГА], ... ПСАТИ [зам. ПЬСАТИ], МНѢ [зам. МЬНѢ] і т. д. Відпад глухих у середині слів

5. Коли через одпад чи випад ъ, ь попередній склад, де були теж глухі голосівки, робився зачиненим, то глухі голосівки, що були в цьому складі, не відпадали, а прояснювалися, переходили в повні голосівки, а саме Ь в Е, Ъ в О [рідко], н. пр.: ОТЕЦЬ, зам. ОТЬЦЬ, ТЕМНИЦА, зам. ТЬМЬНИЦА, ДЕНЬ, зам. ДЬНЬ... НАЧАТОКЪ, зам. НАЧѦТЪКЪ, ЛОЖЬ, зам. — ЛЪЖЬ... Проясн. глухих.

6. У складах із И = jь [із попередньою голосівкою] через відпад Ь на кінці попередня шелестівка замикалася цим j, і, таким чином, із голосівки з попереднього складу й j повставає повний двозвук, н. прикл.: Нові двозвуки

із краи = krajь, повставало — краи = kraj,
" гнои = gnojь " гнои = gnoj,
" достоино = dostojьno " достоино = dostojno,
на що вже вказано на стор. 36.

Носові голосівки.

Історія носових звуків

§27. З цілого ряду носових звуків, що їх існування треба здогадуватися у праслав'янській мові, староболгарська мова задержала два: носове О й носове Е, на які пам'ятники виявляють знаки: ѫ [ą] та ѧ [ę]. Дубровскі читав іще [1822] ті значки, за Смотрицьким, на український лад, а саме — ѧ за „я", ѫ за — „у"; на носове значіння їх указав перший Востоков [1820], а доказ, що вони визначають носові звуки, перевів що-тільки Мікльосіч [1852], зрівнявши транскрипцію грецьких слів у староболгарських пам'ятках [н. пр. пѧтикость — πεντεκοστή = п'ятидесятниця, Зелені святки] і староболгарських у тогочасних грецьких авторів [σφεντόπληκτος — свѧтопл(ъ)къ], і далі зрівнявши різні староболгарські запозики в мовах мадярській, румунській, й споріднені слова у инших мовах індогерманських — пор. гѫсь [укр. гус-ка] — нім.

gans; ѫгълъ [укр. вугол], лат. angulus; зѫбъ [укр. зуб] - гр. γόμφος [укр. цвях]; свѧтъ [укр. святий] - лит. szveñtas і т. д. - де, що правда, носових голосівок немає, та зате є голосівка [а, о, е...] й носова шелестівка [н, м]. З того висновок, що серед деяких умов індоєрманські носові шелестівки з попереднього голосівкою давали на слав'янському ґрунті[1] носові голосівки, і в староболгарських пам'ятках вони зазначені окремими значками.

Із наведених прикладів видно, що слав'янські носові голосівки витворювалися з індоєрманських голосівка + носова шелестівка тільки тоді, як після н, м ізнову йшла шелестівка, отже:

1) голосівка + носова шелест. + шелестівка.

Крім того, носові слав. голосівки витворювалися, серед таких самих обставин, тоді, як ув індоєрм. мові було складотворче м [m̥] та н [n̥] - m n sonans - і після них ішла шелестівка, отже:

2) m̥, n̥ + шелестівка, і 3) на кінці слів.

1) Мікльосіч приймав носові голосівки тільки для ляцьких мов [польської, кашубської, полабської...] та південно-слав'янських. Нова слявістика стоїть на тому, що вони були в усіх слав'янських мовах.

Таким чином, поява носової голосівки у праслав'янській, отже і в староболгарській, мові, залежала від місця, де в індоєрманській мові була носова шелестівка; чи в середині слова [середозвук], чи на кінці [визвуку], а далі, які голосівки були перед носовою шелестівкою, бо з одних із них [е, ь] витворювалися носові голосівки, з других [і, у] – ні, з инчих ізнову в одних випадках повставала носова голосівка, у других ні [о, а], і, нарешті, важне ще й те, чи голосівка була довга, чи коротка. Ще щодо визвуку слова, треба мати на увазі, чи в індоєрм. мові носова шелестівка стояла на кінці слова сама [абсолютний визвук], чи після неї появлялася ще яка шелестівка, н. пр.; t, s [неабсолютний визвук].

Носові в середозвуку

§28. I. В середозвуку [в середині слова] відбувалися, серед зазначених обставин, ось які зміни:

am, an + cons.

1. am, an – на слав'янському ґрунті воно переходило в om, on, див. §23,2 – перед шелестівкою [am, an + cons] давало ѫ, н. пр.: ѫзъкъ, укр. вузький, пор. лат. angustus, гр. ἄγχω; ѫгълъ, укр. вугол, пор. лат. angulus; рѫка, укр. рука, пор. лит. ranka; лѫка, укр. лукà, лит. lankà.

om, on + cons.

2. om, on перед шелестівкою [om, on + cons.] переходило в ѫ, н. пр.: верѫтъ із прасл. bergtь, укр. берутъ, пор. гр. дорійсь. φέροντι; зѫбъ укр. зуб, пор. гр. ζόμφος (цвях)...

3. em, en у таких самих умовах [em, en + cons.] переходило в ѧ, н. пр.: пѧта, укр. п'ята, пор. лит. pentìnas [острога]; ѩтро [j-ętro = печінка], пор. укр. ятр-и-тися, пор. гр. ἔντερα [нутрощі]; пѧть, укр. п'ять, пор. лит. penkì, гр. πέντε...; em, en + cons.

4. Слав. ьn, ьm, що відповідає індоєрм. n̥, m̥, литов. in, im, перед шелестівками теж переходило в ѧ [перед голосівками залишалося], н. пр.: пьнѫ, укр. пну, пор. лит. pinù, але - пѧти, укр. п'я[с]ти, пор. лит. pìntí; имѫ з *j-ьmę [§26 III], укр. йму, пор. лит. ímù, але - ѩти, укр. [н]яти, пор. лит. ím̃tí...; сюди належить: десѧтъ, укр. десятий, пор. лит. dešímtas, гр. δέκατος із *dekm̥tos [у гр. мові m̥, n̥ дало -α], гот. taihunda; памѧть, укр. пам'ять, пам'ятання, пор. лит. at-mintis із *-mn̥tí-s, стінд. matiš (a з n̥), але - мьнѣти; чѧстъ [густий], пор. лит. kim̃sztas [напханий] від kemszù [напихаю], 3. ос. мн. теп. ч. дадѧтъ з прасл. *dadętь, укр. дадуть, стінд. dádati з *dādn̥ti...

Відповідно до цього закону всі германські запозики, де стрічалося в середозвуці in + cons. [отже на слов. ґрунті ьn + cons, пор. §26 II], мають теж ѧ, н. пр.: кънѧзь, укр. князь, пор. стгорнім. kuning, лит. kùnigas; пѣнѧзь; поль. pieniądz, стгорнім. phenning, прусь. pennin- герм. запозик.

gas; ЧѦДО, укр. нащадок [на-с-над-ок], пор. нім. Kind - дитина; ВИТѦSЬ, ст. укр. витязь, пор. стскан. vikingr...

ъп, ъп + cons. 5. Сл. ъп, ът, що відповідає індоєрм. un, um [§26$_I$], здається, переходило перед шелестівками [ъп, ът + cons] в Ѫ, як міркувати з такого прикладу як: із одного боку - ДЪМѪ [ъм - перед голосівкою], з другого - ДѪТИ, укр. дму, дути, пор. лит. dumiù, dùmti; та з запозики: ѪГРИНЪ, укр. Угорець, лат. ungarus, Hungaria... бо, зрештою, так загалом.

un, un, im, in + cons. 6. індоєрм. un, um та in, im перед шелестівкою не давало на слав'янському ґрунті носової голосівки [пор. §26, стор. 53; §22$_3$ стор. 48], а тільки шелестівки m, n, здовжувалися, те здовження перейшло потому на голосівки u, i, що почали вимовлятися через ніс, опісля й носовість у них пропала, й індоєрм. u, i, дали на слав. ґрунті ЫI, И[1] [un + cons > un̄ > ūn > ū > ū - ЫI і також: in + cons > in̄ > īn > į̄ > ī - И]

1) Vondrák, „Altkirchenslavische grammatik", стор. 126. Він допускає, що, не всі голосівки виявляли відразу однакову здатність переходити в носові; on, en виявляло її в середозвуку, un, in - опиралося носовости. Отож групи -uns, -ins або -unt, -int [t означає якунебудь.

н. пр.; лыко, укр. лико, пор. лит. lunkas, пруськ. lunkan; жила, укр. жила, пор. лит. gįsla з *gìnsla, наріг. й досі gìnsla...

Виїмком од цього останнього закона треба вважати появу носового е в формах 3 ос. мн. інтер. і дієприкм. тепер. час. дієслів III₂ кляси й II. кл. [трьпѣти, носити], а власне: трьпѧтъ із прасл. *tьrpętь, носѧтъ із прасл. *nosętь і трпѧ, трьпѧшта... носѧ, носѧшта...; в тих формах, як указують инчі форми тепер. часу [трьпиши, трьпитъ, трьпимъ... носиши, носитъ, носимъ...] треба здогадуватися теж довгого ī, отже *tьrpīntъ, *nosīntь, дієприкм.: *tьrpīn[t]s, родов. tьrpīntjo[d]; але закінч. -īntь, під упливом инчих дієслів, де було закінч. -ontь, із коротким о, могло скоротитися в -intь [ще в часі, коли -ontь не перейшло ще в -ѫть], яке на слав'янському ґрунті переходило в -ьntь[1], звідкіля й повстало -ętь [Vondrák

↑ у 3. ос. дієслів III₂ і IV. кл.

шелестівку, тільки не-j] жили собі ще далі, як уже було ę та ą, але ж при вимові спричиняли деяку невигоду [eine gewisse Unbequemlichkeit], а це викликало те, що n [m] здовжилося... та довгість перенеслася опісля на голосівку: ūns, ūnt, īns, īnt... тепер що тільки могли голосівки вимовлятися через ніс [nosaliert werden], і так повстало ūs, ūt, īs, īt, але носова вимова задержалася тільки в ę та ą, зрештою, затратилася, й, таким чином, із того повстало ūs, ūt, īs, īt, а з них нарешті ы, и...

1) Що ī і в инчих особах не улягло скороченню [що з *nosīte, під упливом дієслів на -ete, н. пр., nesete, не зробилося *nosīte, і далі *nosьte], пояснює Вондрак тим, що в инчих особах ніде не було n, а це n власне, спричинює цілком спеціяльну ситуацію" [ст. 127]. Бругман пояснює появу ѧ в цих формах так, що-

- Altkirch. gr., ст. 127].

Таксамо пояснюються форми ТРЬПѦШТА, НОСѦШТА - скорочення наросткового ī в i, що давало на слав. ґрунті ь, і з наступним n переходило в ѧ — при чому ѧ в називн. одн. дісталося туди з усіх инчих форм [пор. НЕСЫ - НЕСѪШТА, але НОСѦШТА, НОСѦШТОУ... отже й НОСѦ].

Визвук, нечистий

II. У визвуку - не чистому, себто, в такому — коли після m, n було ще s або t, пройшли у праслав. мові, такі зміни:

ins - ӣ

1. сполука - ins не створювала носового звука, як в середозвуку, а через ins > īns > į̄s > īs > ī давала И, н. пр., acc. pl. „ī" = пнів ГОСТИ, КОСТИ, укр. кости, пор. ют. anstins, грець. нар. πόλινς [міста], прусь. akins [очі]...;

uns - ы

2. сполука - uns давала анальогічно [через uns > ūns > ų̄s > ūs > u] - як у середозвуку - ы, н. пр., acc. pl. „y" = пнів СЫНЫ, укр. сини, пор. ют. sununs, гр. наріч. [крет. діял.] υἱύνς [сини];

ons - ы

3. сполука - ons, після приглушення „o" в „u", перейшла в uns, а далі доля цього uns була як під 2, себто, uns перейшло в ы, н. пр., acc. pl. „o" = пнів

мовляв, у згаданих формах тих дієслівних кляс колись і не було носового звука, а що він появився тільки пізніше, під упливом усіх инчих дієслівних кляс [*nesǫtь, *imątь і т. д.]

ВЛЬКЫ із прасл. *vьlky, укр. вовки, пор. гот. wulfans, гр. [крет. діял.] λύκους...; після „j" сполука -ons переходила в -jens, звідкіля — ѧ, пор. acc. pl., з одного боку — ВЛЬКЫ, з другого: КОНѦ, КРАѦ[1]...; обидва ці явища пояснюються так, що перехід О в Е перед j і палятальними шелестівками відбувся раніш, аніж перехід on ув un, значить, що колись жили одна побіч одної форми *vьlkons і *konjons, опісля *konjons перейшло в *konjens так, що ще якийсь час були одна побіч одної форми *vьlkons і *konjens, і аж тепер *vьlkons перейшло в *vlkuns, звідкіля витворилося ВЛЬКЫ, а *konjens через *konjęs дало КОНѦ...; jens-ѧ

4. сполука -ans перейшла в -ons, і далі її доля була така сама, як доля сполуки -ons, себто, вона перейшла в Ы, після j і палятальних, через -ens, ув ѧ, н. пр., acc. pl. „ā"=й jā=пнів із одного боку: РѪКЫ, з другого боку — ДОУШѦ, пор. прусь. rankans, грець. [крет. говірк.] τιμάνς[2]... ans-ы jans-ѧ

1) В укр. мові маємо на тому місці -ї [у староукр. ѣ, в поль. ie]: коні, краї -й це дало спонуку деяким ученим [Фортунатов, Ляпунов, Шахматов, Кульбакін] прийняти для прасл. мови існування діялектичного носового ѣ.

2) Ці форми з -ans мусіли були бути колись довгі [-āns], але скоротилися під упливом инших accusativ-вів, таких, як -ons із О=пнів, отже -āns стало -ans, яке переходило на слав. ґрунті на ons [Leskien, Altbulg. Gram. 112]. Яка доля стрінула загалом сполуку -ans, на те прикладів нема.

5. сполука -ens давала ѧ, як це видно з 3.
ns-ѧ [-ens витворилося з -ons після j та палятальних шелестівок];

6. сполука -ont давала ѫ, пор., н. пр., 3. ос.
t-ѫ сильн. аор. НЕСѪ з * nesont, пор. гр. ἔγνον, ἔλιπον...;

7. сполука -ont, із індоєрм. n̥ + t, давала
nt-ѧ ѧ, н. пр., 3. ос. мн. S = аориста: ВѢСѦ з * ved-s-n̥t, ПѦСѦ з * pen-s-n̥t, КЛАШѦ з * kol-s-n̥t > *kolch-n̥t [§ 38₂];

8. сполука -onts давала після відпадку t
mts-ы -ons, звідціля, як під 3., появилося ЫI, н. пр., пот. sing. чол. роду дієпр. тепер. часу ВЕДЫ, НЕСЫ, пор. лат. ferens, стінд. bhárąs, лит. vežąs з *vežonts, гот. gawidands; після j та палятальних -
ents-ѧ -on[t]s переходило в -en[t]s, звідки -ѧ, н. пр., ЗНАѦ, пор. укр. стоя, сидя.[1]

III. В абсолютному, чистому визвуку бачимо такі явища:

А] перед m̥ [яке перейшло в n̥] та n̥ гово-
короткий визвук сівка коротка:

---

1) У родов. і инчих відмінках маємо форму: ЗНАѪШТА, ЗНАѪШТОУ і т. д. з ѫ не-ѧ, значить, що ѫ у тих відмінках раніще витворилося з -ont, встигло рано on+t[ja] перейти в ѫ - аніж перейшло о в е після j; отже, ЗНАѪШТА вже було, як ЗНАѦ ще не було. Лескін пояснює це тим, що „перед визвучним S [*znajonts] шелестівкове n̥ довше залишалося, ніж у инчих позиціях, тим то тут j могло виявляти свого силу на неносове о; отже носова голосівка ę могла появитися що аж пізніще [Alb. gram., ст. 51].

1] -in [з im, in] - здається, через į, i [голосівка „i" почала вимовлятися через ніс а далі носовість істратила] - дало ь, н. пр.: acc. sing. i=пнів НОШТЬ із *noktim, укр. ніч, пор. лит. nãktį, лат. turrim [башта], гр. ὄφιν [гадюка], стрид. matim...; такасама доля трапилася

im, in — ь

2] сполуці -im, -in, слав. ьm, ьn, із індоєрм. m̥, n̥, н. пр.; acc. sing. шелестівкових пнів: КАМЕНЬ, МАТЕРЬ із *kamenm̥, materm̥, пор. лит. ãkmenį [камінь], móterį, лат. hominem, matrem, гр. ἄκμονα, μητέρα, стінд. áśmānam, mātaram [лат. -em, гр. -a, стінд. -am - із складового m [m̥], лит. į > im, а це з m̥]...;

ьm, ьn — ь

3] сполука -un [um] - через ų, u - дала ъ, н. пр.: acc. sing. y=пнів СЫНЪ, із *sūnum, пор. лит. súnų, лат. manum [рука], гр. πῆχυν [лікоть], стінд sūnúm...;

um, un — ъ

4] сполука -on [om] перейшла, через приглушення o, в -un, а це дало ъ, пор. acc. sing. o=пнів ВЛЬКЪ із *vьlkom, лит. vilką [з *vilkon], лат. lupum [із *lupom], гр. λύκον, стінд. vr̥kam...; сюди належить 1. ос. sing. простого [сильного] аористу: НЕСЪ із *nes-o-m, пор. гр. ἔλιπον;[1]

om, on — ъ

---

1) Згідно з цим законом, acc. sing. [і nom. sing.] середніх іменників повинен теж мати закінчення ъ [пор. гр. ζύγον, лат. iugum із *iugom, стрсл. ИГО], а не о [отже *ИГЪ, не -ИГО]; та о тут появилося під упливом таких середніх іменників, як СЛОВО [es=пень], та о з заіменникової

Визвук довгий.

Б] перед m̄ та n̄ голосівка довга:

1] -ām, -ān давало ѫ — ām переходило в ą /носове а/ з нахилом до О, звідкіля з часом утворилося носове О [ѫ] — н. пр., acc. sing. ā=ma jā=пнів, рѫкѫ, водѫ, доушѫ, волѭ, пор. лит. rañką, лат. aquam, гр. θεάν...; сюди належить 1. ос. одн. теп. часу берѫ, несѫ, де ѫ відповідає ām форм індогерм. кон'юнктива, пор. лат. feram...;

ām, ān — ѫ

2] -ōn [-ōm], через зглушену вимову а переходило в ūn, звідкіля — здається, через ū, ū — повстало ы, н. пр., пот. sg. чоловічих н=пнів камы із *kamōn > *kamūn, пор. гр. ἄκμων [ковало], лит. akmū̃ [„n̄" відпало] 1), род. відм. akmeñs...;

ōm, ōn — ы

3] -ēn [-ēm] давало ѧ, н. пр. acc. sing. ... особ. і звор. заім. мѧ, тѧ, сѧ із *mēm, *tem, пор. стінд. mām, tvām, прусь. mien, tien, sien [ie=ē]; сюди належить, здається, ѧ в пот., acc. sg. середніх „н"=пнів, н. пр. сѣмѧ, пор. лат. sēmĕn, брѣмѧ із *bermēn...

ēm, ēn — ѧ

Увага. Носові голосівки, самі про себе, а далі правильне вживання ѫ та ѧ — це головний критерій для означення того, чи староболгарсь-

Заміни ѫ, ѧ

відміни, пор. то з *tod, пор. лат. istud.

1) В закінченні родов. відм. множ. -ōn із ōm у слав. скоротилося в оп і після відпаду „n" [див. A_4] дало ъ, пор. гр. λύκων; ἀκμόνων...; влькъ, каменъ...

кий пам'ятник виявляє давніщий стан стрб. мови, чи пізніщий [н. пр., Зогр. еванг. Сав. кн., Супр. рук., навіть Остром. еванг. заховують точно обидва носові значки]. В пізніщих часах обидва ці звуки почали в староболгарській мові між собою змішуватись [ѧ зам. ѫ, і навпаки], а то й носові ѫ та ѧ почали витискати неносові голосівки, а саме ѫ — ꙋ, о, ѧ — е, і ця заміна відбилася і в пам'ятниках, н. пр. плачѧшти зам. — плачѫшти, стоѭштѫѭ зам. — стоѩштѫѭ; миноувъшоу, зам. — минѫвшоу; поть зам. — пѫть і т. д.

Складотворче r, l [r̥, l̥]

§29. У староболгарській мові, треба здогадуватися, були складотворчі r, l — вони й є в сучасній болгарській мові, крім того, складотворче r, l знає словінська мова та чеська та чакавська говірка сербської, складотворче r є загалом у сербській. Але ж у староболгарських пам'ятках сплутане складотворче р, л із глухими шелестівками після плавких шелестівок, — в обидвох випадках там находимо написання: ръ, лъ, рь, ль, — а то ще сплутуються й півголосівки між собою — тим то установити їх для староболгарської мови

можна тільки шляхом порівняння.

Староболгарські r̥ l̥ одповідають праслав'янським сполукам ъr, ъl, ьr, ьl [або литовським ur, ul, ir, il] перед шелестівками [ъr+cons., ъl+cons., ьr+cons., ьl+cons.]. Який кови де був звук: ъ, чи ь, це можна пізнати

1] деколи з самої староболгарської мови: коли перед r̥, l̥ стоїть К, Г, Х, то треба там домірковуватися ъ [ъr, ъl], бо ж перед ь [ьr, ьl] ті шелестівки мусіли переходити в Ч, Ж, Ш; пор. gr̥dъ [гордий] = *gъrdъ – але – žr̥tva = = *zьr̄tva з *gьrtva; gl̥kъ = *gъlkъ [шум, пор. поль. zgiełk = юрба], але – žl̥tъ [жовтий] = žьltъ із *gьltъ, пор. лит. geltas...;

2] з инчих слав'янських і споріднених мов, і так: при r̥ указують на первісну півголосівку східнослав'янські мови [там, як відомо, ъ перейшло в о, ь в – е], пор. br̥zъ = *bъrzъ, старорусь. бързъ, нове укр. борзо; dr̥žati = *dьržati, старорусь. дьржати, нове укр. держати...; при l̥ на те, яка була первісна голосівка, вказує литовська мова [почасти польська], що на тому місці має il, ul, пор. vl̥kъ = *vьlkъ лит. vilkas [укр. вовк, поль. wilk], pl̥nъ = *pьlnъ, лит. pilnas [укр. повний, поль. pełny] – крім того, литовсь-

ка мова може ще й указувати на б при r̥, як і східнослав'янські мови: pr̥stъ = *pьrstъ, лит. pirsztas, укр. перстень; sr̥dьce = *sьrdьce, лит. szirdis, укр. серце.

Таксамо инчі слав'янські мови [східнослав'янські], та споріднені [литовська] можуть усунути сумнів, чи з написання ръ, рь, лъ, ль староболгарських пам'ятників одповідають r̥, l̥ [себто, праслав'янським ъr, ьr, ъl, ьl]; чи це просто rъ, rь, lъ, lь, або, кажучи инакше, чи ті „півголосівки" стояли перед плавними, чи після них. Українські слова кров, моск. слова: плоть, гремѣть, слеза вказують на rъ, lъ, rь, lь; зате такі слова, як: скорбота, зерно... указують на ъr, ьr, отже — r̥, l̥. У литовській мові на rъ, lъ, rь, lь указують склади ru, lu, ri, li, в подібних словах, пор. кръвь, лит. krùvinas [кривавий], плъть [тіло], лит. plutà [кора]; трьми [трьома], лит. trìmis — зате: pir̃sztas [палець] — pr̥stъ [написано: прьстъ], pìlnas [повний] — pl̥nъ [написано: пльнъ, а то й плънъ], vilnìs [вилля] — vl̥na [написано: влъна — Wondrák, 167], gurklỹs [горло] — gr̥dlo з *gr̥dlo [написано гръло] указують на складотворче r та l, за це промовляють литовські сполуки: ir, ur, il.

Написання такі пояснюються тим,

що укладчики слав'янської азбуки, не найшовши у грецькій азбуці зразка на те, як зазначувати складотворчі r, l [у грецькій азбуці значки ρ, λ - означали тільки шелестівки], взяв на означення тих звуків ту сполуку букв, що акустично найбільше ще підходила до r̥, l̥, а саме ръ, рь, лъ, ль. Зрештою, в деяких мовах [у сербській] ті звуки з собою позмивались, пор. крв [*krъvь] і прст [pr̥stъ із *pєrstъ], бу̏га [blъcha, укр. блиха] і пу̏н [pl̥nъ із *pьlnъ].

Перезвук

§ 30. Ще в індогерманській добі заходили між голосівками у словах, що належали до одного кореня, зміни: одна голосівка переходила у другу. Зміни ці дістались у спадщині в тій самій формі й до праслав'янської мови, а від неї й до староболгарської, розуміється, з тими перемінами, які зайшли загалом на полі звуків у праслав'янській мові. Зміни ці звуть чергуванням голосівок, або просто перезвуком. А через те, що ті зміни відбувалися при творенні нових слів із того самого кореня, або слів із новим одтінком значіння [н. пр. дієслів наворотових], то ще звуть

цей перезвук словотворним.

Буває перезвук якісний — одні голосівки переходять у другі, н. пр.: е-о, еі-оі, ē-ō — і кількісний — чергуються довгі голосівки з короткими, н. пр.: е-ē, о-ō, голосівки повні з неповними, двоскладовий комплекс звуків [двоскладова база] з односкладовим [корінь]. Причини якісного перезвуку невідомі; джерелом кількісного перезвуку є наголошеність, чи безнаголосність відповідного складу.

Звичайно звуть склади, що в них подибується якісний перезвук — ступнем повноти [Vollstufe]: е-о, еі-оі, ē-ō і т. д.; такі склади, що супроти повноступневих виходять зредукованими, звуться — ступнем редукції, при чому цей ступінь, як голосівка цілком гине, звється ступнем занику [Schwündstufe], а обидві докупи звуться спільним ім'ям: слабоступневі склади. Склади зі здовженням повноступневої голосівки мають назву — ступінь здовження.

Коли сполучити якісний перезвук якоїсь групи слів, що належать одні до одних, із кількісним перезвуком — дістанемо т. зв. перезвучний ряд [Ablautsreihe] тої групи.

У староболгарській мові є такі індогер-

манські ряди:

1. ряд е-о [повноступнева голосівка е-о]
2. ряд еі-оі
3. ряд еи-ои
4. останки инчих рядів: ē-ō, о-а і т. д.

Одначе й тут одразу треба замітити, що в якомусь певному корінні не заховались усі зміни; буває так, що є тільки повноступнева форма [П], буває, що є ступінь редукції [Р], а инчі ступні находяться у споріднених мовах [литовська]. Згори треба сказати, що майже не подибується ступня занику [З]. Для староболгарської мови [для праслав'янської тай для балтських мов] прикметна річ - здовження [Зд] ступня редукції, як зараз побачимо.

1. Перезвучний ряд е-о.

ряд е-о

З огляду на зміни, які зайшли на грунті праслав'янському і староболгарському, у цьому ряді треба відділити повноступневі голосівки е-о перед а] усякими проривними і протисненими шелестівками, а далі перед б] г, [та в] п, т. Загалом узявши, у цьому ряді бачимо ось які зміни:

П.: е-о Зд.: ē-ō, себто, слав. ѣ [§21, ст. 43] - ѧ [§19, ст. 41]

Р.: ĭ, себто, слав. ь [§26$_{II}$], Зд. Р.: ī, себто, слав. и [§22$_1$]

а] е-о перед шелестівками, крім r, l, m, n.

У цій громаді появляється ступінь занику, але тільки в одному корені es-, а власне в 3. ос. мн. теп. часу сѫтъ [s-ątъ, „е"- цілком ізникло] із *es-o-nti; пор. 1. ос. одн. теп. ѥсмь [j-es-mь] із es-mi, пор. старолит. esmì, грець. εἰμί з *es-mi, стрінд. as-mi. На инчі зміни вказують ось які приклади:

1. √tek — П.: текѫ [течу], токъ, точ-и-ти [лити];
   З.Р.: при-тѣк-а-ти [збігатися]; рас-так-а-ти [розливати];
   Р.: тьци [imper.: течи];
2. √rek — П.: рек-ѫ [кажу], реш-ти [§37$_3$], про-рокъ;
   Зд.: прѣ-рѣк-а-ти [суперечити];
   Р.: рьц-и [кажи, imp. 2. ос],
   Р.Зд.: на-риц-а-ти[1] [називати]
3. √bred — П.: бред-ѫ, брес-ти, врод-и-ти;
   Р.: не-прѣ-врьд-омъ [нескінчений]
4. √greb — П.: греб-ѫ, гре-ти [§35$_2$], гроб-ъ [гріб]
   Зд.: по-грѣб-а-ти, граб-и-ти;
   Р.Зд.: по-гриб-а-ти
5. √leg — П.: леш-ти [§37$_3$], лежати з *leg-ē-ti [§21, ст. 43]
   ложе з *logje [§37$_1$], при-лог-ъ;
   Зд.: на-лѣг-а-ти [на щось лягати], на-лаг-а-ти [на щось класти]

1) „Ц" появилося під упливом попереднього и.

6. √ved — П.: ведѫ, вес-ти, вод-и-ти, вое-вода;

Зд.: вѣсъ [1. ос. аор. з *vēd-s-om],

про-важд-а-ти з *pro-vadj-a-ti [§36₁]

7. √ched — П.: — ходъ, ход-и-ти

Зд.: при-хажд-а-ти з *pri-chadj-a-ti [§36₁]

Р.: шьдъ із *chьdъ [дієприкм. мин. р. I.]

Р.Зд.: ꙋ-шидь [утікач]

8. √nez — П.: — въ-нoз-и-ти [вкладати до кишені, впихати], ножь із *nozjь [§38₁].

Р.: въ-ньз-нѫ-ти [вкласти, впхати]

Р.Зд.: про-низ-ати [прокольти]

9. √kez — П.: чез-нѫ-ти [зникнути], —

Зд.: ис-чаз-ати з *-izъ-kēz-a-ti [§21, ст. 43]

про-каз-а [заник, страта], про-каз-и-ти [збавити]

і т. д.

б] е-о перед r, l.

е-о перед r, l

У цій громаді треба дивитися на те, чи після r, l іде голосівка, чи шелестівка, а то перед шелестівкою [er, el+cons, or, ol+cons] на староболгарському ґрунті зайшли зміни з е та о, й на око можуть здаватися деякі явища як, н. пр., ступінь здовження, а, тим часом, це в дійсности повноступневі форми. Треба мати на увазі, що:

прасл. ьr, ьl давали в староб. r̥, l̥ [§29]
прасл. er, el " " rě, lě } §33₂,
прасл. or, ol " " ra, la }

й відповідно до того, повноступневі форми слів із er, el, or, ol матимуть своєрідну форму. Ступня заніку [3] у цій громаді в корінях немає, та зате є в наростках, пор. пень bhrāter-, староболг. бра-тр-ъ, пень seser-, староболг. сестра з *sesra, пор. лит. sesū̃, род. seser̃s. Ось приклади:

1. √ber - П.: бер-ѫ, съ-бор-ъ [збори]
Р.: бьр-а-ти;
Р.Зд.: съ-бир-а-ти

2. √ver - П.: [лит. ver-du - варю], из-вор-ъ [джерело]
вар-ъ [спека], вар-и-ти
Р.: вьр-ѣ-ти [кипіти, поль. wrzeć]

В обидвох оцих прикладах (er, or - скрізь перед голосівками. А далі йдуть приклади з r перед шелестівками:

3. √ver - П.: *ver-tí = врѣ-ти [замикати], вер-ига [ланцюх], обора з *ob-vora [замкнене місце звідусіль], за-вор-ъ [засув], от-вор-и-ти
Р.: вьр-ѫ [замикаю];
Р.Зд.: за-вир-а-ти.

4. √sterg - П.: *sterg-ę = стрѣг-ѫ, *storg-ja = стража;

Р.: стрьгъ = st̥rgъ із *stьrgъ [дієпр. мин. діяльн. I.]

5. √verz – П.: *vers-ti = врѣсти, *po-vorzь = по-вразъ

Р.: врьз-ѫ = vr̥zǫ із *vьrzǫ

6. √mer – П.: *mer-ti = мрѣ-ти, моръ [умірання]

мор-и-ти [вбивати].

Р.: мьр-ѫ [перед голос.], съ-мрьть, себто sъ-mr̥tь із *sъ-mьrtь [перед шелест.]

Зд.: ѹ-марѣа-ти

Р.Зд.: ѹ-мир-а-ти

7. √ster – П.: *ster-ti = стрѣти, stor-na = страна

Р.: стьр-ѫ

Р.Зд.: про-стир-а-ти і т. д.

8. √velk – П.: *velk-ti = влѣшти [§37₃], *velk-ǫ = влѣкѫ [волочу], *obolko з *ob-volko = облако [щось що облягає, хмара]

Р.: влькъ, себто vl̥kъ із *vьlkъ, пор. лит. vilkęs [дієприкм. мин. діяль. I]

9. √telk – П.: *telk-ti = тлѣшти [штовхати], *tolč-i-ti = тлач-и-ти [§37₁]

і т. д.

в] е-о перед т, п.

е-о перед т, п

У цій громаді треба мати на увазі, чи після т, п іде голосівка, чи шелестівка, і в останньому разі мати перед очима всі зміни, що склалися з носовими звуками

50.

[en, em + cons, on, om + cons, ьn, ьm + cons
див. §28 I 2,3,4; §28 II 5,6] перед шелестівками. Через те, що ьn, ьm, en, em перед шелестівками перейшли в ѧ, а on, om ув ѫ, то повноступневі форми можуть тут мати-ѧ – ѫ [себто, ę – ǫ]. Ось приклади:

1. √gen – П.: жен-ѫ з *genǫ, гон-и-ти, из-гон-ъ, [вигнання], гоньць;

Зд.: про-ган-ꙗ-ти;

— тут en, on перед голосівками, а далі:

2. √ment – П.: мѧт-ѫ, з *ment-ām, мѫт-и-ти з *mont-i-ti, съ-мѫтъ [заколот];

3. √blend – П.: блѧдь [помилка], блѫдъ [розпуста];

4. √pen – П.: пѧ-ти з *pьn-ti [п'яти, пняти], лит. pinti, опон-а [завіса - on, бо перед голосівкою] пѫт-о з *ponto [ѫ - бо перед шелестівкою]

Р.: пьн-ѫ [лит. pínù]

Р. Зд.: про-пин-а-ти;

5. √ken – П.: на-чѧ-ти з *na-čьn-ti, ис-кони, кон-ьць

Р.: на-чьн-ѫ

Р. Зд.: на-чин-а-ѭ;

6. √zven – П.: звѧкъ [звук, пор. укр. дзвякіт] з *zven-kъ, звонъ [бо перед ъ], звон-и-ти, звѫкъ [бо перед шелестівкою];

Р.: звьн-ь-ти і т. д.

*7

Як із усіх цих прикладів видно, ні при r, l ні при n, m немає здовження e на ѣ; а ось і ступінь здовження твориться або на a [довге ō], або повстає з редуплікованих форм, отже, на и [себто - ī з ĭ=ь].

2. Перезвучний ряд ei - oi

Ряд ei - oi

У цьому ряді

індоєрм. П.: ei — oi, Зд.: ī - Р.: i, що відповідає
слав. i [§16] ѣ [§16₃] i [§22₁] ь [§26ᴵᴵ], таким чином, Зд. [ī] покривається у слав. з. П. [ei].

Такі голосівки бачимо, якщо вони стоять перед шелестівками[1]; коли індоєрм. ei, oi стояли перед голосівками, то вони переходили в ej-, oj-, які знов одповідають слав'янським: ej- — ьj-, oj — oj, і відповідно до того, здовження перед голосівками було: ēj-, ōj-, що знов одповідало слав'янським ѣj-, aj-.

Таким робом, у цьому ряді ми бачимо такі зміни:

1. перед голосівками: i; ě; ь [тавтосилябічні]
2. перед шелестівками: oj; ěj, aj; ьj [гетеросиляб.][2]

---

1) Перехід ei в ī пояснюється приподібленням першого звука до другого [e до i], з ei повстало — ii, а далі ī; перед голосівками: -ej - ij, на слав'янському ґрунті: ьj [бо ж i = ь].

2] Грецькі слова; якщо звук лишається в тому самому скла-

Приклади:

1. √svit – *П.*: – СВѢТ-Ъ, *лит.: szvaisà* *Зд.*: СВИТ-А-ТИ, *Р.*: СВЬТ-Ѣ-ТИ, СВѢ-НЖ-ТИ з * *svętnąti*, *лит. szvintu*; *перед шелестн*

2. √*lĭp*. *П.*: – ЛѢП-И-ТИ [*латись. pēlaĭpe, у. ἀλοιφή = мащення*]

Зд.: ПРИ-ЛИП-А-ТИ;

Р.: ЛЬП-НЖ-ТИ, *пор. лит. limpù, lìpti*;

3. √*kvit*. *П.*: ЦВИС-ТИ, ЦВѢТ-Ъ;

Зд.: ПРО-ЦВИТ-А-ТИ;

Р.: ЦВЬТ-Ж...

Все це приклади зі зміною ***перед*** *шелестівками; а ось декілька зі зміною* ***перед*** *голосівками:*

4. ПИ-ТИ, *П.*: НА-ПОИ [*па-poj-6*], ПОИ-ТИ [*poj-i-ti*], *перед голосівк.*

Зд.: НА-ПА-ТА-ТИ [*па-paj-a-ti*];

5. ГНИ-ТИ, *П.*: ГНОИ [*gnoj-6*]; ГНѢВЪ;

6. РИ-НЖ-ТИ, *П.*: РОИ [*roj-6*], НА-РОИ [*па-roj-6 = напій*],

Зд.: РѢЖ, РѢЯТИ [*rĕj-ą = штовхати*];

7. ЛИ-ТИ, *Р.*: ЛЬЖ [*lьj-ж*], ЛЬЯТИ [*lьjati*], ЛОИ [*loj-6*],

Зд.: ЛѢЖ [*lĕj-ą – тот. часто* ЛЬЯТИ]...

Інші приклади: ПѢТИ – ПОЖ [*poj-ą*]; ДѢТА-ДОЖ [*doj-ą*]; ПѢСТОУНЪ *із* * *pĕt-tunъ* – ПИТ-А-ТИ; ВИ-ТИ- – ЗА-ВОИ [*za-voj-6*] – ВѢ-Н-ЬЦЬ, *лит. vainikas*; СМѢ-ХЪ – СМЬЯТИСѦ [*smьj-a-tisę*], *Зд.*: – СМѢЖСѦ [*smĕj-ąsę*] і т. д.

ę – гнучкосилаборчий, як виявляється, що одна частина його перемінить до другого складу – гетеросилабійний (τοῦτος – той самий, ἕτερος – другий)

3. Перезвучний ряд eu-ou.

У ряді eu-ou є такі зміни:

Ряд eu-ou

індоєрм.: П.: eu — ou, Зд.: ū — Р.: u, а вони відповідають слов.: ȣ, ю [§16₂] ȣ [§16₅] ꙑ [§25] ъ [§26₁].

Оці зміни бачимо, як eu-ou стояли перед шелестівками; перед голосівками eu переходило на ev-, ou на ov-, на слов'янськ. ґрунті: ов ов;

у такому випадку здовжені індоє. ēv-, ōv- давали слов. ѣв-, — ав-[1]

Таким чином, у цьому ряді є таке чергування:

1. перед шелестівками: ȣ; ꙑ; ъ.
2. перед голосівками: ов; ѣв, ав; ъ [ъв]

Приклади на зміни перед шелестівками:

Перед шелестів.

1] П.: соȣ-ти = * seupti [трясти]; Зд.: сꙑп-а-ти; Р.: съпѫ;

2] П.: боȣд-и-ти; Зд.: въз-бꙑд-а-ти [прокидатись зо сну]; Р.: бъ-нѫ-ти з * bъd-nǫ-ti;

3] П. доȣх-ъ; доȣша з * duch-ja [лит. daũsas = повітря]; Зд.: дꙑх-а-ти; Р.: дъх-нѫ-ти;

4] П.: соȣх-ъ [лит. saũsas]; Зд.: за-сꙑх-а-ти; Р.: съх-нѫ-ти [лит. susù, sùsti]

---

1) Перехід eu на u, ou пояснюється так, що перша частина двозвука асимілювалася до другої [е до u, е посунулося до u й дало о], з eu зробилося ou, це ou перед шелестівкою далі з'асимілювалося в uu й дало u; перед

5] П.: съ-кроꙋш-и-ти; Р.: кръх-а;

6] П.: стоꙋдъ; Зв.: стыд-ьнъ;

7] П.: оꙋч-и-ти; Зв.: вык-нѫ-ти і т. д.

Приклади на зміни перед голосівками:

8] П.: слоꙋ-ти [перед шелест.], слов-ѫ [перед голосівк.] Перед голосівк.

.. слов-о, пор. гр. κλέϝος; Зв.: слав-а

9] П.: плоꙋ-ти, плов-ѫ [гр. πλέϝω]; Зв.: плы-ти,

плав-и-ти; Р.: плъть

10] П.: троꙋ-ти, тров-ѫ; Зв.: трав-а

11] П.: зов-ѫ; Зв.: съ-зыв-а-ти; Р.: зъв-а-ти

12] П.: кровъ [покрівля], Зв.: кры-ти, кры-ѭ;

Р.: съ-кръв-е-нъ і т. д.

Чергування uō [во] або uā [ва] з ū [ы] маємо:

хват-а-ти — хыт-и-ти; квас-ъ — кыс-нѫ-ти

Ступінь здовження -ѣв- бачимо у слові:

сѣверъ, пор. лит. sziaurȳs

4. Инчі ряди.

Таких перезвучних рядів, деб повноступневими голосівками були не е-о, у староболг. мові дуже мало, й вони грають невелику ролю у словотворі.

Голосівкою о залишалося, отже, цілий двозвук давав оу.

Ось вони:

Ряд Ѣ-а 1] ѣ – а [себто: ē – ō]: чад-ъ із *čѣdъ, а це із *kēdъ – кад-и-ти; лѣз-ѫ – лаз-и-ти, из-лаз-ъ [вихід]; рѣз-а-ти – раз-и-ти [вдаряти].

о-а 2] о – а: – сто-ѭ, сто-ꙗ-ти – ста-ти, ста-нѫ...

Инші зміни в голосівочні.

§31. Всі сутніщі зміни голосівок зазначено в ріжних місцях при обговоренні поодиноких голосівок. Алеж для перегляду зберемо їх тут докупи.

1. Зміни голосівок після j

Зміни після j Після j[1] деякі велярні голосівки [непалятальні, н. пр. о, ъ, ы] переходили в палятальні, і так:

о-е а] о [без огляду на те, чи вона повстала з індоґерм. о, чи а] в е [можливо, що через ö], н. пр.: орудн. одн. краѥмь [пор. богомь] із *krajomь, плачемь із *plakjomь, мѫжемь, плаштемь, дъждемь [пот. дъждь], отьцемь із *otьkjomь, кънѧѕемь... вꙑѥѭ [пот. sg.

1) Отже, після j і всіх „змягчених" [палятализованих] шелестівок: н̂ = nj [§34₁]; л̂ = lj, р̂ = rj [§32₁]; ч = kj [§37₁]; ж = gj [§37₁], zj [§38₁]; ш = chj [37₁], sj [§38₁]; шт = tj [§36₁], skj, stj; žd [§36₁], zgj, zdj; ц, k [§37₂]; sьg [§37₂] і mg

ВЫІА = шия] з *vyjoją [пор. ЖЕНОѬ], ЗЕМЛЕѬ, ДОУШЕѬ, ДѢВИЦЕѬ...; ПОЛѢ з *poljo [пор. СЕЛО]... ІЕГО з *jogo [пор. ТОГО]... див. § 23. стор. 49.

б] joi переходило в *jei, звідкіля ji = И [§ 22₂,₃], н. пр., loc. sg. КРАИ = kraji < *krajei < *krajoi [пор. BOSѢ з *bogoi]; dat. sg. ВОЛИ = *volji, себто *voljoi > *voljei > *volji [пор. РЫБѢ з *ryboi]; loc. pl. КРАИХЪ [пор. BOSѢХЪ] і т. д. j+oi-i

в] j+ъ переходило в jь, себто И, н. пр.: ВОИ = bojь [ВИ = ТИ] із *bojъ [*boj-ъ, пор. КРОВЪ = krovъ [КРЫ-ТИ], ПЛАЧЬ із *plakjъ > *plakjь, пор. ТОКЪ, gen. pl. ДОУШЬ із *duchjъ > *duchjь, пор. ЖЕНЪ...; зрівнявши стрб. ИГО [= igo] з лат. iugum, стінд. yugam, побачимо, що назвучне И з ju могла повстати тільки через jъ > jь > i; пор. § 22, ст. 47. jъ-i

г] jы переходило в ji, отже, И, н. пр.: пор., з одного боку, instr. pl. ТОКЫ, з другого — КРАИ = kraji, ОТЬЦИ, МѪЖИ...; лит. siū́ti — стрб. ШИТИ з *sjyti > šyti > šiti jы-i

г] j+a не улягала ніяким змінам, пор: ІА-ЖЕ, ВОЛІА і т. д.; таксама не змінялося j+a

д] j+ѫ, пор. ЖЕНОѬ, ПИШѪ [1. ос. теп. одн.]; що j не мало впливу на переміну j+ą

ѫ, указують такі форми, як 3. ос. теп. мн., н. пр., ПИШѪТЪ із *pisjonti. У цій формі насамперед витворився з on + cons. носовий звук ѫ, і вже аж після того міг появитися закон про переміну голосівки О перед j в е, а тоб коли було навпаки, ми мали б у 3. ос. мн. форму *pisjentь > *pišenti > *pišętь, стрб.: *ПИШѦТЪ. На створене вже ѫ, як, зрештою, показують форми: ПИШѪ, ДОУШѪ [acc. sg.] j упливу не мало.

jē – ja

е] j+ē [стрб. ѣ] переходило в j+ā, н. пр. СТОЮТИ з *stoj-ē-ti, КРИЧАТИ з *krikēti, СЛЫШАТИ з *slychēti, БѢЖАТИ з *běgēti, пор. §21, ст. 43.

2. Зміни в назвуку слів.

Зміни в назвуку

У назвуку, з певних причин – здається, тому, що кожне слово мусіло кінчатись голосівкою, й через те повставав роззів – назвучні голосівки діставали як приставку [протезу] j або v, а власне:

ę – je

а] Е завсіди діставало j, себто, кожне Е на початку слів було Ѥ [кожне глаг. Э в назвуку треба читати за je], отже, Ѥ[Д]ЛА [укр. ялиця, моск. ель, поль. jodła...], пор. лит. eglė, прусь. addle; ѤЛЕНЬ [поль. jeleń, чесь. jelen...], пор. лит.

elnis; ѥльха [укр. вільха], пор. лит. elksnis, alksnis; ѥстъ [укр. є, моск. есть, поль. jest, чесь. jest...], пор. лит. ẽsti, уд. ἐστί; ѥмл҃етъ [= бере], пор. сънемл҃етъ без j; таксамо діставало j –

б] ѧ, н. пр., ѩти з *ęti, пор. съняти без j[1]; ę-ję

в] ѣ теж діставало j і переходило тоді все в ꙗ [пор. § 31₁е], н. пр.: ꙗхати [укр. їхати], ꙗдра [пор. уд. ἔντερα], ꙗсти [укр. їсти, пор. лит. ėsti] ě-ja

г] ь ніколи не могло стояти в назвуку; вона все діставала j, а jь переходило в и [це jь покривається з jь, що повстало з jъ – індоєрм. ju], н. пр.: имѫ <*jьm-ǫ <*ьm-ǫ, пор. лит. imù [таксамо иго <*jьgo <*jъgo, пор. лат. iugum]; таксамо стояти в назвуку не могло ь-jь=i

ґ] ъ, перед яким усе появлялося v, н. пр. въз – із *ъz, пор. лит. už [= за], в-ъпи-ти [гукати] з *ъpiti, въз-ъпити [гукнути]...; v приставлялося ще й до ъ-v

д] ъı, яким теж не могло починатися ъı-vъ

---

1) Із таких прикладів, як: ѩмлѭ [= j-emlą] і сънемлѭ [= sъn-emlą], ѩти [= j-eti] і съняти [= sъn-ęti] можна зробити висновок, що j до ѧ почало приставлятися аж після того, як приіменник сън- [з] злився з дієсловом, а то б инакше було: сънѥмлѭ, съняти, а таких форм нема.

жадне слово, н. пр.: В-ЫДРА [укр. видра, чесь. vydra], пор. лит. ū́dra, латись. ūdris, гр. ὕδρα [водяна гадина]; В-ЫСОКЪ [високий], пор. гр. ὕφι [догори]; з одного боку: НА-ОУК-А, ОУЧ-И-ТИ з другого — В-ЫК-НѪ-ТИ [укр. звикнути].

е] А може теж, що правда рідко, діставати j, н. пр.: ЯБЛЪКО [укр. яблуко, поль. jabłko, чесь. jablko...], пор. стрнім. apful [тен. Apfel], лит. óbůlas, латись. ābůls; ЯГОДА [укр. ягода, поль. jagoda...], пор. лит. ůga, латись ōga; ЯГНѦ [укр. ягня, поль. jagnię], пор. лат. agnus; ЯЄ [укр. яйце, поль. jaje, чесь. vejce, сер. jaje...] пор. стрнім. ei, ЯВИТИ; пор. лит. ovis [стороження], ovītis [показатися]; ЯШТЕ [коли] і т. д. — алеж побіч таких форм є й форми без j: АБЛЪКО, АГНЬЦЬ, АИЦЕ, АВИТИ, АШТЕ[1]

ѕ] О, Ѫ, И, У не терплять ніяких приставок; ще правда, трапляється j при У [ЮТРО, побіч ОУТРО], v при О [у слові ВОНЯ, пор. лат. animus = дух, гр. ἄνεμος = подув, вітер, гот. anam — але: ѪХАТИ = пахнути], v при Ѫ [ВѪЗА, побіч ѪЗА = пута, пор. ѪЗЪКЪ = вузький

1) Здається, під упливом того, що в таких словах могла бути в назвуку j перед а, і могла його не бути, появляються слова без j перед а, де це j етимольоґічне, н. пр.: АКЪ, АКЫ, зам. ЯКЪ, пор. лит. jeĩ [коли], гот. jabai [коли], стінд. yas [котрий] і т. д.

– з того – ВѦЗАТИ = в'язати, пор. укр. з'язати без „в", побіч звязати], але так загалом ні j, ні v перед цими голосівками немає; навпаки, буває, що перед ними випадає етимольогічне v, j, н. пр.: ОСА з *vopsa, пор. лит. vapsà [гальма], стргорнім. wefsa, нім. Wespe з Wepse; ОУЖЕ [укр. вже] побіч ЮЖЕ [= ju-že], пор. лит. jau[1].

3. Роззів.

Таке саме j або v подибуємо в середині слів при зустрічі голосівок, щоб оминути роззів. Таке j або v ми вже бачили в перезвуку перед голосівками, при ряді ei та eu, як голосівка перезвучувалась, н. пр.: БИ-ТИ – БЬЮ, БЬЮШИ [= bьj-ę, bьj-eši], ПЛОУТИ – ПЛОВ-Ѫ, СВЕКРЫ – СВЕКРЪВ-Е і т. д. Первісно появлялося в таких новотворах, що звязані були якнебудь із рядом ei [пор. наворотове дієслово – БИЮТИ, ПИЮНСТВО], v – при словах звязаних із рядом eu [н. пр. ОУМЫВАТИ, ПРИКРЫВАТИ і т. д.], – пізніще

Роззів

1) В пізніщих пам'ятниках трапляється ОУСЪ [з ѪСЪ], пор. прусь. wanso [= борода], ОУНЪ [юнъ], ОУГЪ [югъ]...

буває й навпаки [оупиватисѧ, Zogr., възливаѭ - Zogr.]. А так появлялося j чи v відповідно до того, яка голосівка була в попередньому складі; якщо було там і - то усувало роззів j, якщо у, - то v; після о в попередньому складі появлялося -v, н. пр.: двигновенъ, рѫковѧть [є й форми рѫкоѭть, де j могло, здається, скластися під упливом, н. пр. ѭти].

Але вже в найдавніщих пам'ятниках бачимо й зачин j у сполуці -aja-, а далі у сполуках: -aje-, -uje-, ějè-, н. пр.: злаа, добраа [Zogr.], дааше, зълодѣа і т. д.

У зложених словах, коли одна частина зложення кінчиться голосівкою, а друга починається теж голосівкою - справа з оминанням роззіву мається так, як із появою j, v в назвуку [§ 31₂], отже: на-острити, мъного-образьнъ, на-оучити, прѣ-ити, але при-ѭти, на-въıкнѫти й т. д.

4. Приподібнення голосівок [асиміляція], себто, зміни голосівок під упливом голосівок найблизшого складу, буває

асиміляція

ki мови мають зубну переміну йоти [перехід йоти в s, z, бо c=ts, dz], инчі - палятальну [перехід йоти в š, ž - č=tš, dž], хоч s, z у західнослав'янській групі було колись теж палятальне, як на це вказують староческі редлекси: svieće з *svěća, meźé з *medźa[1].

a] Коли в староболг. мові перед праслав. tj, dj було s, z, то ті шелестівки ставали палятальними [š, ž], отже tj+s, dj+z давало - štš, ždž, звідкіля знову повставало після відпадку другого š, ž - шт, жд, н. пр.:

stj
zdj
шт,

НА-ВУСТИТИ, але НА-ВУШТАТИ з *na-ustjati

---

1) Лескін установляє, з деяким ваганням, [villeicht!] для праслав'янської мови не tj, dj, а-ts', dz'; відповідно до того, розвиток цієї групи в поодиноких слав'янських мовах був би такий: у сербохорватській мові задержався праслав'янський стан найвірніше ['c, đ']; східнослав.-перемінили ts', dz' у-tš, dž [у моск. діялектах š у tš й досі палятальне], західнослав. мови стратили палятальізацію s', z', так що з t's', d'z' повстало тверде c, dz [Altbulg. gram. ст. 38].

поустити, але-поуштати з *napustjati; пригвожденъ із *prigvozdjenъ...

tr+j, dr+j -штр, ждр

б] У групах tr+j, dr+j міг появлятися той самий процес [r-стає r', а це палятальне r упливає на t, d, цілком таксамо, як j], н. пр., съмотрити, 1. ос. одн. теп. ч. съмоштрѭ [Supr.] з *sъmotrją; оумѫдрѣти, - 3. ос. одн. теп. ч. [Balt. Bon.] оумѫждрѣетъ...

2. В инчих групах із зубними проривними пораходили такі зміни:

tt, dt -st

а] у групі tt всунулося зпочатку в середину s-tst, а коли перше t, d одпало, згідно з старобол. законом - повстала група st; за нею анальогічно дала група dt теж st, н. пр., метѫ - мести з *metti, укр. мету - мести, лит. metù - mèsti, ведѫ - вести з *ved-ti, укр. веду - вести, лит. vedù - vèsti...;

tn, dn -n

б] група tn, dn давала n, н. пр., свьнѫти з *svьtnąti [благословлятися на світ], пор. свьтѣти [світити]; въз-бънѫти з *vъzbъdnąti [прокинутись зо сну], пор. въдѣти [чувати]...;

tm, dm -m

в] група tm, dm - теж давала m,

н. пр., ОСМЪ, укр. осьмий із *ostmъ, пор. лит. asztůni, стріид. aštamás; 1. ос. одн. теп. ч. ДАМЬ, ЯМЬ [Ім], ВѢМЬ [укр. о-по-вім] із *dad-mь, *jad-mь, věd-mь, і таксама 3. ос. мн.: ДАМЪ, ЯМЪ, ВѢМЪ, пор. 3. ос. мн. ДАД-ѦТЪ, ЯД-ѦТЪ, ВѢД-ѦТЪ; РОУМѢНЪ [червоний, руміяний] із *rudmenъ, пор. РОУДА, РЪД-РЪ [червоний, рудий]...; таксамо анальогічно відпадає.

2] dv-d, н. пр., 1. ос. двійні в тих самих дієслів ДАВѢ, ЯВѢ, ВѢВѢ, із *dad-vě, *jad-vě, vědvě... при чому треба замітити, що в назвуку складів і слова група dv лишалася, н. пр., ДВИГНѪТИ; dv

3] у групі tl, dl наступила у староболгарській мові [крім неї ще в сучасній болгарській, у сербській, словінській, українській, білорусь. і московській] повна асиміляція зубної шелестівки до наступного l; у західнослав. мовах [польській, чеській, лужицькій] ці групи збереглися, н. пр., дієприкм. минул. ч. діяль. I. від ПЛЕТѪ, ПАДѪ — ПЛЕЛЪ, ПАЛЪ із *pletlъ, *padlъ [серб. плео, пао із плел, пал,[1] укр. tl, d

[1] У слов. мові в цій формі, під упливом ин-

плїв із плел, пав із пал, моск. плелъ, палъ, біл. плёў, паў - чес. pletl, padl, поль. plótł, padł, луж. pletł, wiedl і т. д.], РАЛО з *ordlo, укр. рало, поль. radło, чес. rádlo і т. д.; коли же (ос. у староболгарських паміятниках стрічається група tl, dl, то знак, що поміж ними була колись глуха голосівка, що з часом одпала, н. пр., СВѢТЛЪ, зам. СВѢТЬЛЪ, СЕДЛО зам. СЕДЬЛО [cidlo]...;

ds g] у групі ts, ds - одпадала t, d, н. пр., 1. ос. одн. аор. ЧИСЪ із * keit-s-om, БАСЪ із * bōd-s-o-m * bads-om; 2. ос. теп. час. ДАСИ з * dad-si, пор. 3. ос. мн. ДАДѦТЪ; таксамо відпадає t, d.

tsl, dsl е] у групі tsl, dsl, н. пр., ЧИСЛО з * čit-slo, пор. ЧЬТѪ, ЧИСТИ [числити], ГѪСЛИ [цитра]; з * gądsli, пор. ГѪДѪ, ГѪСТИ [грати на цитрі, на гуслях], ꙗСЛИ з * jadsli пор. ꙗМЬ, ꙗДѦТЪ...

є] про вставки t, d між s-r, z-r див. §38₃.

Заднепіднебінні k, g, ch, j [к, г, х, й]

§37. Староболгарське К одповідає

к - індн. к. 1. індоєрм. k, н. пр., стрбл. КРЪВЬ, укр. кров,

чих форм t прийшло назад через те, що між t та l втислося е, отже: pletel, padel - але tl, dl нема, пор. moliti, molitev.

пор. лит. krañjas [кров], лат. cruor [скрипіла кров], гр. κρέας [мясо], стінд. kravíš [сирове мясо]; стрбл. прокъ [ввесь инчий, пор. моск. прокъ, впрокъ] пор. гр. πρόκα [як = стій], лат. ve-ci-procus [що вертає того самого дорогого]...

2] індоєрм. k^{u} [лябіяльному k, себто, такому, при вимові якого закруглювався й рот], н. пр.: кѣто, укр. хто, пор. лит. kàs[1] [хто, що], гр. τίς [хто], лат. quis, гот. Ivas, стінд kás [хто]; отъ-лѣкъ [решта], пор. лит. ãtlaikas [решта], гр. λείπω [лишаю], λοιπός [останній], лат. linquo [лишаю]... к-індгм. k^{u}

Староболгарське g відповідає

1] індоєрм. g, н. пр., стрбл. иго з *jъgo, пор. лат. iugum, гр. ζυγόν; ѫглъ [вугол], пор. лит. angulus... g-індгм. g

2] індоєрм. gh, себто, придиховому g, н. пр., гость [гість], пор. гот. gasts, лат. hostis; мьгла [укр. мла], пор. лит. miglà, гр. ὀ-μίχλη, стінд. meghás [хмара]... g-індгм. gh

3] індоєрм. g^{u} [лябіяльному g, такому, що g-індгм. g^{u}

---

1) Литовська мова й тут іде разом із слав'янськими; грецька ж — на місці лябіяльного k має τ або π; те саме відноситься й до g^{u} та gh^{u} [придихового лябіяльного g] — грецька ж мова має на місці g^{u} — δ або β, на місці gh^{u} — θ або φ.

при його вимові заокруглювався рот], н. пр.: жьрѫ з *gьr=, пор. лит. gerìu [тадна їла], гр. βορά [жертва], говѧждь, прикметн. до *govędo [віл] моск. говядо, говядина, пор. стнім. chuo, латись. gůws, [корова], гр. βοῦς; вѣгъ, бѣгнѫти, укр. біг, бігти, пор. лит. bëgu, bëgti [бігти, тікати], пор. гр. φέβομαι [утікати, боятись], φόβος [втеча, страх]...

індгм. h^u 4] індоєрм. gh^u, н. пр.: горѣти, пор. пруськ. gorme [спека], гр. θερμός [тепло], лат. formus [теплий], стінд. gharmás [жар]; снѣгъ, пор. лит. snëgas [сніг], гот. snaiws, гр. νίφα [асс. од. невтиваного ф. ἰνέψ, νιφός = сніг]...

h індгм. s Староболгарське ch витворилося вже на слав'янському грунті й повстало з індоєрманського s після таких звуків: голосівок i [довгого й короткого], u [довгого й короткого], себто, після слав'янських ь [=ĭ, див. §26$_5$], и [=ī, ei, oi, див. §22$_{1,2,3}$], ѣ [=oi, див. §21$_2$], ъ [=ŭ, див. §26$_1$], ы [=ū, див. §25$_1$], оу [=eu, ou, див. §16$_{2,5}$] та після шелестівок r, k, н. пр.: пьхати з того пьшено, пор. лит. paisyti, гр. πείσσω [лущити], лат. pinso [товкти]; тихъ, оу-тѣха, пор. лит. teisùs [справедливий], tëša [правда], taisaũ, taisyti [поправляти]; съх-нѫ-ти, соухъ, пор. лит. sùs-ti,

saũsas; 1. ос. аор. крꙑхъ із * kry-s-om; стрб. врьхъ [верх] себто, vr̥chъ із vьrchъ, пор. лит.: virszùs; 1. ос. одн. аор. рѣхъ [теп. рекѫ], із *rēkchъ, а це з * rēk-s-om...

Коли ж ch появляється й після инших голосівок [після а, о, ѧ, ѫ, ѣ = ē, то всі ці явища аналогічної натури, н. пр., ch у місц. множ. женахъ, замісць *žena-sъ, появилося під упливом фонетичного ch в о=, у=, і= пняхъ, н. пр.: равѣхъ, сынъхъ, костьхъ; „ch" у 1. ос. аор.: дахъ, видѣхъ, несохъ, двигнѫхъ... зам. * dasъ, viděsъ, nesosъ, dvignąsъ... - появилося під упливом фонетичного „ch" у формах: бихъ, крꙑхъ, пѣхъ [од пѣти = співати, де ѣ = oi, пор. поѭ], тѣхъ [од текѫ, із *tek-s-om], * merchъ, стрб. мрѣхъ [од *merti, стрбл. мрѣти]...

Ще про ch із s див. §38₂:

Тільки ж не кожне стрблг. ch витворився з індогерм. s; воно відповідає й індогерм. гортанним, чи заднепідпебінним звукам, пор. хѫдогъ [досвідчений], пор. гот. handugs [розумний], мънихъ, пор. старонім. munih, із * monicus...

ch – індгм. гортан.

Староболгарське j одповідає індогерм. j[i̯] й може появлятися тільки в на-

j – j

звуку слів та в назвуку складів поміж голосівками, н. пр.: юнъ, себто junъ, укр. юнак, пор. лит. jáunas [молодий], лат. juvenis, стінд. juvan; вьѭ, укр. в'ю, пор. лит. vejù, стінд. vá̄yami [тчу]. Після шелестівок j мягчило попереднього шелестівку, й саме в тій шелестівці затрачувалося, див. про lj, rj § 32₁, nj § 34₁, pj, vj, mj § 35₁, tj, dj § 36₁, kj, gj, chj - нижче), sj, zj § 38, ...; про приставне j у назвуку, див. § 26 III, § 31₂...; також про вставне j § 31₃...; про перехід jъ на jь див. § 26₂, про перехід jы на ji = и див. § 25, ст. 54; про перехід joi на jei, і далі на и див. § 21₂, ст. 44, § 22₃ ст. 46; про перехід jo на je див. § 20₂, ст. 42 § 23, зміни, ст. 49 і т. д.

Зміни шелест. під упливом j

Під упливом наступних памятальних голосівок та j заднепідпебінні k, g, ch змінялися. Ця зміна була двояка: k, g, ch переходило раз на č, ž, š, та знову на c, z, s - одповідно до того, коли ця зміна наступила й перед якого голосівкого. Заміну цю звемо памяталізацією [м'ягченням] заднепідпебінних, бо ж, власне, ми маємо тут до діла з пересувом артикуляції від заду піднебіння [velum]

k, g, ch перед памят. голос.

до переду [palatum], де вимовлялися передні [палятальні] голосівки. При пересуві вимови до переду піднебіння з k, g повставав звук k', g', звук, близький до палятального t, щось як t', d' із ch – якийсь звук, що нагадував š.

Рівночасно поміж переднім язиком і твердим піднебінням творилася щілина, і в часі творення тієї щілини повставав шелест після t', d', шелест, який після t' скидався хоч на š, хоч на s', після d' – на ž, z', а зі сполуки обох елементів витворювалося, з одного боку, $^{t}\check{s}$, $^{d}\check{z}$, часом – č, ž, з другого – ts = c, dz. Отже, повстання, н. пр., č з k можна зазначити такими стадіями – в міру того, як місце вимови посувалося наперед: k, k', t', t'χ' [χ' означає той несхопний шелест при творенні щілинки, з якого повстало š'], t'š' – č', č; c з k – k, k', t', t'χ', t's' – c', c і т. д.

Перехід k, g, ch на č, ž, š c, z, s

Із ch у другому випадку повставало s.

Заміну k, g, ch на č, ž, š звело старшого палятавізацією заднепіднебінних, заміну на c, z, s – молодшого, дарма що

обидві вони — заміни давні, праслав'янські.

Старша паляталізація k, g, ch

1. Старша паляталізація заднепіднебінних наступала перед давніми палятальними голосівками [передніми], перед e, i себто, перед: ě, ē [слав. ѣ, див. §21, ст. 43], носовим ē [слав. ѧ], ei [слав. и, див. §22₂], ĭ [слав. ь, див. §26ᵢᵢ, ст. 56, отже й ьr, ьl, староболг. r̥, l̥, див. §29], ī [слав. и, див. §22₁], инакшими словами — перед староболгарськими: е, ѣ, ѧ, ь, и, н. пр.:

стубл. четыре, укр. чотирі, пор. лит. keturi,

voc. sing. вльче, укр. вовче, пор. nom. sg. влькъ, себто, vl̥kъ із *vьlkъ;

стубл. желѣзо, укр. залізо, наріч. желізо, пор. лит. geležis, прусь. gelso,

voc. sg. воже, укр. боже, пор. nom. sg. вогъ;

voc. sg. доуше, укр. душе, пор. nom. sg. доухъ...;

чрѣда з *čerda, укр. череда, пор. лит. kerdžius [чабан], som. hairda, жлѣдица з *želdica, укр. отеледа, пор. лат. gelu [лід], шлѣмъ із *šelm, укр. шолом, пор. som. hilms[1]; пѣсъчанъ із *pěsъkěnъ, пор. пѣсъкъ; вѣжати, пор. вѣгъ, ветъшати [укр.

---

1) Тут, у цих прикладах, йде справа про групи: tert, telt, див. §33, 2.

старіщати] пор. ВЕТЪХЪ[1]...; НАЧѦТИ, укр. почати, теп. ч. НА-ЧЬНѪ, пор. ИС-КОНИ, КОНЬЦЬ, ЖѦТИ, ЖЬМѪ [стиснути], моск. жать, жму, пор. у. jéмω [бути стиснутим]; ЧРЬНЪ, себто čр̥пъ із *čьрпъ, укр. чорний, пор. пруск. kirsnan, стінд. kr̥šnas, ЖЛЬТЪ, себто žl̥tъ із žьltъ, укр. жовтий, пор. лит. gel̃tas [жовтий], дієприкм. мин. час. діяль. I. ШЬДЪ із *chьdъ, пор. ХОДЪ [хід], Ѹ-ШИДЪ [утікає]; ПО-ЧИТИ, укр. с-почити, пор. ПОКОЙ [спокій]; ЖИВЪ, укр. живий, пор. лит. gȳvas, ЖИДѪ [1. ос. теп. відп.], ЖЬДАТИ, пор. лит. geĩdžù [домагатись], СОѸШИТИ, пор. СОѸХЪ...

Така сама доля зустрінула заднепіднебінні k, g, ch й після j, н. пр.: ПЛАЧЬ із *plakjь, пор. ПЛАКАТИ, ПРИТЪЧА із *pritъkjà, пор. ПРИТЪК-НѪТИ [pri-tъk-ną-ti]; ЛЪЖА [брехня] з *bъgja, пор. ЛЪГѪ, моск. лгать; ДОѸША з *duchja, пор. ДОѸХЪ... kj, gj, chj

2. Молодша палятталізація заднепіднебінних — перехід k, g, ch на c, z, s — появилася перед слов'янським Ѣ та И, Молодша палятталізація k, g, ch

1) -ЧА-, -ЖА-, -ША- повстали з -ЧѢ-, -ЖѢ-, -ШѢ-, а це з kē, gē, chē, пор. §19₃, ст. 41.

але такими, що вийшли з індогерманського oi [oi та ai див. § 21,2, ст. 44, § 22₃, ст. 46]; ясно, що той перехід не міг одбутися в тому самому часі, як перехід k, g, ch перед давніми звуками e та i, а тільки аж тоді, як двозвук oi перейшов у палятальний звук, у ѣ, а то ж перед o заднепіднебінні не підлягли б були палятализації. За той час, одначе, як oi переходило в ѣ, у визвуку в i, витворився новий закон палятализації заднепіднебінних, а саме — перехід у c, z, s [коли б був лишився давній, мусіло б було залишитися č, ž, š]. Що ця палятализація новіща — хоч і праславянська — на це вказують і слова, що дісталися в пізнішому часі до Славян, н. пр.: ЦРЬКЫ, себто, * cьrky, старонім. kiricha, ЦѢСАРЬ, пор. som. kaisar, ЦѦТА [шаг] — пор. som. kintus [шаг], КЪНѦSЬ, пор. стрнім. chuning і т. д.

Приклади: стрб. ЦѢЛЪ, укр. цілий, здоровий [пор. цілюще зілля] пор. прусь. kailūstikan [4. відм. — здоровля], som. hails, стрнім. heil [здоровий], ЦѢНА, укр. ціна, лит. kaina [ціна]

гр. Ποινή [відплата], ѕѣло [сильно, дуже], пор. лит. gailus [гострий], стрнім. geil [пустий, буйний]...; місц. одн. і мн. о=пнів вльцѣ, роцѣхъ, вльцѣхъ, пор. вльк ъ, пор. рокъ [реченець]; воѕѣ, воѕѣхъ, пор. вогъ; доусѣ, доусѣхъ, пор. доухъ, пор. гр. λύκοι, λύκοις. називн. мн. о=пнів: вльци, воѕи, доуси, пор. гр. θεοί, λύκοι; наказ. сп. пнів на к, д: рьци, рьцѣмъ, рьцѣте, моѕи, моѕѣмъ, моѕѣте, пор. гр. φέροι, φέροιμεν, φέροιτε...

Ця палятализація обхопила ще, крім того, слова з наростком -ьць, [отьць - отьца], -ьца [овьца], -ьце [срьдьце], -ица [тьмьница], чуті слова на -ѧѕь [пѣнѧѕь, кънѧѕь], іменники: мѣсѧць, заѭць, лице, польѕа [користь, пор. моск. польза], ѭѕа [хвороба], стьѕа [стежка], заім. сиць та присл. ниць [укр. ниць], та деякі наворотові дієслова, н. пр., кликнѫти - клицати, рекѫ, решти - на-рицати... двигнѫти - двиѕати, до-сѧгнѫти - о-сѧѕати [доторкнутися, погласкати]... Поява с, dz у тих словах та формах пояснюється впливом попередньої палятальної голосівки - ь, і, ę [Брусман, Кульбакін, Лескін], але ще в староболгарській мові

жили ще чуття, що в усіх цих творів треба виходити від корінних k, g, це доказують творила [формансі], рівнозначні з творилами на k, g, н. пр.: ОТЬЦЬ, але ОТЬЧИНА, пор. ОТРОЧИНА [дитячий вік] од ОТРОКЪ [дитина]; ОТЬЧЬСКЪ, пор. ЧЛОВѢЧЬСКЪ од ЧЛОВѢКЪ; ЛИЦЕ, але -ЛИЧЕСЕ, пор. ОЧЕСЕ од ОКО; СРЬДЦЕ, але -СРЬДЬЧЬНЪ [сердешний], пор. ОЧЬНЪ [очний]; КЪНѦSЬ, але КНѦЖЬСТВО [князівство], пор. ДРОУЖЬСТВО од ДРОУГЪ; і таксама кличн. відм. ОТЬЧЕ, КЪНѦЖЕ вказує на те, що у праслав'янській мові був час, коли ще вживалися форми *otьkъ, *кънѧгъ[1]

Трупи задиепідн. шелест.

3. Як при инших шелестівках, так і при k, g, ch появляються упрощення різних груп шелестівкових, що случилися з задиепідиебінними, упрощення, дтерела яких треба шукати то в тенденції староболгарської мови — знищити зачинені склади [пор. іще SHI], та

1) Це треба розбірати ось як: як k, g перед ѣ та и з oi переходила в c, dz — жили ще форми *otьkъ, родов.: *otьka, розум. кличн.: otьče, місц. *otьcě, мн. *otьcěchъ, а тепер k улягло впливові попереднього ь та перейшла, за новою палаталізацією, в c; тоді та повстали нові форми місцевика: otьci, otьcich.

прости у впливі звукових законів. І так

а] група kv-, gv- у назвуці та група chv- перед палятальними голосівками давала cv-, dzv-[zv], sv-, н. пр.: ЦВѢТЪ із прасл. *květъ, пор. поль. kwiat, ѕвѣзда з прасл. *gvězda, пор. поль. gwiazda, ВЛЪСВИ, себто, vl̥svi з *vьlsvi, назвн. множ. од ВЛЪХВЪ [чарівник]; праслав'янську форму задержали досі західнослав'янські мови [пор. поль. kwiat, gwiazda, чес. květ, hvězda, лут. kvjet, gvjezda, чи hvjezda, поваб. kjot із *kojot, gjozda з *gojozda, кашуб. kvitnauc=цвісти, gviazda], східно-та південно-слав'янські мають змягчені форми [пор. болг. цвет, звезда або дзвезда, серб. цвијет, звијезда, слов. cvet, zvézda, укр. цвіт побіч квіт, звізда, моск. цвѣтъ, звѣзда, білор. цвисць побіч квисць, квет, звезда]...; цей процес — новіщий — не обхоплює всіх слав'янських мов, і, крім того, не консеквентно переведений у всіх слав'янських групах, пор. укр. квилити [стрбл. ЦВИЛѢТИ], квітка [зате нарічева [на Буковині] звоздик]

Група kv, gv, chv

у инчих слав. мовах

б] група kt, gt перед велярними

Група kt, gt шт

[непалятальними] голосівками, через асиміляцію [пор. інш. notte з nocte] — g у групі gt, через приподіблення до безголосого t, теж перейшло в kt — або через випад k, давала t, н. пр.: ПѦТЪ [укр. п'ятий] із * penktъ, пор. лит. peñktas, лат. quintus із * quinctus, ПЛЕТѪ, ПЛЕТѪТЪ [укр. плету, плетуть], за ними анальогічно утворилися форми: ПЛЕТЕШИ, ПЛЕТЕТЪ... [бо ж перед палятальним ѣ мусів би був бути инчий процес, див. Dali] з *plektą, * plektątъ, пор. лат. plecto, гр. πλεκτή [сітка, плетінка], стрнім. flihtu [нове нім. flechten]; перед палятальними голосівками або j паляталізаційний уплив голосівки відбився на t, що стало t', а це спаляталізоване t' потягло за собою паляталізацію k — k', яке потім засимілювалося з t — t't', злилося з ним у t', а це дало такий результат, як у групі tj[1] [див. § 36₁], — ШТ н. пр. стсл. НОШТЬ, укр. ніч, пор. лит. naktis;

перед велярними

перед палятальними

1) Leskien [Alb. Gram. 56] пояснює трохи инакше: „спаляталізоване k' викликало знову сильнішу паляталізацію t, так, що це t зрівнялося зі звуком, який повстає з tj [себто t']; тоді k випало [як у kt перед велярними), а з t' відбулася відома зм

лат. acc. sg. noctem, гот. nahts, РЕШТИ з *rekti[1] [звідціля анальогічна форма супіна РЕШТЬ, а то б повинна бути *retъ із *rektъ, див. ст. 128.], МОШТЬ [могутність, міць] із *mogtis, пор. МОГѪ... Такий самий вислід видно і в инчих слав'янських мовах, пор. болг. ношт, серб. ноћ [поć], слов. поč, укр. ніч, моск. білор. ночь, поль. noc, чесь. noc, луж. nóc, поваб. ïic. В инчих слав. мовах

Чи група cht давала теж ШТ, сказати ватко; одинокий приклад на це був би ВРѢШТИ з *verchti, теп. ВРЬХѪ [молочу], себто, vr̥chą з *vьrchą. Група cht

в] група ks [gs переходило теж у ks] вела до ch — через посередні сполуки: kch [див. ст. 118], chch [асиміляція], ch, н. пр., 1. ос. одн. аор. дієсл. РЕКѪ — РѢХЪ із *rēk-s-om <*rēksъ< <rēchъ, ЖЕГѪ [палю], моск. жгу, з *gegą — ЖАХЪ із *geg-s-om <*gēksom <*gēkchъ <*gěchъ [gē — ЖА, пор. § 37₁, ст. 123., замітка надолині]; Група ks — ch

г] група kst дала st — є випало ще перед заміною ks на kch — н. пр., 2. ос. мн. аор. дієслова РЕКѪ — РѢСТЕ з *rēkste...; Група kst — st

д] група ktt перед палятального голосівкого дала kst [див. 36₂ а)], а потім st, н. пр., ПЛЕСТИ з *plekt-ti...; Група ktt — st

---

1) Укр. форма „ректи" не-праслав., а нова, бо ж і досі нарічево: речи, течи й до XVIII в. ця форма скрізь жива.

Група
st, skn
-st, sn

g] у групах skt, skn — поміж голосівками — випадає К, н. пр.: тѣсто укр. тісто, з *těksto, пор. тискати [тиснути]; тѣснъ, укр. тісний, побіч тѣскънъ, тиснѫти з *tisknąti;

Групи
sk, zg
-st, žd

e] групи sk, zg перед давніми палятальними голосівками [див. §37₁] мусіли насамперед перейти в sč, zdž, з чого — наслідком приподібнення s до č, z до dž — повстало šč, ždž, форми, які знає, н. пр., сучасна українська мова [пор. щирий, прасл. *ščirъ із *skirъ, гот. *skeirs] та польська [пор. móżdżek = малий мозок од mózg, стрбл. мозгъ, моск. мозги]; тільки ж, на основі відомого нам уже закону, що коли зубний оточують із обох боків однакові сичні чи шипучі, то останній із них одпадає [č=tš, див. ст. 75] — у староболгарській мові повстала сповука шт, жд, н. пр., бльштати, бльштитъ із *blьskěti, blьskitъ, пор. блѣскъ [блеск]; штѧдити, укр. щадити, пор. скѫдъ [скупий] — моск. скудный; иштѫ, иштеши [шукаю], пор. дієім. искати; воштанъ [з воску] із *voskěnъ, пор. воскъ... рождиѥ укр. ріща = хлиз[1], пор. розга, укр. різка,

1) Узагалі ця група дає в староукраїнських пам'ятниках жъ, і це жч дуже прикметне для наших пам'яток, пор. дъжчь, рожчьє, ижченеть і т. д. у Галиць. Еван. з 1144 р. супроти староболг. дъждь, рождиѥ, ижденетъ і т. д.

галузка; МОЖДАНЪ [з мізку] з *mozdĕnъ, пор. МОЗГЪ і т. д.; ця сама група перед Ѣ, И з оі [див. §37₂] - дає сполуку sts = sc, zdz, а після відпадку другої сичної може повставати сполука st, zd, так, що одні пам'ятки [старші] знають тільки sc, zdz [сав. книга Київ. Місал.], другі - st, zd [супрасл.], в деяких обидві фонеми вживаються одна побіч одної [Зограф. еванг.], отже: місц. одн. прикм. ВОЖЬСКЪ - ВОЖЬСЦѢ та ВОЖЬСТѢ, називн. множ. ВОЖЬСЦИ та ВОЖЬСТИ; місц. одн. ім. ДРѦЗГА [ліс, пор. укр. дряговиння, чесь. Draždány = Дрезден], — ДРѢЗЅѢ і ДРѦЗДѢ... ;

ґрупа sk, zg -st, zd

є] групи skj zgj дають ШТ, ЖД, н. пр., ПЛЕСКАТИ, укр. плескати, теп. час. ПЛЕШТѪ з *plesk-ją > *plestšą > *pleštšą - pleštą; ДЪЖДЬ, укр. дощ, із *dъžgjь.

ґрупа skj, zg -št, žd

Зубні протиснуті [сичні] s, z.

§38 Староболгарське s відповідає

1] індоєрм. s, н. пр.: СЪПАТИ, СЪНЪ із *sъpnъ, укр. сон пор. лит. sãpnas, лат. somnus, стінд. svapnas, СЕДМЬ, укр. сім, поль. siedm, пор. лит. septynì, лат. septem, гот. sibun, стінд. saptá...

s - інд. s

2] індоєрм. k̂ [палятальному], k̂h [приди-

s - інд. k̂, ...

ховому палятальному k], н. пр.: СРЬДЬЦЕ, себто, srdьce з * sьrdьce, укр. серце, пор. лит. širdìs[1], лат. cordis [gen. sg.], гр. καρδία, ВЬСЬ [село], пол. wieś, пор. лат. vīcus, грець. [F]οἶκος [домівка]... і індоєрм. sk̂ та k̂s вело через ss до -s, н. пр. стрбл. СѢНЬ [тінь], пор. гр. σκιά [тінь], гот. skeinan [заблиснути], ДЕСНЪ із * deksnъ [правий], пор. лит. dešine [правиця], гр. δεξιός, лат. dexter [скрізь ks], ОСЬ із *oksь, укр. вісь, пор. лит. aszìs, гр. ἄξων, лат. axis;

s із ch 3] на слав'янському ґрунті вийшло з новішої палятализації ch [див. § 37₂], н. пр., loc. sg. ДОУСѢ – пор. ДОУХЪ; це s було первісно м'яке.

Старобовгарське Z відповідає

z – індгм. ẑ 1] індоєрм. Ẑ [тільки у сполуках zd, zg], н. пр., стрбл. МЬЗДА [нагорода], пор. гот. mizdō, гр. μισθός, МОЗГЪ, укр. мозок, пор. прусь. musgeno, стрнім. marg, стінд. mazga-...

z – індгм. ĝ, ĝh 2] індоєрм. ĝ [палятальному g] та ĝh [придиховому палятальному], н. пр.: ЗНАТИ, укр. знати, пор. лит. žinóti, гр. γι-γνώ-σκω, лат. co-gnō-sco; ВОЗЪ, укр.

1) Литовська мова виявляє на місці індоєрм. k̂, ĝ – š, ž; за те годиться з слав. – лотиська; у староінд. мові k̂ дало š, ĝ – dž, ĝh – h, у грець.: k̂ – κ, ĝ – γ, ĝh – χ.

віз, пор. лит. vežù [вожу], гр. [ϝ]ὄχος [віз], лат. veho [везу], стінд. váhati [він везе].

Переміни s, z.

1. Після j сичні s, z переходили в шипучі š, ž [без огляду на те, чи s = індоєр. s, чи s = індоєрм. k̑; z = інд. ĝ, бо z = індоєрм. z, як ми бачили, буває тільки у сполуках zd, zg]. н. пр.: ТЕСАТИ – теп. час: ТЕШѪ з *tes-ją, ТЕШЕШИ з *tes-je-ši, ТЕШЕТЪ із *tes-je-tъ... НОСИТИ – теп. час: НОШѪ з *nos-ją, imperf. НОШААХЪ із *nosj-ěachъ [див. §19₃, ст. 41 – jъ = ja], дієприкм. страждн. НОШЕНЪ із *nosj-e-nъ[1]... КАЗАТИ – теп. час: КАЖѪ [наказую] з *kaz-ją, КАЖЕШИ, КАЖЕТЪ... з *kaz-je-ši, kaz-je-tъ... ВОЗИТИ – теп. час: ВОЖѪ з voz-ją, imperf. ВОЖААХЪ і т. д.

sj, zj – š, ž

І сполуках slj, snj, zlj, znj – сила j переходить поза l, n, i, таким чином, повстають сполуки šl', šn', žl', žn', н. пр.: МЫСЛИТИ – теп. час МЫШЛѪ, imperf МЫШЛѢАХЪ, ПОМЫШЛЕНИЕ; КЪСНѢТИ [спізнятися] – imperf. 3. ос. КЪШНЮАШЕ з *kъs-njaaše; СЪВЛАЗНИТИ [обдурити] – 1. ос. одн. теп. СЪВЛАЖНѪ...

slj, snj, zlj, znj – šl', šn', žl', žn'

2. Що індоєрм. s перейшло на слав'янському s – ch

1) Як видно, sj дає такі самі результати, як chj, див. §37₁, стор. 123; ch перед давн. голосівками... пор. ПАША з *pas-ja [ПАС-ТИ] та ДОУША з *duch-ja [ДОУХЪ]...; і так-

ґрунті в ch після i, u, r, k | про це вже сказано в § 37, стор. 118.; тут треба додати,
sk, що в зазначених позиціях [після i, u, r, k] s не переходило в ch у сполуках sp, st, sk, або як якась шелестівка силого асиміляції переходила в s [н. пр. ts-ss-s; ks; tt, dt-s], н. пр.: лоуспа, укр. лушпина, истина, поустити, блискати, блѣскъ, прьсть [пилюга]; себто, pr̥stь із *pьrstь, 2. ос. мн. аор. дієсл. рекѫ-рѣсте із *rēk-s-te... Часто що-тільки через порівняння з инчими мовами можемо пояснити, чому s не перейшло в ch, дарма що умови для такого переходу є [н. пр., присно з *pristno, высокъ, пор. гр. ὕψος, отже між ы та с було ще p і т. д.]

3. Із инчих явищ, що подибуються в ґрупах із сичними, треба зазначити:

ґрупи ts, ds -s

а] ґрупа ts, ds упрощувалася в s, себто, t асимілювалось до s, d перед s ставало t і переходило теж у s, н. пр.: аор. дієслова чьтѫ-чисъ із *keit-s-om; од дієслова водѫ [колю] - про-васъ із *-bōd-s-om; 2. ос. одн. теп. дієсл.

-само zj сходиться в таких випадках із gj та з g перед давніми голосівками, пор. вѧжетъ із *vęz-je-tъ [в'яже] і лѣжетъ із *lъg-je-tъ [бреше] і т. д.

ꙗмь, дамь, вѣмь – ꙗси, даси, вѣси [укр. їм, даси, о-по-віси] з *jad-si, *dad-si, *věd-si, пор. ꙗд-ѧтъ, дадѧтъ, вѣдѧтъ...;

б] група ss давала s [стягалося двоє s], н. пр., 2. ос. одн. дієслова ѥсмь – ѥси [укр. єси, чесь. jsí] з *jes-sí, пор. *jes-mь, jes-tь; група ss – s

в] у групах sr, zr уставлялося t, d, н. пр. ос-т-ръ, укр. гострий, лит. asztrùs із *osrъ, пор. стінд. àšriš [гостра гранка], гр. ἄκρος [загострений]; с-т-роуꙗ, укр. струя, о-с-т-ровъ √sru, пор. лит. sravà [течення], гр. ῥέω [пливу] з *σρεϝω, стінд. srávati [він пливе]; пьс-т-ръ, старе укр. пестрий [рябий] із pьs-rъ, пор. пьс-а-ти, гр. ποικίλος; сес-т-ра з *sesr-a, пор. лит. sesers [gen.]; въз-д-радовати, пор. радость; из-д-рѫкы, навіть: издраиль; сюди належать ноздри [plur.], укр. ніздрі, лит. nasrai, із nos-rь [sing.], пор. носъ; мѧздра [оболонка, лико] з *męs-ra, пор. мѧсо; групи sr, zr – str, zdr

г] про групи zc, zs, zč, zž, zš див. § 4[illegible], ст. 148, 149 і т. д. групи zc, zs, zč, zž, zs

Шипучі š, ž.

§ 39. Староболгарське š одповідає праслов'янському š; вона вийшла зі сполуки s+j [без огляду на те, чи це s первісне], š – прасл. š

чи повстало з індогерм. k̂, див. §38, стор. 131.] та зі сполуки ch [яке знов таки появило-ся, серед певних умов, із індогерм. s] із голосівками e та i [див. §37, стор. 118.] та з chj. Лескін так унагляднює [Altkirch. Grammatik, ст. 31] повстання слав'янського ch:

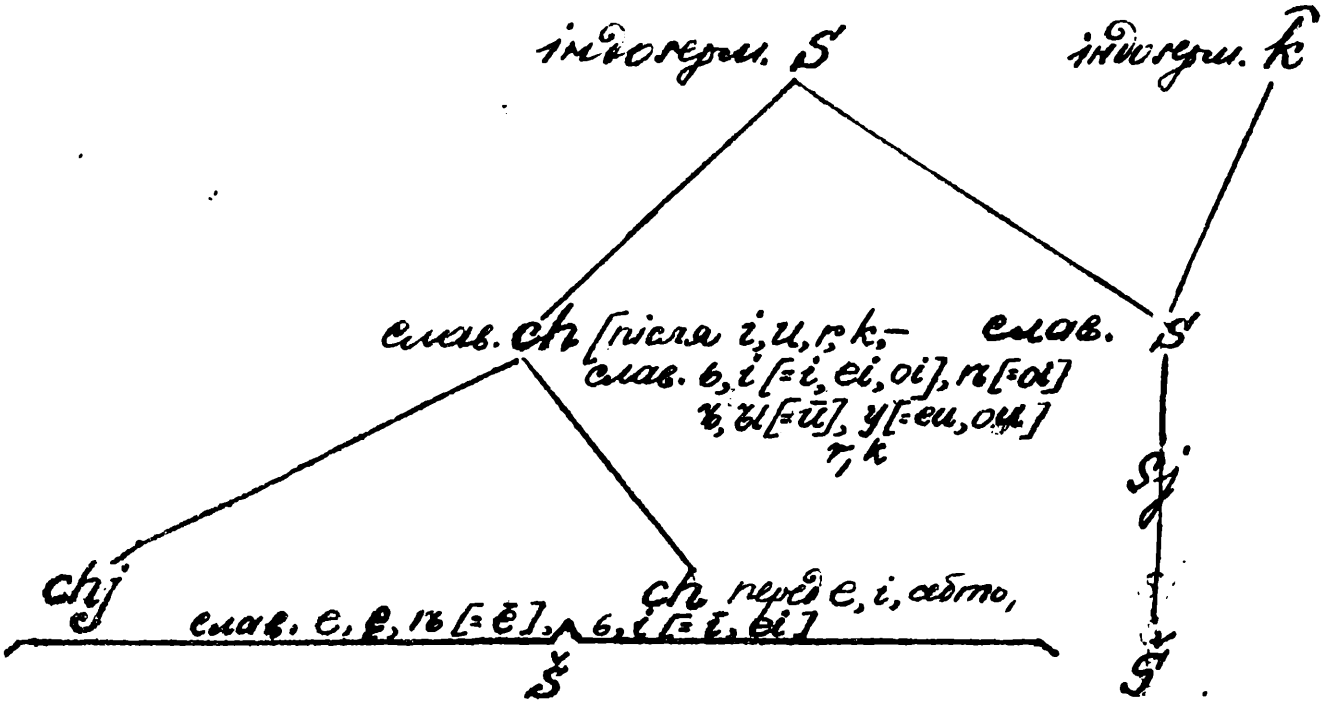

Приклади: ДОУША з *duch-ja, пор. ДОУХЪ, voc. sg. ДОУШЕ; 3. ос. мн. аор. дієслова РЕШТИ – РЕКѪ – РѢШѦ з *rek-s-n̥t; СЛЫШАТИ з *slych-ě-ti [пор. vid-ě-ti; §19₃, ст. 41], пор. СЛОУХЪ, ПОСЛОУШЬНЪ [послушний]; СОУШИТИ пор. СОУХЪ ...; ПАША з *pas-ja, пор. ПАСТИ, ТЕШѪ з *tesją, ТЕШЕШИ, ТЕШЕТЪ... із tes-je-ši, tes-je-tъ... дієприкм. діяль. мн. I. ВЕДЪША з *ved-ъs-ja [gen. sing.], ВЕДЪШОУ [dat. sg.] з *ved-ъs-ju і т. д.

Староболгарське ž відповідає

1] праслав'янському ž, що вийшло зі сполуки zj [z - індоєрм. ĝ або ĝh; z = індоєрм. z відоме тільки у сполуках zg, zd, див. §38, ст. 132], н. пр.: рѣз-а-ти - теп. час рѣжѫ з *rěz-ją, рѣжеши, рѣжетъ із *rěz-je-ši, rěz-je -tъ і т. д. ž - пр ž

2] праслав'янському dž, що витворилося з індоєрм. g перед звуками e, i себто, слав. e, ѧ, ѣ [= ē], i [= i, ei], ь [див. §37, ст. 22] та з g+j, н. пр.: богъ - voc. sg. боже, дрьжати, себто, dr̥žati з *dьrg-ě-ti, длъжина, длъжь [довжінь], пор. длъгъ [довгий] і т. д. ž - прасл. dž

Обидві шипучі були в староболгарській мові сильно змягчені, але з часом ствердли; це й пізнати на написаннях у пам'ятниках, н. пр. мьшѣ, себто, мьшꙗ [Київ. Місал.] можѣахѫ, себто, можꙗахѫ, сътворшю [Мар. Еванг.], чѣшѩ, себто, чꙗшѩ [чашѧ], доушѭ, жѣвы, себто, жꙗвы [жавы], шюмомъ [Син. псалт.], погыбъшѭѭ, лѣжѭште [Син. требн.] і т. д. Та чим далі, тих ознак м'ягкости менче [в „Остром. Євангелії" зовсім мало].

Африкати c, dz, č, št [štš], žd [ždž]

§40. а) Староболгарське c [=ts] витворилося на слав'янському ґрунті; воно появляється

1] на місці індоґерм. k перед двозвучним

c – індґн. k

ě та i [=oi-з ai та oi], при чому ѣ лишається незмінним[1] [пор. §37₂], н. пр. цѣлъ [здоровий], пор. прусь. kailā-stikan [acc.] - здоровля, ґот. hails [здоровий]; отрокъ - loc. sg. і pl. отроцѣ, отроцѣхъ із * otrokoi [пор. гр. λύκοι], *otrokoi-su [пор. гр. λύκοις]; nom. pl. отроци [пор. λύκοι]; тешти, текѫ, укр. текти, течу, imper. 2. ос. sg. тьци, pl. тьцѣмъ, тьцѣте, пор. гр. φέροι, φέροιμεν, φέροιτε...

2] в деяких випадках після паляталь-

c у нарост. -ьсь, -ьса, іса ...

них голосівок, н. пр., нарос. -ьць, -ьца, -ица, -ьце [отьць, овьца, дѣвица, срьдьце = sr̥dce із *sьrdьce] у словах: мѣсѧць, заѧць, лице, заім. сиць, присл. ниць, у наворотових дієсловах, н. пр., рекѫ - нарицати, [див. про це докладніше §37₂, стор. 125].

3] У аналоґічно староболгарське

dz – індґн. g

dz [s] теж слав'янський твір і появля-

---

[1] всупереч k + ѣ [= ē] = ча.

ється серед таких самих умов із ц, як с із к, н. пр. 1) ѕѣлъ [сильний, дужий], пор. лит. gailus; вогъ - loc. sg. і pl. вoѕѣ, вoѕѣхъ із *bogoi, *bogoisu, пот. pl. вoѕи...; мошти, могѫ укр. могти, можу, - imp. 2. ос мoѕи, pl. мoѕѣмъ, мoѕѣте...;

2] в деяких словах [знов таки перед палятальними голосівками], як ось ꙗѕа [недуга], стьѕа [стежка], польѕа [користь], у наворотових дієсловах: двигнѫти - двиѕати, у чужих словах із наростком -ѧѕь [пѣнѧѕь, кънѧѕь див. §37 2, стор. 125]

С, dz другої категорії, себто, ті, що появляються після палятальних голосівок, були первісно м'які, як це видно з написань найстарших пам'яток, н. пр., срьдьцѣ, себто, срьдьцꙗ, обѣцѣниѣ = обѣцꙗниꙗ [чехізм, зам. обѣштаниꙗ], слъньцю [Київ. Місал.], младеньцю, лицю, пѧтьдесѧтьницѭ [Синай. Псалтира], слѣпцю [Сав. кн.]...; пѣнѧѕю [Зоор. Еванг.], каѣ полъѕѣ = каꙗ полъѕꙗ [Син. псалт.], кладѧѕю, ꙗѕѭ [Синай. Требн.] і т. д. Розуміється, є й форми з а, ѫ, оу після с, dz, і з таких написань можна робити висновок, що м'які первісно африкати ts, dz - в поодиноких говірках старо-

болгарських [і в инчих слав'янських мовах] робилися твердими 1).

č - індгм k

б] Староболгарське č [= tš] теж слав'янський звук, що повстав

1] із індогерман. k перед давніми палятальними голосівками e, i [слав.: e, ѣ = ē, ѧ, ь, i = ī, ei] пор. § 37₁, стор. 122, н. пр.: кличн. відм. одн. о-пнів ВЛЬЧЕ [пор. називн. одн. ВЛЬКЪ, себто, vl̥kъ із *vьlkъ], КРИЧАТИ з * krikěti [див. § 19, стор. 41], ОТРОЧѦ [дитинка], пор. ОТРОКЪ, НАЧѦТИ-НАЧЬНѪ, ПО-ЧИ-ТИ пор. ПОКОИ [= po-kojь], укр. спокій...

č - kj

2] з індогерм. k+j, н. пр. ПЛАЧЬ із * plak-jь пор. ПЛАК-А-ТИ, ПРИТЪЧА з * pri-tъk-ja пор. ПРИ-ТЪК-НѪ-ТИ, ПЛАЧѪ з *plak-ją, ПЛАЧЕШИ, ПЛАЧЕТЪ із * plak-je-ši, * plak-je-tъ і т. д.

Цей звук був теж палятализований, і це відбилося в написаннях найстарших пам'ятників, н. пр.: ЧѢСЪ = ЧЯСЪ, ЧЮЕТЪ [Мар. Еванг., Зоор. Еванг.], ЧѢЕТЪ = ЧЯЕТЪ [Асем. еванг.], ЧѢШѪ = ЧЯШѪ, ИСКОНЬЧѢѪТЪСѦ, ПРИТЪЧѪ, ЧЮДЕСА [Син. псалт.], ПЛАЧѪШТИИМЪ, ЧЮДЪНА [Син. требн.], ЧЮДИТИСѦ [Сав. кн.] і т. д. Розуміється, що де gali [а то і в старіщих пам'ятниках...

1) Укр. мова зберегла м'якість праслав. -ц в таких випадках, та ще поширила й на инчі.

спорадично] видно написання, які вказують, що č [ч] почала вимовлятися позаду твердого піднебіння, себто, що воно твердло.

2] Староболгарське št [власне -štš] - чиста староболгарський витвір - виходить — št

1] із праслав'янського tj [пор. § 36₁], н. пр.: свѣшта з *svět-ja, пор. свѣтъ...; — št = tj

2] зі сполуки stj [пор. § 36₁, стор. 113], н. пр.: тьшта, укр. теща, з *tьst-ja, пор. тьсть укр. тесть, перехід *tьstja > *tьstša > *tьštša > *tьštša - tьšta...; — št = stj

3] зі сполуки skj [пор. § 37₃₈], н. пр.: плештѫ, плештеши, плештетъ із *plesk-ją, plesk-je-ši, plesk-je-tъ, пор. плескати... [перехід: *pleskješi > > *plestše-ši > *pleštšěsi > *pleštšeši - plešteši...]; — št = skj

4] зі сполуки sk перед давніми палятальними голосівками e, i слав. e, ѣ [= ē], ε, ь, i [ī, ei], див. § 37₃e, н. пр.: штѧдити з *skęditi, пор. скѫдъ, [скупий], пор. моск. скудный; дъштица [дощечка] з *dъsk-ica, пор. дъска, укр. дошка - перехід: *dъskica < *dъstšica * < dъštšica < *dъštšica - dъštica...; — št = sk

5] зі сполуки kt перед палятальними голосівками [див. § 37₃б], н. пр.: пекѫ - пешти з *pekti, дъшти з *dъkti пор. лит. duktē. — št = kt

5] Староболгарське žd [властива
žd ždž] - аналогічна як št - вийшло

žd = dj 1] зі праслав'янського dj [§36 I] н. пр.: МЕЖДА з *medja, пор. лат. medius [у середині]...;

žd = zdj 2] зі сполуки zdj [пор. §36 1, стор. 113], н. пр. ПРИ-ГВОЖДЕНЪ із *pri-gvozdjenъ, пор. ПРИ-ГВОЗДИТИ - перехід: *-gvozdjenъ > *-gvozdženъ > *-gvoždženъ > *-gvoždženъ - -gvoždenъ...;

žd = zg 3] зі сполуки zg перед давніщими палятальними голосівками e, i, див. §37 3 e, н. пр.: ДРѦЖДЬНЪ [лісовий] із *drězgьnъ, пор. ДРѦЗГА [ліс], РОЖДЬЕ з *rozgьje [ріща, хмиз], пор. РОЗГА...

І ці африкати вимовлялися м'яко, як на це вказують такі написання: ИМѪШТЮ [Мар. Еванг.], ИШТѢТЕ = ИШТЯТЕ, СТРАЖДѦШТЮ, ПРОСѦШТЮМОУ [Зоор. Еванг.], ПЛАШТѢНИЦЕѪ = ПЛАШТЯНИЦЕѪ [Асем. Еванг.], ПОРОПЬЩѪТЪ, НИЩЮМОУ [Син. псал.], СТРАЖДѪШТИИМЪ, СѢѪШТЮ [Син. требн.], СѪШТЮ, ГЛѪШТЮ [glag. Clozianus], ВѢРОУѪЩЮМОУ, ОЩЮТИШѦ [Сав. кн.]...; МЕЖДЮ [Мар. Ев., glag. Cloz., Зоор. Ев., Сав. кн.], ХОЖДѢАШЕ = ХОЖДЯАШЕ [Зоор. Еванг.], ХОЖДѪ, МЕЖДЮРАМЬЕ [Син. псалт.], ОДЕЖДѪ, ВОЖДЮ [Син. требн.]...

Збіг шелестівок

§41. У староболгарській мові, як, зрештою, і в інших індоєвропейських мовах, при збігу шелестівок наступали деякі зміни. Причини змін бували різні – та найважливіші: закон про відмінні склади в цій мові та закон асиміляції [уподібнення] шелестівок одна до одної [див. ще §43].

I. Вище в §21. зазначено коротко, що у староболгарській мові всі склади мусіли кінчатися голосівками, всі вони були відмінні. Коли ж збігалися декілька шелестівок і повставала небезпека, що склад може зачинитися шелестівкою, праслов'янська мова, і зокрема ще староболгарська, утворила ось які способи, щоб запобігти цьому:

1] утворювала носові голосівки, або заміновала сполуки голосівка + носова шелестівка – голосівкою [див. §28]

2] упрощувала шелестівкові сполуки такими чином, що котрась із шелестівок та випадала, то губилася [через асиміляцію] у другій, такі упрощування ми вище бачили

I. Сполуки губних

1. pn, bn дають n, див. §352а
2. ps, bs " s, " §352б
3. pt, bt " t, " §352в
4. bv дає v, " §352г
5. vr " r, " §352ґ

II. Сполуки зубних

1. tt, dt дають st, див. §322а, це зрештою перехід індоєрм., не праслав
2. tn, dn " n, " §322б
3. tm, dm " m, " §322в
4. dv дає v, " §322г
5. tl, dl дають l, " §322ґ [це відносить до стобл. мови, не до праслав]
6. ts, ds " s, " §322д
7. tsl, dsl " ts, ds, " §322е
8. ss дає s, " §383б
9. sr, zr дають str, zdr, " §383в

III. Сполуки задніпідбінних

1. kt, gt перед велярн. голос. t, " палят. голос. št, žd - див. §373б
2. ks, gs дають ch, див. §373в
3. kst дає st, " §373
4. ktt " st, " §373ґ
5. skt, skn дають st, sn, " §373д
6. sk, zg перед палят. голос. št, žd [тільки у старобл. мові], див. §373е
7. skj, zgj дають št, žd, див. §373е

Із того виходить, що деякі групи ше-

лестівок, як ось: bs, pt, kt, ds, dm і т. д. не могли належати до одного складу, себто, що, н. пр., неможливі були *greb-som, *tep-ti, *pek-tą й т. д. Затож були такі групи, що могли належати до одного складу, й це був знов инчий спосіб, щоб склади залишалися відчиненими:

3] у групах із двох=трох шелестівок, перша складова частина групи переходила до другої; ось ці групи:

губні сполуки

I. 1. pr, br, н. пр.: ВЕ-ПРЬ, пор. у назвуку: ПРАВЬДА.
ДО-ВРЪ, пор. • • ВРАКЪ [шлюб]

2. pl, bl, н. пр.: ТЕ-ПЛЪ, пор. у назвуку: ПЛЕТѪ;
ДО-ВЛЬ [відважний], пор. ВЛАЗНЪ [помилка]

губні сполуки

II. 1. tr, dr, н. пр.: ВѢ-ТРЪ, пор. ТРѪВА [сурма]
МѪ-ДРЪ, пор. ДРОУГЪ

2. tv, dv, н. пр.: МОЛИ-ТВА, пор. ТВАРЬ [твір]; ДВИГНѪТИ

3. sp, н. пр.: ЛУ-СПА [лушпина], пор. СПѢЛЪ [дозрілий]

4. sv, zv, н. пр.: ВЛЬ-СВИ [чарівники], пор. СВѢТЪ;
ЯЗВА [рана]

5. st, н. пр.: МѢ-СТО [місце], пор. СТАТИ;
МЬ-ЗДА [нагороди],

6. stv, н. пр.: БОЖЬ-СТВО, пор. СТВОЛЪ [било],

Зубні сполуки

7. str, zdr, н. пр.: бы-стръ, пор. строити; мѧ-здра [плівка на мясі]
8. sn, zn, н. пр.: пѣ-снь, пор. снѣгъ; бо-лѣ-знь, пор. знати
9. sm, н. пр.: пи-смѧ [буква], пор. смѣхъ;
10. sl, zl, н. пр.: ма-сло, пор. слѣдъ; же-злъ [жезло, берло]
11. sk, zg, н. пр.: блѣ-скъ, пор. скокъ; мозгъ [мозок]
12. skl, н. пр.: истѧ-склъ [похуділий]
13. skr, н. пр.: и-скра, пор. скребѫ [шкрябаю]...

Задн.-підн. сполуки

III. 1. kv, gv, chv [перед велярн. голос.], н. пр.: квасъ; гвоздь; вль-хвъ [чарівник], пор. хвала
2. kn, gn, н. пр.: о-кно; огнь, пор. гнѣвъ
3. kl, gl, chl, н. пр.: те-клъ [тік], пор. класти; мьгла, пор. глѧдати; дрѧ-хлъ [сумний], пор. хлѣбъ.
4. kr, gr, chr, н. пр.: мо-кръ, пор. красти; и-гра, пор. гробъ; ви-хръ [вихор], пор. хромъ [каліка на ногу]...

Вилічені під II. на стор. 144. упрощення були вже відомі [крім tt, dt—st, tl, dl—l, почасти sr, zr—str, zdr] у праслов'янській добі; та через окремі староболгарські звукові закони повстали ще инчі засоби, що задержували склади отвореними, та потворилися нові групи шелестівок, що могли бути, не нарушуючи закону відчиненості складів. Сюди належать:

1. групи ra, la, rê, le з прасл. or, ol, er, el див. § 33₂ [1];

2. група št, žd із sk, zg перед палятальними голосівками, пор. § 37зе, н. пр.: ПИ-ШТАЛЬ, пор. ПИ-СКАТИ; МОЖДАНЪ, пор. МО-ЗГЪ; таксамо із прасл. tj, dj, н. пр. СВѢ-ШТА, пор. СВѢ-ТЪ; ВО-ЖДЬ, пор. ВО-ДИТИ...;

3. групи žń, šń, šl', štŕ, ždr... що повстали з груп znj, snj, slj, srj, zrj, н. пр., ВЛА-ЖНѦ, МЫ-ШЛѦ, СЪ-МО-ШТРѦ і т. д. [§ 38₁, ст. 133; § 38₃в, ст. 135];

4. групи pl', bl', vl', ml' із pj, bj, mj, vj, н. пр. ТО-ПЛѦ, ЛЮ-ВЛѦ, ВА-ВЛѦ, ЗЕ-МЛѦ... [§ 35₁]

II. Але, як уже зазначено в § 26, увага 4, ст. 59, з часом глухі голосівки в визвуку складів почали відпадати, й через те наново почали творитися зачинені склади [ВѢР-НА з ВѢ-РЬ-НА, ДРОУЖ-СТВО, зам. ДРОУ-ЖЬ-СТВО], при чому й поодинокі склади почали й відпадати [МНОГЪ із МЪ-НОГЪ, МНѢ з МЬ-НѢ] і т. д. Та загально-це явище пізніще. В одному тільки випадку найстарші пам'ятки дають приклад, що цей процес почався вже дуже давно, а власне у зложеннях із приіменниками, де ці прі-

Зачинені склади

1) Таким чином повстали нові сполуки шелесті-

меники грають ролю приростків. Уже в найстарших пам'ятниках маємо написання цих приіменників-приростків без глухих голосівок; є це приіменники: ИЗЪ, ВЕЗЪ і приростки РАЗЪ-[укр. роз-] та ВЪЗЪ-[догори]. Наслідком

Асиміляція приростків

Одпаду глухого, сична шелестівка приростка зіткнулася безпосередно з наступного групою шелестівок; збіг шелестівок більшав, і мова цей збіг упрощувала, асимілюючи одну шелестівку до другої, стягуючи їх докупи та використовуючи при тому ті звукові закони, які в ній були, при сутику шелестівок, уже з'асимільованих [склади робилися, таким чином, відчиненими], і так

z+s = š

1. z+š дає š [себто, z асим. до š, стає ž, žš, ž асим. до š - šš, і стягається в š], н.пр.: ИШЬДШЕ [ИШЕДЪШЕ], ИШЬЛЪ [Мар. Еванг.], РАШИРИШѦ [Зогр. Еванг.] із *izъšьdъše, з того *izšedъše, razъširišę з того *razširisę...;

z+c = sč

2. z+č [=tš] могло давати через асиміляцію z do t - stš, себто, sč, н. пр.: БЕСЧИНЬНЪ [Codex Supr.], або через асиміляцію z do š —

вок, що ними міг починатися склад, н. пр., nr [ИРАВЪ із *norvъ], mr [МРѢТИ з *merti], ml [МЛАДЪ із *moldъ], vr [ВРАТА із *vorta], tl [ТЛѢШТИ з *telkti], zr [ЗРАКЪ із *zorkъ], čč [ЧРѢДА з *čerda] і т.д., і т.д.

žtš > štš — št [після відпаду другого š, пор. §36,], н. пр.: ИШТЕЗЕ [Асем. еванг.], ВЕШТѦДЪ, ВЕЩЬСТИИ [Мар. еванг.], РАШТЬТЕТЪ із *izъčeze, *bezъčędъ [бездітний], *bezъčьstiji [без чести], *razъčьtetъ [облічить]; усе це, в дальшому розвитку, з відпадом ъ, давало форми: *izčeze, *bezcędъ, *bezcьstiji, razčtьtetъ; бувають і форми: ИЧЕЗНѪТИ, — новіша форма, де, замісць ШТ, появилося Ч [реституція Ч];

3] Z+C, себто = Z+ts, давало аналогічно, після асиміляції Z до t — sts, і з відпадом другого s — st, н. пр.: ИСТѢЛИТИ [Син. псалт., Зогр. еванг.] з *izъ-scěliti, *izscěliti [кор. укр. зцілющий], але що тоді корінь слова через те дуже затирався, то частіще лишалася стадія sts, себто, sc, н. пр.: ИСЦѢЛИ [Син. псалт.], ВЕСЦѢННАГО [Glag. Cloz.]...; буває й так, що буває саме C, н. пр. ИЦѢЛИТИ, И-ЦРЪКЪВЕ [Зогр. еванг.]...; Z+C=St Z+C=Sc Z+C=C

4] Z перед S у групі Z+S асимілюється в S і стягається в одне S, н. пр.: ВЪСТАНИЕ з *vъzъ-stanьje, *vъz-stanьje [Ас. ев., Зогр.], РАСМОТРѢЮ [Син. требн.], ИСЬШЕ з *izъ-sъše [ИЗ-СЪХНѪТИ] *iz-šъše [Син. псалт.], ВЕСТОУДИЕ [безсоромність] з *bezъ-studije [Glag. Cloz.] і т. д.; Z+S=S

5] Z+ch дає sch, н. пр.: ВЪСХОДИТИ, ИСХОЖДЕ- Z+ch=sch

ние і т. д.;

z+z=z 6] z+z дає z [контракція], н. пр. възьрѣти, безаконие з vъz[ъ]-zrěti, *bez[ъ]-zakonije...;

7] z+ž, або через старшу форму z+dž [Leskien, ст. 67.], або через вставне d [Wondrák, ст. 390] дало, наслідком одпаду другого ž - žd, н. пр.: въжделѣшѧ з *vъz[ъ]-želěšę, аор. від възжелѣти, въждѧдахъ із *vъz-žędachъ, аор. од въз-жѧдати, иждивъши [из-жити], иждени [из-жени] і т. д...;

z+ž=žd

8] z+p, z+t, z+k - давало, після асиміляції голосового z до безголосих p, t, k - sp, st, sk, н. пр.: въспѧть із *vъz[ъ]-pętь, исповѣдати... истѧѕати, источьникъ, растръзати, въстрепати... искони [iz[ъ]-koni, пор. коньць], бесконечьнъ, въскръсение, въскѫѭ [чому] з *vъz[ъ]kąją...

zp, zt, zk sp, st, sk

9] z перед спаляталізованими n, l [n', l'] може хоч залишатися, хоч переходити на ž, н. пр.: беж него, иж неѩ, въжлюблении [Київ. Міс.], побіч - без него, из неѩ, възлюблении...;

zn', zl' - žn', žl'

10] z+r у зложеннях переходить на zdr [§ 38 зв], н. пр.: раздрѣшити [розділити] з *raz-rěšiti, издрѣшти з *iz+rešti, а то й издрѫкы з izъ rąky...;

zr - zdr

11] у групі t+ch часто гине t з приім.

ot - o

приростка ОТ [ОТЪ], н. пр.: ОХОДИТИ з ot[ъ]chodit

Що таким чином утворювалися можливі групи, які не перешкаджали відчиненості складів, це ясно, н. пр.: И-ШЬДЪШЕ, Ш-ШТЕ-ЗЕ, И-СЦѢЛИ, ВЪ-СХО-ДИТИ, ВЪ-СТА-НИЕ, БЕ-ЗА-КО-НИ-Е, ВЪ-ЖДЕ-ЛѢ-НИ-Е, И-СПО-ВѢ-ДА-НИЕ, И-СКО-НИ, БЕ ЗНЕ-ГО, И-ЗДРѢ-ШТИ, О-ХО-ДИ-ТИ й т. д.

Явища sandhi

§42. У реченні кожне слово підлягає фонетично впливові звука, яким кінчиться попереднє слово, або яким починається наступне, і зміни звязані з тим упливом звуться - sandhi. У староболгарській мові сліди таких змін полишали приіменники [чи як самі, чи в ролі приростків]: ВЪ, СЪ, КЪ, що кінчалися носового шелестівкою: *vъn, пор. лат. in, гр. ἐν; *sъn, пор. лат. cum, гр. σύν, стінд. sám; *kъn, пор. стінд. kám [визвучне m перейшло у Слав. на n, пор. § 28, ст. 58] Всі вони лучилися з певними відмінками, й визвучне n зросло з голосівковим назвуком наступного слова, н. пр.: *vъn-jemь із того ВЪ НЕМЬ, sъn-jimь із того — СЪ НИМЬ,

*къп-јеть з того къ нему [пор. §34₄]. Це „п" ідущих одмінків, силою анальогії, дійшло й до инчих, а то й почало появлятися при инчих приіменниках, н. пр.: до него, надъ нимь, отъ него, о немь і т. д., і навіть у прислівникових формах заіменикового пня јо, н. пр. отъ не-лиже [відколи] отъ нѫдоу [відки], пор. ѥли, ѭдоу. Це саме сталось із іменником нѣдра, зам. ꙗдра, де п дісталося з приім. *vъп у loc. pl. въ нѣдрѣхъ, властиво вън-ѣдрѣхъ...

Крім того, бачимо таке і у зложених словах, н. пр. вънити, сънити з *vъп-iti, *sъп-iti, сънѧти, съньмѫ, вънѧти, въньмѫ [вислухаю] з *sъп-ęti, *sъп-ьmą [пор. §26ш], *vъп-ęti, *vъп-ьmą, навіть у фразі вън-оуши [у вуха], з якого витворилося дієслово вънoушити [нашептати в вухо, вмовити], вън-ѫтрь [пор. наше внутрішній, первісно-всередину, досередини]...

Так повстали поширені [здовжені] форми дієслівні: 1. ос. одн. прѣдамии, 1. ос. мн. прѣдамъıи, 3. ос. одн. съпасетъıи, бо до тих форм долучувався дуже часто в функції предмету знахідник заіменика јь = и, отже прѣдамь и, прѣдамъ и, съпасетъ и, себто „зрадиму його, зрадимо його, спасе його" [пор. §22₂

ст. 47, §25$_I$, стор. 53]. Так пояснюються вислови мирось із миръ сь [= рід цей], де „О" знов не здовжилося, як у горі, а прояснилося з Ъ [пор. §26, увага 5, ст. 59].

Инчі зміни в шелестівочні.

§43. Всі инчі зміни, які подибуються в шелестівочні, обговорено принагідно в відповідних місцях.

Тут ізберемо їх іще докупи.

1. Перестава [метатеза] шелестівок із далекосяжною вагою для староболгарської мови подибується у групах ert, elt, ort, olt, і групах tert, telt, tort, tolt див. §. 33$_{1,2}$. Перестава

2. Приподібнення шелестівок зустрічається найбільше при збігу шелестівок [§41$_{II}$]. Впливати одна на одну можуть шелестівки не тільки тоді, як стикаються одна з одного безпосередно, але ж і шелестівка одного складу може впливати на зміну її у другому [прогресивна — зміна шелестівки другого складу, регресивна асиміляція — зміна шелестівки першого складу], н. пр.: ЖИЖДѦЩЕ [Остр. еванг.] замісць — ЗИЖДѦШТЕ... Приподібнення

3. Відподібнення шелестівок [дисиміляція] – переміна якоїсь шелестівки або й випад її через те, що така сама шелестівка сусідує з нею безпосередно, або через склад, н. пр.: ГЛИГОРИЙ зам. ГРИГОРИИ, ВЛАГОСЛОВЕНЪ, ОСЛАВЕНЪ, зам. ВЛАГОСЛОВЛЕНЪ, ОСЛАВЛЕНЪ, випад носового m у СЪТО, пор. литов. szimtas, бо в gen. pl. було на кінці m: *sъmtān [пор. пов. dziewietnaście z dziewiętnaście]...

Відподібнення

4. Випад шелестівок у визвуку звязаний теж із тенденцією, щоб склади могли були бути відчинені; отак іще у праславянській добі відпали t, d, s, н. пр., 3. ос. аор. НЕСЕ з *neset, 3. ос. наказ. спос. ВЕЗИ, НЕСИ з *vez-oi-t, *nes-oi-t пор. гр. φέροι з *φεροιτ, стінд. vahēt; доказ на це дає 1) ѫ з -ont у 3. ос. аор. МОГѪ з *mogąt [носова голосівка могла повстати, як іще було t-on+t, §. 28; 2) t пня -ent- у формі gen. sg. ТЕЛѦТ-Е з *telent-e, пор. nom. sg. ТЕЛѦ з *telęt...; 3) родов. одн. о-пнів ВЛЬКА, лит. vilko, з *vl̥kad, пор. стінд. ablativus vl̥kād; 4) nom. sing. заім. указ. ТО з *tod, пор. лат. is-tud...; 5) nom. sg. СЫНЪ, пор. лит. sunùs, ПА-МѦТЬ, пор. лит. at-mintis, СЛОВО зі *slovos [gen. СЛОВЕС-Е], пор. κλε[F]ος, gen. *κλεϝεσος.

Випад у визвуку t, d, s

5. Пропад складів [гапльольогія]. Коли два однакових склади, або два склади з однаковими шелестівками в назвуку, йдуть один за одним, то буває, що один із них пропадає [дисиміляція складів], н. пр.: родов. одн. жін. род. злот. відм. прикм. ДОБРЫЮ з *dobry-jeję [dobra+ja], дав. одн. ДОБРѢИ з *dobrě-jeji, орудн. одн. ДОБРѪЮ [побіч ДОБРОЮ — заім. відм.]. з *dobrą-jeją — в останніх двох прикладах на пропад уплинула тасама шелестівка у двох сусідніх складах, у першому — однаковий склад. Це явище не має нічого спільного зі стягненням голосівок у формах ДОБРА-ЮГО, ДОБРААГО [асим. голос.], ДОБРАГО, див. § 31.

Пропад складів

Відміна.

§44. З індогерманської прамови перейшла до праслав'янської мови, а з неї до староболгарської, певна система форм, що, може, в порівнянні хоч би зі староіндійською та латинською [може, подекуди і з грецькою] не така дуже багата; але ж і не така вже бідна, як порівняти її з мовами литовського, готицького, чи сучасними мовами слав'янськими. Коли зрівняти поміж собою згадані мови, то староболгарська [праслав'янська теж, як нам треба собі міркувати] багато форм стратила [н. пр., в дієсловi-спосіб наказовий, imperativus, функції його передавши бажальному способові, optativ-ові; conjunctivus; не знає вже форми perfecta; знає тільки форми діяльного стану, страдального — описує; не знає форми оддільника = одкладника, ablativ-a, форма

що останки форм цього відмінка полишилися в формах инчого відмінка і т.д.], але ж утворила й дещо своє, таке, чого в тих мовах немає й чого, не було в індоєрманській прамові [н. пр., форма слов'янського імперфекта].

1. У старобалгарській одміні імен та дієслів докладно задержалися: Стрбл. форми

а] три роди: чоловічий, середній та жіночий [у литовській середній рід затратився];

б] три числа: однина, множина та двійня, при чому вжиток двійні не обмежується речами, що їх буває у світі, чи в людини, по парі, але й поширяється на всі ті випадки, коли мова мовиться про двійко речей, чи осіб; замісць форм множини вживається форм однини при іменах збірних, н. пр., БРАТРЬЯ, КАМЕНЬЕ й т. д., цілком так, як тепер іще в українській мові [пор. Шевч. братія моя; сире каміння й т. д.]. імена й дієслова

2. Імена [іменик, прикметник, заіменик, числівник та іменні форми дієслова [дієприкметники] знають, крім того, сім одмінкових форм у всіх трох числах; тільки ж що у двійні покриваються між собою такі Імена

форми: називник, знахідник та кличник, родовик із місцевиком, давальник із орудником; у множині все форми кличника заступаються формами називника. Таксамо не знає окремої форми для кличника, загалом ні в одному числі — середній рід, у якому ще й форма знахідника рівняється формі називника. Зрештою, щодо знахідника, то форми його находимо ще і в називнику инчих родів та чисел [див. §§ 47/2, 49], н. пр. у жіночому роді у множині, в чоловічих О=пнях ув однині. В пізніщих пам'ятках ізнову бачимо в чоловічих живих іменників, форми родовика, замісць знахідника [ВИЖДѦ, МѦЖА замісць ВИЖДѦ, МѦЖЬ, § 48б], а заіменник КЪТО (укр. хто) знає взагалі тільки форму родовика у знахіднику [КОГО], пор. § 65.

3. Дієслово знає форми

Дієслова. а] трьох часів: теперішнього, аориста й імперфекта [нового] — инчі же часи — минулий [perfectum], майбутній [futurum], давноминулий [imperfectum] — описуються [див. при дієслові, § 72].

б] способу бажаного, що набрав у старобол. значіння наказового; спосіб умовний-

- описується, кон'юнктива стрбл. мова не знає;

в] стану діяльного тільки; форми середнього [medium] та страждального стану - описуються;

г] трьох осіб у всіх трьох числах. Крім того староболгарське дієслово знає ще ось які іменні форми: три дієприкметники, дієіменик та супінум [усе це докладніше при дієслові, §72].

4. Щодо імен, то властиве ми маємо тут до діла тільки з двома родами іменних форм: іменикових, куди належить відміна іменників, прикметників та дієприкметників і деяких числівників, і заіменикових; із сполуки іменикових і заіменикових форм утворилася окрема зложена відміна, що її виявляють т. зв. визначені прикметники [див. далі при відміні прикметників, §68]. Але ж для ліпшого зрозуміння ми переходитимемо відміну імен за відомими нам категоріями: іменики, прикметники [з обидвома формами: іменикового — невизначені прикметники - і зложеного - прикметники визначені], заіменики та числів-

іменикова й заіменик. відміна

ники.

Іменики.

Рід іменників та відміна.

§45. Як уже сказано вище [стор. 157], іменик староболгарський зберіг усі три роди. Приналежність цього чи того іменика до якогось роду покривається майже цілком із сучасним ужитком родів іменників, н. пр., в українській мові. А так, виходячи від форм називника однини, можна подати ось які загальні вказівки:

Рід імен. 1. Чоловічі іменики кінчаються.

а] всі на Ъ, н. пр.: РАБЪ, СЫНЪ...;

б] на Ь — наочні, ті, що перед „ь" мають j, п', l', r', н. пр.: КРАИ [= krajь, див. §22., ст. 47], ОТЬЦЬ [=* otьkjь], КОНЬ [=* konjь], ОУЧИТЕЛЬ, СѪПЬРЬ [противник, суперечник]...;

в] на Ы іменики: КАМЫ [камінь], ПЛАМЫ [полум'я], див. 2в.

2. Жіночі іменики мають у називн. одн. закінчення:

а] А, н. пр.: ЖЕНА, РЫВА, ДОУША [=* duchja, пор. §37, ст. 125]...;

б] И, н. пр. ВОГЫНИ [богиня], МАТИ...; - розу-

міється, що йменна чоловічих осіб ма О, И за знаїнням роблятося іменниками чоловічого роду, н. пр., ВЛАДЪІКА, СѢДЬИ [суддя]...

в] Ы, крім іменників КАМЪІ та ПЛАМЪІ, н. пр., ЛЮБОВЪІ [любов], СВЕКРЪІ [свекруха], ЦРЬКЪІ [церква]...

г] Ь - побудливі, н. пр., БОЯЗНЬ, ПЕЧАЛЬ, ЗѢЛЬ [зілє] та іменники ма -ОСТЬ, -ЕСТЬ, н. пр., КОСТЬ...

3. Середні іменники кінчаються на

а] О, н. пр., ТѢЛО, СЛОВО...

б] Е, н. пр., ПОЛѢ, КОПЬЄ...

в] Я, н. пр., ИМѧ, ОТРОЧѧ...[1]

---

1) Праіндоєвропейські іменники ділилися щодо вивчку тим на такі групи:

а] група голосівкова, де пень кінчався голосівками: О [стінд. džamba-s, —s закінч. назвн. одн. — гр. ὀμβος, стсл. ЗѢБА, дьв. ст. ЧЛ2], Ā [авест. kāsnā, гр. τοίχη, стсл. ЦѢНА], Ē [лат. diē-s, лит. žẽmė, стсл. ЗЕМЛѢ з *zemiē перейшло оте до ia=ње], Ī [стінд. pātnī, гр. ποτνιά з potnī, лит. pati - у стсл. лишилися тільки в таких групах цього пня: наз. одн. ВОГЪІНЇ - всі інші групи перейшли до ia=ње], Ĭ [гр. πόλι-ς, лат. hosti-s, стсл. ГОСТЬ], Ū [стінд. sūnu-s, лит. sūnū-s, лот. sunu-s, стсл. СЫНЪ], Ŭ [стінд. śvaśrū-š, лат. socrū-s, стсл. СВЕКРЪІ]...

б] група шелестівкова, де пень кінчався шелестівками: Ņ [лат. nomen - nomiņ-is, стсл. ИМѧ - ИМЕН-Е], Ś [стінд. śrávah - śrávaś-ah, гр. κλέος із *κλέϝος - κλέους із κλεϝέσ-ος, стсл. СЛОВО - СЛОВЕС-Е], Ŗ [лат. mater - matr-is, гр. μάτηρ - ματρ-ός, стсл. МАТИ - МАТЕР-Е], Ţ [стінд. dašaţ=, гр. δέκας - δεκαδ-ος, лит. dešimt, - стсл. місц. одн. НА ДЕСѧТ-Е]...

в] група ателематична, де кінець слова рівнявся нулеві [до цієї групи приєднуються закінчення], н. у.; гр. ποῦς із *pōd-ś - ποδ-ός, лат. pēs - ped-is.... У стсл. були такі іменники подекуди.

§46. В сучасних слав'янських мовах одміна іменників іде за родами, хоч паралельні форми в поодиноких одмінах та ще останки ріжних таких форм, що не вкладаються в рямки поодиноких зразків одмін, указують на те, що колись у всіх цих мовах щодо відміни рішав не рід, а пень іменника, а власне – визвук пня – як то воно було, зрештою, давніще в усіх індоєрманських мовах, і як воно було в індоєрманській прамові. У староболгарській мові дається ще дуже докладно перевести поділ одміни іменників за визвуком пня, дарма що вже в найдавніщих пам'ятках видно уплив форм одних пнів на другі, видно початок тої боротьби, яка закінчилася перемогою роду в відміні іменників.

Таким чином, у порівнянні з індоєрманською відміною іменників, у староболгарській

Крім того, в праіндоєрманській мові в поодиноких одмінках видно було ріжні перезвучні ряди [чергування ріжних голосівок між собою, пор. §30], і то не тільки в голосівках пня, але й у голосівках закінчень – у староболгарській мові залишилися тільки вже останки такого перезвуку у і- та у-пнях [пор. §51₂,₃,₅ і т.д. §53₂ і т.д.]. Так само велику ролю відогравав у відміні наголос, але ж щодо стрдл. мови, то про нього ми [illegible] основі порівнянь із деякими сучасними слав. мовами, литов., робити тільки здогади.

мові задерталися [в инших індоєрм. мовах задерталося більше] ось які категорії іменикових пнів, що виявляють окрему відміну:

1. О=пні а] чоловічі, н. пр., РАБЪ, ПЛОДЪ...
   б] середні, н. пр., ТѢЛО, ЛѢТО...;
2. Ā=пні – жіночі, н. пр., ЖЕНА, РЫБА...;
3. U=пні [слав. Ъ-пні, див. §26$_{I}$ ст. 56] – чоловічі, н. пр., СЫНЪ, ДОМЪ...;
4. I=пні [сл. Ь=пні, див. §26$_{II}$, ст. 56]
   а] чоловічі: ПѦТЬ, ГОСТЬ...
   б] жіночі: КОСТЬ, БОЯЗНЬ...;
5. Шелестівкові пні:
   α] N=пні, а] чоловічі: КАМЫ – КАМЕН-Е, ДЬНЬ-ДЬН-Е...
   б] середні: ИМѦ – ИМЕН-Е...;
   β] S=пні, середні, н. пр., НЕБО – НЕБЕС-Е...
   γ] nt=пні, середні, н. пр., ТЕЛѦ – ТЕЛѦТ-Е з *telente [пр. §28$_{E3}$ ст. 63]...;
   δ] r=пні, жіночі, н. пр., МАТИ – МАТЕР-Е...;
6. Ū=пні [слав. Ы=пні, див. §25$_{1}$], н. пр.: СВЕКРЫ – СВЕКРЪВ-Е...

Крім того, в О= та Ā= пнях перед закінченням поодиноких одмінків може бути шелестівка тверда або „м'яка", спаляталізована, себто, така, що первісно містила в собі j. З огляду на те, що після j деякі голосівки улягали змінам, і так –

---

1) Пень пізнати по родовику, коли відкинути закінчення.

jъ переходило в jь, і далі в - И [див. §22, ст. 47.]
jo " в je, себто - Ѥ [§23, ст. 49.]
jѣ " в ji, себто - И [§21, ст. 44.]
jьl " в ji, себто - И [§22₅, §25, ст. 54]
і т. д.,

та на око виходить між цими обома категоріями слів ріжниця, яка зараз же зникає, коли мати перед собою відповідні звукові закони староболгарської мови. Згідно з порівняльною індоєрманською граматикою ці пні мають свою назву — jo = пнів та jā = пнів, ми ж будемо говорити про тверді та м'які O = та Ā = пні, н. пр.:

O = пні тверді чоловічі: рабъ, орудн. одн. рабо-мь
м'які " краи " краѥ-мь
ножь " " ножѥ-мь ...;
тверді середні: тѣло " " тѣломь
м'які " поле " " поле-мь ...;
пні тверді: жена, дав. одн. жен-ѣ
м'які: струꙗ " " стру-и [= struji]
доуша " " доуш-и і т. д.

O = пні.

§47. O = пні бувають чоловічого й середнього роду й ріжниці в відміні виходять тільки — в порівнянні з індоєрманськими мовами — з ріжниці між родами, н. пр.:

	Тверді			М'які [jo=ні]			
	а] чоловічі		б] середні	а] чоловічі		б] середні	
Одн.	Н.	раб'ъ	грѣх'ъ	сел'о	кра́й [=kraj],	нож'ъ [=noš']	по́л'е	коп'ье
	Р.	раба	грѣха	села	края	ножа	по́л'а	коп'я
	Д.	рабов'	грѣхов'	селов'	краю	ножов'	по́л'ю	коп'ю
	З.	раб'ъ	грѣх'ъ	сел'о	край [=kraj]	нож'ъ	по́л'е	коп'ье
	К.	рабе	грѣше	сел'о!	краю!	ножов'!	по́л'е!	коп'ье!
	О.	рабом'ъ	грѣхом'ъ	сел'ом'ъ	краем'ъ	ножем'ъ	по́л'ем'ъ	коп'ьем'ъ
	М.	раб'ѣ	грѣс'ѣ	сел'ѣ	кра́и [kraji]	ножи	по́л'и	коп'ьи [=korjji]
Дв.	Н.З.К.	раба	грѣха	сел'ѣ	края	ножа	по́л'и	коп'ьи [korji]
	Р.М.	рабов'	грѣхов'	селов'	краю	ножов'	по́л'ю	коп'ю
	Д.О.	рабома	грѣхома	села	краема	ножема	по́л'ема	коп'ьема
Мн.	Н.	раби	греги	села	кра́и [=kraji]	ножи	по́л'а	коп'ья
	Р.	раб'ъ	грѣх'ъ	сел'ъ	кра́и [kraje]	нож'ъ	по́л'ь	коп'ьи [=korje]
	Д.	рабом'ъ	грѣхом'ъ	сел'ом'ъ	краем'ъ	ножем'ъ	по́л'ем'ъ	коп'ьем'ъ
	З.	раб'ы	грѣх'ы	села	краю	ножа	по́л'а	коп'ья
	К.	рави	греги!	села!	кра́и [=kraji]!	ножи!	по́л'а!	коп'ья
	О.	рав'ы	грѣх'ы	сел'ы	кра́и [krajji]	ножи	по́л'и	коп'ьи [=korjji]
	М.	рав'ѣх'ъ	грѣс'ѣх'ъ	сел'ѣх'ъ	краих'ъ [krajich']	ножих'ъ	по́л'их'ъ	коп'ьих'ъ [korjich']

Закінчення подвійних основ відповідають, здебільшого, закінченням іменників чоловічого і так

1. Зак. <u>род. одн.</u> -ѧ відповідає зак. одкладника [ablativa] – ōd [о – закінчення пня + якась голосівка, що її означити не можна, d – яке на основі законів стрбл. мови мусіло випасти, див. §18, ст. 39], пор. стінд. vṛ̥kāt [t з d – в абсолютному визвуку], ст. лат. Gnaivōd; meritōd – пуніще Gnaeō, meritō, гр. останки у прислівниках οὕτω, οὕτω-s [що ō = стрбл. а див. §19, ст. 41];

2. зак. <u>знах. одн.</u> -ъ є індоєрм. -om [о з пня + m – закінч.], що перейшло на слав. грунті на -on [§28$_{I}$, ст. 62] й після приглушення о в -u дало ъ [пор. §28$_{III}$, ст. 69], пор. стінд. aśva-m, лат. equu-m із * equom, гр. ἵππο-ν...; оця форма знахідного відмінка дісталася й до <u>називного відмінка</u> одн., а тож, донетично, після відпаду закінчення називн. відм. -s [пор. стінд. vṛ̥ká-s, гр. λύκο-s, лат. lupu-s із * lupo-s..., лит. vilka-s...] мусіла б була повстати форма *vl̥ko, так, як, н. пр. слово зі *slovo-s[1];

1) Звичайно слявісти [Фортунатов, Поржезінскі, Lehr, Кульбакін, Лєскін і т. д.] пояснюють цю форму так, що, мовляв, визвучне „о" перед закінч. називн. одн. приглушилося в „u" [як у знахідн. одн.], себто, дало слав. -ъ. Але ж тоді те саме повинно б були статися з „о" в називн. одн. „s"-пнів [слово, тѣло, небо...] – тіж „о" в цих іменників ці вчені пояснюють

у середньому роді О=пнів поява ѕ в називн. та знахідн. одн. теж недонетична; коли порівн. стінд. уидат, лат. іидит, ц. ζυγόν — то стрбл. форма називн. та знах. повинна б бути, на основі сказаного вгорі, *ИГЪ не ИГО [пор. ст. 69, помітка надолині]; це О дісталося сюди з відповідної форми вказового займенника ТО з *tod, пор. лат. is-tud;

3. Зак. кличн. відм. одн. -ѣ відповідає цілком індоєрм. е [себто, це е є визвук пня в перезвучному ряді е-о, див. §30₁], пор. стінд. vṛ-ka, ц. λύκε, лат. lupe, лит. dëve...; в павятальній громаді О=пнів [в jo=пнях] закінчення -И дісталося сюди з форми кличного відмінка И=пнів, пор. сынѹ, див. §51₅;

4. Закінч. місцев. одн. -ѣ [в io=пнях -И з jѣ, див. §22₅] є індоєрм. oi [о — визвук пня — + закінч. i, див. §21, ст. 44], пор. ц. οἴκοι [дома], Ἰσθμοῖ [в Істмі], лат. domī [дома] з *domoi, rurī [на селі] з *ruroi, стінд. vṛ́kē з *vṛkai; таксама —

Упливом анальогії заіменникової відміни. Проти такого пояснення говорять деякі явища в укр. мові, де, н. пр., закінч. 1. ос. множ. тепер. часу — мо водиться просто з індоєрм. *-mos, н. пр. лат. amamus із *amamos.

5. Закінчення називн., знах. і кличн. двійні — ѧ, це — індоґерм. ō [пор. §19, ст. 41], пор. гр. λύκω, δύω [два], лат. duō, ambō, лит. vilkù, стрінд. vṛ́kā [було ще закінч. ōu̯, що подибується в санскр. як au, н. пр. vṛ̥kāu...]; закінч. середніх о=пнів — ѣ є відгуком двозвука oi [о з пня + зак. i], пор. стінд. vṛ̥kē, yugē, dvē з *vṛ̥kai [стінд. a=індг. oi], *dvai...;

6. закінч. родов. та місц. двійні — ѹ відповідає індоґерм. ou̯ або ou̯s [індн. ou̯ = стрбл. u, пор. §16₅, §30₃], пор. лит. pusiaũ [на-половину]; зрештою, тут індоґерм. мови розходяться: стінд. має — ōs, гр. -ov — новотвір...;

7. закінч. називн. множ. — и — з індоґерм. -oi [в визвуку, пор. §22₆] заіменникової відміни [пор. ти, гр. οἱ, лат. istī з *istoi, §63], пор. ἵπποι, лат. equī з *equoi, старолат. poploe себто *poploi, з чого — populī, лит. vilkaĩ [іменникове закінчення цього відмінка в індоґерм. було — es, що з визвуковим o, ā, ē пня звивалося в — ōs, — ās, — ēs, пор. πόλεις, τρεῖς із — trees, hostēs... і т. д.]; в середньому роді закінч. цього відм. — ѧ відповідає індоґерм. зак. ā тих самих пнів, пор. лат. ulga, гр. ῥυγά; це — ѧ довге — в лат. і грецьк. мові скоротилось —

вважають за ідентичне з ā називн. відм. жіночого роду, отже, видно, первісно воно могло мати збірне значіння [пор. укр. братія, жидова].

8. Зак. знахідн. відм. множ. -ы в о=пнях; -ѩ в jo=пнях — склалося зі злиття вигуку пня [о] з індоєрм. закінченням -ns [про перехід -ons в ы, jons у ѩ - див. §28 II 3, 5], пор. гр. [кретсь. говір.] λύκους, лат. lypōs із *lupons, гот. wulfans, прусь. deiwans[1] [було ще инче індоєрм. закінчення в цьому відмінку - n̥s, що його рефлексії бачимо і в староболгарській мові в инчих пнях].

9. Форма кличн. відм. множ. заступлена - формою називн. множ.

10. Зак. місцевика множ. -ѣхъ [в jo=пнях - -ихъ] це індоєрманське -oisu, що дісталося сюди з заіменникової відміни [пор. тѣхъ, §63 - ѣ=oi, s після i перейшло в ch, пор. §37, ст. 118, гр. давальн. = орудн. τοῖς; індоєрм. наросток -su, що й видний у цій формі, у сполуці

---

1) Поява в деяких мовах ѣ на тому місці [поль., укр, пор. стукр. конѣ, нове - коні] каже деяким ученим здогадуватися, що у праслав'янській мові було тут іще рівнобіжне закінчення - носове ѣ.

з вивуком пня [мусів би був дати форму *rabosъ], пор. стінд. vṛ́kē-su з *vṛkaisu, гр. λύκοισι...

11. Закінчення орудника одн. -мь, давальн. і орудн. двійні -ма та давальн. множ. -мъ -е це нарічеві індоєрманські закінчення -mi, -mā, -mus, що їх мають, крім славянських мов, іще балтицькі та германські [друге індоєрманське закінчення в цих одмінках має bh, н. пр. стінд. -bhyam, -bhyas, гр. φι, пор. θεόφι, лат. -bos, -bus, пор. bōbus, кельт. -bo], пор. лит. sūnu-mì в у=пнях [§53], nakti-mì в і=пнях [§53], dëvàm із *deva-mā, dëva-ms із *deva-mus, прусь. waikammans [парубок] із *waikammamas[1]..

Лишаються ще три відмінки в цій громаді, що їх закінчення важко звязати [й пояснити] з відповідними індоєрм. закінченнями:

12. Закінч. давальн. одн. -ѹ підходить

---

1) Крім цих зіставлень [Фортунатов, Лєр, Лєскін, Гидзелін], закінчення давальн. множ. зіставляють іще зі староіндійськ. закін. -bhyam у заіменниковій одміні [túbhyam Hujer, Slovanská deklinace, §155], утворюючи давнішу форму на -mom.

до індоєрм. eu або ou [§16₂,₅]; тимчасом, инчі індоєрм. мови виявляють давній наост. цього відмінка ai, що його вони стягли з визвуком пня [o] в ōi, пор. гр. θεῷ з θεωι, лат. старе populoi [кляс. populō], лит. vilkui [з *vilkūi, а це з vilkōi]. Що правда, деякі вчені [Фортунатов, Педерзен] допускають перехід ōi в ōu, але ж таке пояснення не вдоволяє.

13. Закінчення родовика множини -Ъ важко зіставити з індоєрм. -ōm, пор. стінд. vṛka-n-ām [n дісталося сюди з n-пнів], гр. λύκων, лат. стар. deum, virum [у поетів] із *deōm, *virōm [новіші форми на -ōrum це заіменникові форми], лит. vilkū...: хиба що приняти, що довге O з якихось причин скоротилося: придушилося на u [див. під 2] й дало опісля Ъ[1]; ясна річ, що визвучне n [on] із m відпало;

14. Закінчення орудн. множ. -ЪІ [в іо-пнях -Н] тем ніяк не можна звязати з індоєрм. закінч. -ōis, пор. стінд. vṛ́k-aiš,

---

[1] Це скорочення пояснює дехто [Кульбакін, ст. 136] спадним наголосом на O, пор. гр. θεῶν, ποδῶν.

гр. λύκοις, лат. lupīs із *lupois, лит. vilkais, а то ж ми сподівалися б Ѣ в О=пнях або И [бо в визвуку], отже *rabě, *rabi не -raby. Таким чином, цю форму треба вважати за славянський новотвір, дарма що є спроби то виводити її хоч безпосередно з -ōis [Педерзен -ōis > -ūis > -ūus > -ūs > ū - ЫІ], хоч з инчих індоєрм. закінчень [Фортунатов], то пояснити її повстання аналогією [Hujer - И при jo-пнях правильне, ЫІ в О=пнях з'явилося на основі таких відношень: 1. sg. *orbъ - *konjь, 3. sg. *orbomъ - *konjemь, отже *isti *konji - *orbъ], то вважати її первісно формою знахідника множ. [Ендзелін].

Завваги до О=відміни.

§48. 1. З огляду на однакове закінчення в називн. одн. О=пнів із U=пнями [сынъ] та деяких jo=пнів із i=пнями [пѫть] почали до цієї відміни вже здавна втискатися закінчення цих останніх одмін [§51, §53], н. пр. родов. одн. родоу [Супр.], гласоу [Син. псалт.]...; дав. одн. [при особах] исоусови

петрови, кесареви [Зоор. єв.]. врачеви [Син. требн.];...; орудн. гласъмь [Зоор., Син. псалт.], гладъмь [Супр.], овразъмь [Київ. Міс.]...; місцев. одн. мироу [Супр.], дароу [Син. требн.]...; назвн. мн. попове [Син. тр.], змиєве [Супр.]...; родов. мн. грѣховъ [Мар. єв., Сав. кн.], даровъ [Син. требн.], змиєвъ [Супр.]...; дав. множ. грѣхъми [Cloz.], апостолъми [Супр.]...; - в місцев. мн. дарѣхъ [Син. псалт.], жидохъ із жидъхъ [Супр.]... Усе це приклади на вплив и=пнів; вплив і=пнів був менчий, а проте появляється передусім у назвн. множ. вождие [Зоор. єв.], стражие [Супр.]... родов. мн. врачеи [Асем. єв.] із врачьи...

2. Іменики, що перед ъ назвн. одн. мають k, g, ch — замінюють, згідно зі звуковими законами, заднепіднебінні голосівки перед -е в кличнику на č, ž, š, перед ě у місцев. і і в назвн. множ. на c, dz, s [див. § 37₁,₂], н. пр. вльче, боже, грѣше. — вльцѣ, вльцѣхъ, вльци; бозѣ, бозѣхъ, бози; грѣсѣ, грѣсѣхъ, грѣси...

3. Іменики на ць та ѕь творять кличн. однини на зразок о=пнів, не на ю, отже отьче, кънѧѕе [пор. § 37₂, стор. 126].

4. Іменики з наростком -ѢНИНЪ, -ѦНИНЪ переходять у множині до шелестівкових П=пнів [§§55а, 56ч], задержуючи тільки форму орудн. з О=пнів [ГРАЖДАНЕ, ГРАЖДАНЪ, ГРАЖДАНЬМЪ або ГРАЖДАНЕМЪ, ГРАЖДАНЕХЪ із ГРАЖДАНЬХЪ — орудн. ГРАЖДАНЫ]; іменики на -ИНЪ мають форми множ. то О=пнів то П=пнів, тільки називн. множ. в них усе має Е [БОЛЯРЕ].

5. Іменики з наростком -ТЕЛЬ та -АРЬ [ЖѦТЕЛЬ = жнець, МЫТАРЬ] були первісно шелестівкові пні, але перейшли в однині та множині до jО=пнів [jO], тільки в називн. і рд. множ. відміняються, як шелестівкові пні: ЖѦТЕЛЕ, МЫТАРЕ... ЖѦТЕЛЪ, МЫТАРЪ;.. орудн. множ. мають на Ы — ЖѦТЕЛЫ, МЫТАРЫ;...

6. Що вже в найдавніщих пам'ятках при іменниках живих стрічається у знахіднику форма родовика, про це ми вже згадували на стор. 158.

А=пні.

§49. Як у О=пнях, і в цій громаді іменників треба звертати увагу на шелестівку перед визвуком пня, тим то

й тут ми розріжнятимемо а=пні [тверді] та ịа=пні [м'ячкі].

	Тверді [а=пні]		М'яні [ịа=пні]		
Одн. Н.	жена	рѫ̃ка	змиꙗ	доуша	богыни̑
Р.	жены	рѫ̃кы	змиѭ	доушѧ	богыни̑ѭ
Д.	женѣ	рѫ̃цѣ	змии [=zmijь]	доуши	богыни̑
З.	женѫ	рѫ̃кѫ	змиѭ	доушѫ	богыни̑ѭ
К.	жено!	рѫ̃ко!	змиѥ!	доуше!	богыни̑е
О.	женѫ женоѭ	рѫ̃кѫ рѫ̃коѭ	змиѭ змиѥѭ	доушѫ доушеѭ	богыни̑ѭ богыни̑еѭ
М.	женѣ	рѫ̃цѣ	змии [=zmijь]	доуши	богыни̑
Дв. Н.З.К.	женѣ	рѫ̃цѣ	змии [=zmijь]	доуши	богыни̑
Р.М.	женоу	рѫ̃коу	змию	доушоу	богыни̑ю
Д.О.	женама	рѫ̃кама	змиꙗма	доушама	богыни̑ꙗма
Мн. Н.	жены	рѫ̃кы	змиѭ	доушѧ	богыни̑ѭ
Р.	женъ	рѫ̃къ	змии [=zmijь]	доушь	богыни̑ь
Д.	женамъ	рѫ̃камъ	змиꙗмъ	доушамъ	богыни̑ꙗмъ
З.	жены	рѫ̃кы	змиѭ	доушѧ	богыни̑ѭ
К.	жены!	рѫ̃кы!	змиѭ!	доушѧ!	богыни̑ѭ!
О.	женами	рѫ̃ками	змиꙗми	доушами	богыни̑ꙗми
М.	женахъ	рѫ̃кахъ	змиꙗхъ	доушахъ	богыни̑ꙗхъ

У цій відміні ось які форми відповідають індоґерманським формам.

1. Називник одн. на а відповідає індоґерм. ā без ніякого закінчення, н. пр. стінд. áśvā [кобила], лат. equā, mensā, у. θεά, χώρā...; и у таких словах, як: богыни, рабыни, гръдыни – це індоґерм. ī називн. одн., тепер без закінчення, пор. стрінд. dēvī [богиня], bhárantī [та, що носить], пор. стрбл. дієприкм. тепер. часу жін. род. верѫшти [див. § 61].

2. Закін. давальн. одн. -ѣ відповідає закінч. індоґерм. -ai [ā з пня + ai = āi], пор. гр. θεᾷ, χώρα, лат. terrae з *terrāi, лит. rañkai, гот. дівai...; i̯ [індоґерм. ai – слав. ѣ, див. § 2½, ст. 44]; в i̯a = пнях бачимо, згідно зі звуковими законами, и.

3. Форма знахідника одн. на -ѫ утворилася з визвуку пня, до якого додалося індоґерманське закінчення цього відм. -m [ā + m = ѫ, пор. § 28 III б₁, ст. 70], пор. староіндійське sēnā-m [військо], латин. terrā-m, грецьке χώρā-ν, литовське rañka̯.

4) Закінч. кличн. одн. о є скорочене індоєрм. а визвука пневого [індоєрм. а = стрбл. о, див. §23₂, ст. 49], пор. гр. νύμφᾰ, δέσποτα; в ia = пнях. ѣ з jo, пор. §23, ст. 49

5) Закінч. місцев. одн. ѣ - це індоєрм. ai, що злилося з визвука пна āтей закінчення місцевика i [ai - слав. ѣ, див. §21, ст. 44] пор. стінд. sēnāy-am [-am окремий додаток до форми місцев.], лат. Romae [в Римі], гр. Θηβαι-γενής [народжений у Тебах], лит. rankoj-e [oi = āi]; зак. ja пнів -н - це j + ѣ [див. там таки, ст. 44]...; таке саме закінчення виявляє назпвн., знахідн., кличн. двійні, пор. стінд. sēnē [з sēnāi]; гр. χώρᾱ, τιμᾱ́ - це аналог. явища до ω в о = пнях, [δόω, ἄμφω], див. стор. 168.

6) Орудникове закінчення ѫ відповідає індоєрм. ām [§28 II б₁, ст. 70], пор. лит. rankà з *rankām, гр. прислівн., що повстав з орудника іменн.: κρυφῇ, λάθρᾱ [потайки] з однаковим визвучнем ѣ; тільки ж відомо, що вже в найдавніших пам'ятниках, побіч цього закінчення, куди частіше появляється заіменникове за-

кінчення -ѡѭ [пор. тоѭ, §63], -еѭ [пор. сеѭ, §64]; це ж закінчення зробилося основою для форм орудника всіх жіночих іменників у -і=пнях, ӣ=пнях та шелестівкових пнях [костьѭ, матерьѭ, любовьѭ] пор. §53₆, §55₂, §57.

7. Закінч. родов. та місцев. двійні оу підходить до двозвука OU, або OUS, пор. стінд. ōS, порівн. §47₆.

8. Закінч. давальн. і орудника двійні ама - і таксамо давальн. множ. амъ, та оруди. множ. ами [себто -ā визвук пня + закінч. -тъ, -ami] - нарічеві [побіч другого закінч. з bh] індоґерм. закінч.: -ma, -mas, -mis, пор. лит. mergóm [дівчина] з *mergōma [а мусіло колись бути, а то б m на кінці було мусіло відпасти], mergóms із *mergōmus, mergomis, див., зрештою, §47₁₁.

9. Називних множ. із закінченням -ы в ā=пнях та -ѧ в ja=пнях це, власне, форма знахідника множ.; тільки ж, як показують инчі індоґерм. мови, закінчення ā=пнів у цьому відмінку було -ās [стінд aśvās, лат. equās, гр.

χώρας лит. rankās, гот. gibōs...], і до ЫІ, чи носового ѧ, йшла дорога через n, яке діставося сюди з инших пнів [скрізь було закінчення знахідн. множ. — ns, пор. λύκ-ους, πόλι-ις]; таким чином, форма діставала визвук — āns [подібно, як у грецькій мові нарічево — кретсь. говір. τιμάνς, зам. τιμᾶς, або у пруськ. rankans], звідкіля[1], з одного боку, повстала форма ЖЕНЫ, з другого боку — ДОУШѦ [див. § 28 II 4, стор. 67].

10. Закінч. місцев. множ. — АХЪ [себто ā з пня + хъ, закінч.] — це індоєрм. — āsu, пор. стінд. sēnā-su, гр. χώραισι...; коли взяти на увагу, що індоєрм. s тільки в певних умовах переходить у слав. на ch [після і- та ū = звуків, ... пор. § 37, ст 118], то цю форму треба вважати аналогічною до о-пнів [§ 47₁₀], а то фонетично вона б мусіла була дати * žēnā-sъ.

---

1) Перехід до ЫІ чи ѧ ішов через -ons; одні [Лєскін, Grat. 112, Портєзінскі — Сравнительная морфология 89] приймають скорочення -āns в ăns під упливом короткости голосівки в цій формі, другі [Кульбакін, 138] вважає появу ЫІ, ѧ в а-пнях недонетичною, що це закінчення появилося просто аналогічно з о-пнів.

Неясне, в порівнянні з індоєрм. формами,

11. Закінч. родов. множ. Ъ, що відповідає індоєрм. -ōm, пор. стінд. sēnā-...-ām [n-із n=пнів], гр. χωρῶν, лит. mergū [ā+ōm=ōm], а це ōm, слав. ōn, мусіло було з якихось причин — може грав тут роль наголос — скоротитися в ŏn, щоб після переходу on у un, дати Ъ, пор. § 47₁₃;

12. Закінч. родов. одн. ꙑ в ā-пнях, ѧ — в ja=пнях — не підходить до індоєрм. закінчення -as, що з визвуком пня зливалося в ās, пор. гр. χώρᾱς, давн. лат. familiās, лит. rañkōs... І тут, як у знахідн. множ., дорога до ꙑ [ѧ] мусить вести через n, тим то одні слявісти [Лескін, ст. 109] приймають просто закінчення -ns, другі дошукуються тут упливу пнів на -ōn- [Бруґман, потроми Гуєр, Úvod do dějin jazyka českého, 57], що їх форма родов. одн. давала on-s, отже в дальшому розвитку мусіла довести до ꙑ та ѧ, инші знов [Кульбакін, 120] просто вважають цю форму за новотвір, що витиснув давнє закінчення, а всі подають за

1) Поржезінські теж приймає цю форму за новотвір, що повстав під упливом знахідн. множ. [Сравнит. морф., ст. 34].

причину того витиснення факт, що кол. б була лишилася стара індоєрм. форма а ās, то тоді вона, після відпаду s на кінці [§18], злилася б була з формою називн. одн., а це була б велика невигода для мови[1].

Завваги до відміни ā = пнів.

§50. 1. Чоловічі йменики на а [слоуга, владыка, ... оубиица, прѣдтеча ...], що відміняються за цією відміною, нічим не відрізняються в відміні від жіночих іменників.

2. Не відрізняються нічим од відміни ja = пнів, крім, звичайно, форми називн. одн. і йменики на и, н. пр.: рабыни, льгыни ... ладьи, млъньи, себто mlnьji з * mьlnьji [блискавка, пор. сущ. мовня] ...; і далі чоловічі йменики: кръмьчьи [керманич], себто, krьmьčьji, вальи [лікар], вѣтьи [промовець], сокачьи [кухар], сѫдьи і т. д.

У = пні.

§51. До цієї відміни належать неба-

---

1) Супроти стрбл. ѧ в ja = пнях сучасні зах.-слав. мови та українська мають у род. одн. іе ї, що зводяться на прасл. ѣ, на що вже вказано нераз на инчих місцях.

гато іменників: волъ, врьхъ [себто, vr̥chъ], домъ, медъ, полъ, сынъ, і, може, [бо ж помішалися форми з О=пнями, й чистої відміни давніх У=пнів у них немає]: гроздъ, грѣхъ, ледъ, садъ, санъ, чинъ, ядъ...

Однина	Двійня	Множина.
Н. сынъ	Н. З. К. сыны	Н. сынове
Р. сыноу	Р. М. сыновоу	Р. сыновъ
Д. сынови	Д. Ф. сынъма	Д. [сынъмъ] [1]
З. сынъ		З. сыны
К. сыноу!		К. сынове!
Ф. сынъмь		Ф. сынъми
М. сыноу		М. сынъхъ

В цій відміні бачимо ось які відповідники індоєрманським формам:

1. Називн. одн. з закінч. на ъ відповідає індоєрм. називн. на -us [u з пня + закінч. називн. одн. на s], з відпадом s на кінці [§18], пор. стінд. sūnus, гр. πῆχυς, лат. domus, лит. sūnus... [індоєрм. u = слав ъ, §26 I].

---

1) В пам'ятниках форма ця не подибується, вона скоиструована на основі инших; узагалі, вже зразок цей складений на основі форм різних прикладів, н.пр. місц. множ. від слова домъ – домъхъ і т.д.

2. Закінч. родов. одн. на ѹ підходить до індогерм. -OUS [себто, OU - сильна форма глухої голосівки Ъ, пор. §30₃ - і закінчення родов. одн. -S, що мусіло у слав. відпасти; індогерм. двозвук OU перед шелестівкою давав у слав. U], пор. лит. sūnaũs, гот. sunaus...

3. Закінч. знахідн. одн. на Ъ повстало з індогерм. UM [U з пня + M зак. знахідн. одн.], див. §28 Ш А3, пор. стінд. sūnúm, лат. manum, гр. πῆχυν, лит. súnų, прусь. sounon з *sūnun...

4. Форма кличн. відм. одн. на -ѹ - це індогерм. чистий пень, але здифтонізований із визвуком на -eu або -ou [§30₃], пор. стінд. sūnō з *sunou, лит. sūnaũ; таксамо чистий пень[1] здифтонізований, без жадного закінчення бачимо в

5. Місцев. одн. на ѹ [§30₃], пор. стінд. sūnāu, лат. lacū, гот. sunau, лит. [наріч.] Wilnuo, danguo-je [uo з ōu]; крім того, без закінчення, зі здовженням визвучної голосівки пня [U - Ū, себто слав. Ъ на ЪІ, пор. §§25₁, 30₃] твориться форма

6. Називн., знахідн. та кличн. двійні

---

1) Чистий пень у місц. одн. бачимо в грецьких прислівниках αἰέν, ἐν-δον [всередині]...

на ЪІ, пор. лит. sūnu з колишнього sūnū [Лескін, 113]; зрештою, пояснюють іще появу цього ЪІ [індоєрм. Ū] такими відповідниками: як О-пні виявляють

інд.	пот.	*orb-o-s	-acc. orbo-m, а в dual.	orbō.	
слав.	"	[рабъ]	" [рабъ]	"	[раба], так
у-пні інд.	"	*sūnu-s	" sūnu-m	"	sun-ū
слав.	"	*[сынъ]	" [сынъ]	"	[сынъі]

[Meillet, Кульб., ст. 134].

7. Закінч. орудн. одн. -мь, давальн. та орудн. двійні -ма, давальн. множ. -мъ, орудн. множ. -мн — це відомі нам уже різнобіжні індоєрм. [балт., слав., герм.] закінчення з mo, -ma, -mus, -mis, пор. лит. sūnumi, sūnum із *sūnumā, sūnums із * sūnumus [Бідзекін], sunumis, пор. § 47 ff.

8. Закінч. родов. та місцев. двійні, як у всіх пнях, має зак. ѹ, що відповідає індоєрм. OU або OUS, при чому визвукова голосівка пня переходить у сильну форму -eu, що перед голосівкою являється як -eu- [див. § 30 з] а на слав. ґрунті -ou- [ѹв], див. § 28 з, ст. 49 отже сынѹв-ѹ з *sūnoūu; таке саме явище бачимо в

9. називн. множ. із індоєрм. закінч. -es, де після відпаду визвучного s [§ 18] лишилась

форма сынове з *sūnow-es [зак. es у чоловік. рід. див. гр. πόλεις із *πολεις, лат. hostēl, ірл. trayas, гр. крет. τρεες], прав. sūnūs із *sūnuves, *sunuvs [Wiedemann, Handb. ch. der alt. Sprache, ст. 22]...

10. Знахідн. множ. з індоєрмансовими закінченнями -ns мусів мати первісно форму *sūnu-ns [пор. гр. крет. наз. υἱυνς, прусь. sununs, лит. súnus із *súnus], з якого, через sūnūns > sūnūns > sūnūs > sūnūs - вийшла форма сыны, пор. §28 ч.2

11. Форма місцев. множ. відповідає донетично індоєр. формі місц. множ. на -su, пор. стінд. sūnúšu з *sūnu-su; про перехід s на ch після u [ъ], див. §37, Стор. 120.

Не цілком ясне, як у інших пнях [див. §47 ч.3, §49 ч.1] є

12. Закінчення родов. множ. ъ, що має відповідати індоєрм. -ōm а так форма утворена правильно: сынокъ із *sunev-ōm [визвук пня u, слав. ъ, - у сильній формі ev перед голосівкою, слав. ov, пор. §§ 30 ч., 29 з], що з якихось причин перейшло в *sunevōm і в слов'янській мові дало форму synovъ... пор. гр. πηχέων із *πηχεδον, лит. sunuwe, лит. sūnū, з *sūnevōm, *sunuvū..., також не може цілком удовольнити зіставлення

13. Форми давальн. одн. СЫНОВИ з закінченням і [СЫНОВ+И, СЫНОВ - див. під 8, 9, 12] із індоєрм. формами у-пнів із закінч. на -ai [§49₃], дарма що індоєрм. двозвук ai в визвуку давав на слав. ґрунті і [див. §16₃ є, §22₆]; відповідно до того, форма ця виходила б із * sūnevai, пор. стінд. sūnavē з * sūnávai, лат. manū з * manuai [Поржезінські, ст. 36].

Так пояснюють цю форму Лескін [ст. 109], Лєр [ст. 39]; другі схиляються до закінчення -і, що було в і-пнях [Кульбакін, ст. 129]; знов инчі [Поржезінські, ст. 36] хитаються між одним і другим поясненням.

Завваги до відміни у-пнів.

§52. З огляду на те, що у-пнів загалом було мало, та що визвук називн. одн. цих іменників [Ъ] покривався з визвуком іменників, що належали до о-пнів [§48], - вже в найдавніщих пам'ятках ця відміна переплуталася з відміною о-пнів, головно, в однині. Тим то тут находимо такі форми: СЫНА, МЕДА, ВРЬХА, ЧИНА [родов.]... СЫНОУ, ДОМОУ [дав.]... СЫНЕ [клич.], СЫНОМЬ, ДОМОМЬ [орудн.]... СЫНИ [називн. множ.] і т. д. ...; що, з другого боку,

У-пні впливали на О-відміну, про це сказано в §48₁.

2. Крім форми місц. множ. сынъхъ, стрічаються форми з повним „ѹ" на місце глухого ъ; сынѹхъ, домѹхъ [пор. §26, увага 5, ст. 59].

І-пні.

§53. До цієї громади належать іменники чоловічого й жіночого роду, й різниці, що їх бачимо в поодиноких одмінках, вийшли з різниці роду, тай то пізніще і під упливом инчих пнів; н. пр., закінч. орудн. одн. було колись одне [чоловіче на -ьмь, див. Hujer, Uvod, ст. 54] і таксамо була одна форма для назвн. множ. [чоловіча - на -ьѥ, див. Лер-Сплавіньскі, ст. 43], жіноче закінч. в орудн. дісталося до жіночих і-пнів пізніще з ā-пнів, і пізніще витворилася окрема форма назвн. множ. жіночих іменників - власне знахідник множ. почав уживатися і в функції назвника. Не слід забувати, що кожне ь [= індоєрм. і] перед j могло здовжатися в и [§22₂, ст. 47], і тим пояснюються рівнобіжні форми в таких позиціях:

костьѭ і костиѭ [instr. sg.]

пѫтьѥ і пѫтиѥ [nom. pl.]

	Однина			Двійня			Множина	
	а) Чоловічі	б) Жіночі		а) Чоловічі	б) Жіночі		а) Чоловічі	б) Жіночі
Н.	пѫть	кость	Н.З.К.	пѫти	кости	Н.	пѫтьѥ	кости
Р.	пѫти	кости	Р.М.	пѫтью	костью	Р.	пѫтьи [=pątьjь]	костьи [=kostьjь]
Д.	пѫти	кости	Д.Д.	пѫтьма	костьма	Д.	пѫтьмъ	костьмъ
З.	пѫть	кость				З.	пѫти	кости
К.	пѫти!	кости!				К.	пѫти!	кости!
Д.	пѫтьмь	костьѭ				Д.	пѫтьми	костьми
М.	пѫти	кости				М.	пѫтьхъ	костьхъ

У цій відміні теж майже всі форми відповідають індогерманським творилам, і так

1. Називн. одн. на -ь - це індогерм. is [i пня + зак. пот. sg s] з одпадом s у назвуку [§18], пор. стінд. agní-s, лат. igni-s [вогонь, стубл. огнь], у. ɔóli-ς, лит. avi-s [вівця], лат. ovis, стубл. овьца...

2. Родовик одн. - це знов, як ув у-пнях [§51₂], визвучна голосівка пня появляється перед закінченням цього відмінка s, у сильній формі ei [§30₂], що в слов'янській мові являлось як и, а визвучне s, згідно з законами стбл. мови, відпало: пѫти, кости з *pǫteis, *kosteis, пор. лит. avës із *aveis [Ендзелін, Лер-Сплавінські, ст. 43, Кульбакін, ст. 129 - Лескін, ст. 109

виводить цю форму з -ous]...

3. Закінчення знахідн. одн. ь - це -im [i з пня + m - закінчення acc.] инших індогерм. мов [§28 II, п, 1], що через ступні im > i̯ > i [§26 II] давало слав. ь, пор. стінд. agni-m, лат. turri-m [башта], гр. πόλι-ν, лит. āvi, прусь. naktin [укр. ніч, стрб. нѡшть із *noktin, пор. §37 з б]...

4. Форма кличника одн. на и це чистий пень у сильній формі, як у У=пнях [§51 4], і підходить до ei, пор. стінд. agnē [ē вказує на двозвук], гр. πόλι, з *πόλει, лит. avē з *avei; і таксамо, як і в У=пнях появляється і

5. в місцев. одн. пень у сильній формі без ніякого закінчення: пѫти, кости з *pǫtei, *kostei, з довгим, ei, пор. стінд. agnā з *agnēi [Лескін, 110, инакше Порпезінські 37], лит. прислівн. šalė [на боці] з *šalei.

6. Про закінч. орудн. одн. чол. роду -ѫь, давальн. та орудн. двійні -ѫа, давальн. множ. -ѫъ, орудн. множ. -ѫи див. §47 11, §51 2; для порівняння приклади з литовської мови: avimì, avìm з *avimā, avìms із *avimis, avimìs...; Жіночі форми — орудника ā=пнів [у лит. мові одна форма: гр. avimì = вівцею, naktimì = ніччю...].

7. Закінчення назівн., знах. та кличн.

двійні Н – це індоєрм. довге і, пор. стінд. ávī, лит. avì, akì [ovi] з *akī; звичайно [Meiie, Einführung in das Studium der indogerm. Sprachen – за ним Кульбакін, ст. 134] виставляють таку пропорцію [див. вже §51₆]:

як *orbos (nom. sg.) : orbom (ac. sg.) : orbō (nom. dual.) [слав. рабъ, рабъ раба]

як *sūnus : *sunum : sunū [" " сынъ, сынъ, сынъı]

так *gostis : *gostim : gostī [" " гость, гость, гости]

8. Зак. родов. та місц. двійні на -ью – це відповідник індоєрм. форми на -и але ж із переміною визвучної пневої голосівки [ь] в сильній формі ei перед голосівкою в -ej-, що в слав'янській мові давала -ьj- [§30₂], отже пѫтью, костью з *pateju, *kostej-u... Таке саме явище, й цілком анальогічно з У-пнями, бачимо в

9. називнику множини, де форма пѫтьѥ витворилася з визвучної голосівки пня в сильній формі [ej] + закінчення називн. множ. -es, отже повстала з *pontejes, [індоєрм. ej – слав. ьj, s впало в визвуку], пор. стінд. agnáyas, tráyas, гр. πολεις із *πολεες, крет. говір. τρεες, лат. ovēs із *ovejes, лит. avỹs із *avéies...; жіноча форма на Н це – форма знахідника множ., див.

під 11]...; коли приняти вивід стрбл. закінчення родов. множ. Ъ із індоєрм. -ōm [пор. §47₁₇, 49₁₁, 51₁₂], то форма цього відмінка пѫтьи, костьи [себто, pǫtьjь, kostьjь] пояснюється легко: сильна форма визвучної голосівки пня [ei] перед голосівкою [Ъ] мусіла дати -ej-, у слав. -ьj-, Ъ після j мусіло перейти в ь [§26I₂], а j+ь=и [див. §22, стор. 47]...

11. Форма знахідн. множини утворена цілком донетично з пня + індоєрм. закінч. -ns, отже пѫти, кости з *pǫ-ti-ns, *kosti-ns [пор. §28II,1] через -ins > īns > īns > ĭs > is-ī, пор. стінд. agnīm, гр. кретсь. гов. πόλιως, гот. gastins, прусь. akins [ori], лит. avis із *avins;... ця форма в жіночих іменників заступила форму називн. множ. [див. під 9...].

12. Закінчення місцев. множ. -хъ, із індоєрм. -su після i, теж відповідає законам донетики стбл. мови, пор. стінд. agni-su, грець. τρι-σί, стрлит. tri-su.

Таким чином, лишається ще тільки неясною [Лєскін, ст. 109] форма

13. давальника однини, яку одні вважають за анальогічну форму, перенесену сюди з шелестівкових пнів

ще у прасл. добі [Lehr - Spławiński, ст. 43], другі приймають для неї закінчення і [Кульбакін, ст. 128], хоч і признають, що це закінчення неясне, знов инші бачать у ній форму місцевого відмінка, що перебрав на себе функцію давальн. під упливом -а=пнів, де форми давальн. і місцевика однакові [Бруґман], а ще дехто думає, що, анальогічно як ув у=пнях, ця форма витворилася з сильної форми пневої голосівки [ei]+ індоєрм. зак. ai — [наведено в Кульб., ст. 150], та тільки таке пояснення фонетично неможливе, бо ej перед голос. дає бj, і коли приняти індоєрм. ai=слав. в визвуку [§ 16 зв], то форма звучала б *pǫtьji, не - пѫти

Завваги до відміни і=пнів.

§ 34. 1. Через те, що називн. одн. цих іменинів виявляє однакові закінчення з половічними jo=пнями, видний у цій відміні [й навколо кн.] великий уплив закінчень jo=пнів і пов.

бувають форми: огни та огня [gen. sg.]

збѣри " збѣря " "

гладн " гладю [dat. sg.] і т. д.

dmínky využití

hovna poskytuje přístup k digitalizovaným dokumentům pouze pro nekomerční, lecké, studijní účely a pouze pro osobní potřeby uživatelů. Část dokumentů digitální hovny podléhá autorským právům. Využitím digitální knihovny a vygenerováním pie části digitalizovaného dokumentu se uživatel zavazuje dodržovat tyto podmínky užití, které musí být součástí každé zhotovené kopie. Jakékoli další kopírování materiá igitální knihovny není možné bez případného písemného svolení knihovny.

ain title: **Narys hramatyky starobolhars'koji (starocerkovnoslavjans'koji) movy**
ges: **193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210,**
1, 212

2. Іменик ГОСПОДЬ має форми і=пнів О=пнів та jо=пнів, н. пр.: госпо

род. ГОСПОДИ і ГОСПОДА, ГОСПОДЯ

дав. ГОСПОДИ і ГОСПОДОУ, ГОСПОДЮ

ГОСПОДЕВИ [з у=пнів]...

3. Бувають і такі форми, що їх можна собі пояснити хоч аналогією jо=пнів, хоч прояснення глухої голосівки [§26, увага 5, ст. 59], н. пр.: ПЖТЕМЬ [instr. sg.], ЛЮДЕМЪ [da pl.], ЛЮДЕХЪ [loc. pl.]; узагалі ж ця відміна відбилася своїм упливом і на jо=пнях, як про це вже сказано в §48₂.

4. Іменики ЛАКЪТЬ та НОГЪТЬ творять родовик множ. на зразок шелестівкової відміни [§55₈]: ЛАКЪТЪ, НОГЪТЪ [пор. укр. говірк. локóт]; крім того, в цих самих іменників подибується у знах. множ. закінч. О=пнів ЫЛАКЪТЫ, НОГЪТЫ. лакъть ногъть

5. Жіночий іменик ПЕЧАТЬ теж творить форму називн. множ. за шелестівковими пнями: ПЕЧАТЕ. печать

6. Іменики ОКО, ОУХО [середні S=пні, пор. §55₈] переходять до цієї відміни — своїми формами двійні: око оухо

Н.З.К. ОЧИ ОУШИ

Р.М. ѻчьѥ ѹшьѥ

Д.Ор. ѻчима ѹшима,

при чому И в формі -има дісталося сюди з форми називн. [ѻчи]; у формі родов.=місц. форма ѻчиѥ, ѹшиѥ-побіч ѻчьѥ, ѹшьѥ - фонетична [див. §22₂, ст. 47].

7. Крім [§48₁] jo=пнів, уплив цієї відміни сильно відбився й на шелестівкових пнях, і це видно на закінченнях поодиноких домінків.

Шелестівкові пні.

§55. У громаді іменників із шелестівковим пнем розрізняємо такі категорії:

1. n-пні а] чоловічі з визвуком ꙑ в пот. sg.,
   б] середні з визвуком ѧ " " ",
2. nt-пні, середні, з визвуком ѧ " " ",
3. s-пні, середні, з визвуком ѻ " " ",
4. r-пні, жіночі, з визвуком и в пот. sg.

Ясна річ, що всі ці закінчення в пот. sg. мають своє джерело в відповідних звукових законах, і так: про ꙑ див. §28 III б,2, стор. 70, про ѧ в n=пнях див. §28 III б,3, стор. 70, про ѧ в nt=пнях див. §28 I 3, стор. 63., про ѻ в s=пнях див. §47₂, замітка надолині, ст. 166, про и в r=пнях див. §22₄ - стор. 46.

	а] П = пні		б] Пt = пні	в] S = пні	г] Т = пні
	головні	середні			
Од. Н.	камы	племѧ	жребѧ	слово	мати
Р.	камене	племене	жребѧте	словесе	матере
Д.	камени	племени	жребѧти	словеси	матери
З.	камень	племѧ	жреба	слово	матерь
Ф.	каменьмь	племеньмь	жребѧтьмь	словесьмь	матерьмь
Н.	камене	племене	жребѧте	словесе	матере
Дв. Н.З.	камени	племени	[жребѧти або жребѧтъ]	[словеси] словесъ	[матери]
Р.М.	[каменоу]	[племеноу]	[жребѧтоу]	словесоу	[матероу]
Д.Ф.	каменьма	племеньма	[жребѧтьма]	словесьма	[матерьма]
Мн. Н.	[камене]	племена	жребѧта	словеса	матери
Р.	каменъ	племенъ	жребѧтъ	словесъ	матеръ
Д.	каменьмь	племеньмъ	жребѧтьмъ	словесьмъ	матерьмъ
З.	камени	племена	жребѧта	словеса	матери
О.	каменьми	племены	жребѧты	словесы	матерьми
Н.	каменьхъ	племеньхъ	жребѧтьхъ	словесьхъ	матерьхъ

Із тих зразків

а] зразок А обіймає небагато іменників, та й то з закінч. пот. вд. на Ы тільки два: камы та пламы [полум'я], решта ж творить назив. одн. за формою знахідника: дьнь [день], гребень,

корень, кремень, ремень, степень, ѥлень, ѩчьмень...; середніх іменників теж небагато: брѣмѧ [тягар, пор. укр. о-берем-ок], врѣмѧ [час, пор. гуц. верем'я], писмѧ [буква], племѧ, сѣмѧ, чисмѧ [число] й пізніше рамѧ.

β] Зразок б теж налічує небагато іменників у стрбл. паліятках: жрѣбѧ [лошатко, пор. моск. жеребенокъ], клюсѧ [гр. ὑπορύγιον, молоде вюрне звіря], овьчѧ [овечка], отрочѧ [немовля, дитина].

γ] Зразок в поширений на такі приклади: небо, око, слово, тѣло, чудо... а також, уже рідче: диво, дрѣво, дѣло, коло, лице [з *liko, §37₂, ст. 126], люто [труд], оухо; множ. истеса [нирки].

δ] Зразок е обіймає тільки два іменники: мати та дъшти [дч-ка] з *dъkti.

Невелика кількість цих іменників та ще те, що ці іменники мають декілька форм однакових із іменниками инчих одмін — ці іменники рано підпали під уплив инчих одмін, і тим то й їхніх власних форм машилося небагато. Ось вони, ці форми:

123. одн. 1. Називник однини — див. ст. 194.

род. одн. 2. Родов. відм. одн. на ѣ — це індоєрм. другий одм. із закінч. — ев, при чому кінцеве S

мусіло відпасти [§18, ст. 39], пор. лит. akmeñs з *akmenes.

3. Закінч. давальн. одн. И підходить до індо- дав. одн.
герм. зак. -ai, що на слав. ґрунті в визву-
ку давало і, отже КАМЕНИ, МАТЕРИ... з *ka-
men-ai, *mater-ai, пор. стійд šunē, mātrē
з *šunai, *matrai, лат. hominī, matrī з *ho-
minai, *matrai...

4. Закінч. знахідн. одн. Ь у чоловічих і знах. одн.
жіночих іменників - у середніх acc. = nom. —
витворилося з індоґерм. m̥, складотворчого
m [§§26 II 2, 28 III A 2] через -ьm, -ьn [лит. -im,
-in], отже КАМЕНЬ, МАТЕРЬ ... із *kamen-m̥,
*mater-m̥, пор. стінд. áśmānam, mātáram,
лат. hominem, matrem, гр. ἄκμονα, μητέρα
[стінд. am, лат. em, гр. α - все зі складового
m-m̥], лит. ãkmenį, móterį...

5. Закінч. родов. та місц. двійні на ѹ - род.-місц. двійн.
індоґерм. ou, пор. §47₆, 49₇, 51₃, 53₈.

6. Назівн. множ. на Е - це індоґерм. на- наз. мн.
зівн. множ. на -es [із відпадом s, §18],
пор. лат. homines, гр. ἄκμονες...

7. Закінч. родов. множ. Ъ пояснюється, род. мн.
як у всіх одмінах, із -ōm, пор. §47₁₃,
49₁₁, 51₁₂.

Не дуже ясне закінчення ѣ в

місц. одн. 8. Місцев. одн.; деякі вчені [Кульбакін] зводять його з індоєрм. частицею еп, що мала значіння льокальности, пор. гр. ἐν, лат. in, старопрусь. еп, стрбл. въ, пор. §§34₄, 42, що додавалося після форми, але ж легче пояснити це ѣ анальогією форми родов. відм. одн.; на анальогію ж таку вплинули однозвучні форми тих двох відмінків у двійні:

Запозичені з инчих відмін такі форми, і то з і=пнів:

орудн. одн. 9. форма орудн. одн. на -ьмь, пор. каменьмь, словесьмь—пѫтьмь, матерьѭ—костьѭ — ця ж форма теж анальогічна, пор. §53, ст. 187 -[53₆];

наз.-знах. двійні ч. ж. 10. Форма називн. та знахідн. двійні на и в чоловічих та жіночих іменників, пор. камени, матери—пѫти, кости §53₇ і таксамо

дав.-ор. двій. 11. форма давальн. = орудн. двійні на -ма, пор. каменьма, словесьма, матерьма—пѫтьма, костьма [§53₆];

дав. мн. 12. форма давальн. множ. на -ьмь, пор. каменьмъ, словесьмь, матерьмъ—пѫтьмъ, костьмъ, пор. §53₆,

знах. мн. 13. Форма знахідн. множ. на и в чоловічих та жіночих іменників, пор. камени, слове-

2

си, матери—пѫти, кости [§53а];

14. Форма орудн. множ. на -ьми, теж у чоловічих та жіночих імеників, пор. каменьми, матерьми—пѫтьми, костьми [§53б]; орудн. мн.

15. Форма місц. множ на -ьхъ, пор. каменьхъ словесьхъ, матерьхъ—пѫтьхъ. місц. мн.

Із О-пнів запозичені - наслідком згідности форми називн.=знахідн. множ. на -а в середніх імеників

16. Форма називн.=знахідн. двійні на ѣ, пор. селѣ—словесѣ, жребѧтѣ [§47s], наз.-знах. двійні сер.

17. Форма орудн. множ. на ы, пор. селы — словесы, жребѧты [§47н]. ор. мн. сер.

Замітки до шелестівкової відміни.

§56.1. Уплив і-пнів, який ми бачили взагалі в шелестівковій відміні, проявляється ще й у инчих відмінках, н. пр. у родов. одн., пор. дьни, камени, словеси... - у називн. множ. дьниѥ, у називн. дв. ѥленьѥ і т. д. Вплив і-пнів

2. Таксамо в цій відміні відбивається вплив середніх О-пнів у S-пнях, н. пр. слова, словоу, словомь і т. д.; цей уплив видний і в орудн. множ. чоловічих И-пнів: дьны, ка- Вплив о-пнів

МЕНЪІ.

КАМЫ, ПЛАМЫ

3. Іменики КАМЪІ, ПЛАМЪІ виявляють дуже часто пот. зд. КАМЕНЬ, ПЛАМЕНЬ, теж анальогічно до і=пнів.

род.-зн.

4. В r=пнях часто зустрічається форма родов. одн. замісць знахідн., головно у фразі: НА ОТЬЦА И МАТЕРЕ, зам. ОТЬЦА И МАТЕРЬ.

-БНИНЪ, -ЯНИНЪ

5. Про іменики на -ѢНИНЪ, -ЯНИНЪ, що у множині переходять до шелестівкових пнів, див. §48₄.

-ТЕЛЬ, -АРЬ

6. Про іменики з нарост. -ТЕЛЬ, -АРЬ, що в називн. і родов. множ. переходять до шелестівкової відміни, див. 48,5.

ЛАКЪТЬ, НОГЪТЬ

7. Про іменики ЛАКЪТЪ, НОГЪТЬ, та ім. ПЕЧАТЬ, див. §54₄,₅.

Ū [Ъ] = пні

§57. Іменики з пнем на Ū, наслідком переходу Ū перед голосівкою на -ИЦ- на слов. ґрунті -ъv-, зрівнялися з шелестівковими пнями, тим то виявляють у багатьох відмінках закінчення шелестівкової відміни, й деякі вчені, н. пр.

Мікльосіч, Лер-Сплавіньскі залічували ці йменики до шелестівкової відміни і цих іменників небагато, ось вони: врадъ [сокира], букы [буква], жрънъı [млинъ], локъı [саджавка], любъı [любов], неплодъı [неплідна жінка], смокъı [фіга], свекръı [свекруха], хорѫгъı [хоругва], црькъı [церква], цѣлъı [видужання] й, нарешті, кръвь [називн. одн. *кръı загинув]. Все це йменики жіночого роду.

Однина	Двійня	Множина
Н. свекрꙑ	Н.З.К. свекръви	Н. свекръви
Р. свекръве	Р.М. свекръвоу	Р. свекръвъ
Д. свекръви	Д.Ор. свекръвама	Д. свекръвамъ
З. свекръвь		З. свекръви
К. свекрꙑ!		К. свекръви!
Ор. свекръвьѭ		Ор. свекръвами
М. свекръве		М. свекръвахъ

Виділення цієї відміни в окрему полягає, власне, на формі

1. називн. одн. з визвуком ꙑ, яке відповідає індоєрм. ūs, пор. стінд. švašrūs, лат. давн. socrūs, ...; але ж, як показує йменик кръвь, — й до цього відмінка почали вже

наз. од

давно вдиратися закінчення инчих пнів [шел. ā-ѧ, ī=пнів]. Ще ясніще це виходить із инчих відмінків, і так

вплив шел. відм. 2. закінчення шелестівкових пнів видно в формах а) родов. та місцев. однини [свекръве—камене], пор. §55_2, б) давальн. одн. [свекръви—камени], пор. §55_3 в) знах. одн. [свекръвь—матерь], пор. §55_4;

вплив ī=пнів 3. закінчення ī=пнів видно в формах а) орудн. одн. [свекръвьѭ—костьѭ], пор. §53_6, в) називн. та знах. двійні [свекръви—кости], §53_8, знах. множ. [свекръви—кости], §53_{11};

вплив ī=пнів 4. закінчення ā=пнів бачимо в формах орудн. двійні на ама, давальн. множ. на амъ, орудн. множ. на ами, місц. мн. на ахъ [свекръвама, свекръвамъ, свекръвами, свекръвахъ—рыбама, рыбамъ, рыбами, рыбахъ], пор. §$49_{8,10}$.

Инчі ж форми анальогічно пояснюються, як у инчих відмінах

род.-місц. двійні 5. родов.=місц. двійні на оу [свекръвоу—рабоу, каменоу...], пор. §47_6, §49_7, §51_8, §53_5... та

род. мн. родов. множини на ъ [свекръвъ—рабъ, рыбъ, каменъ і т. д.], пор. §47_{13}, §49_{11}, і т. д.

Одна тільки форма, а саме

наз. мн. 6. форма називн. множ. на и пояснюю-

ється як колишня форма знахідника, як це ми бачимо в жіночих і=пнях, див. §53₉.

Завваги до відміни Ū-пнів.

§58. 1. Деколи в формі знахідн. одн. появляється зак. ѣ родов. відм., головно, у фразі: знах. одн. на отьца и матере и свекръве, а також любъве, розуміється, під упливом таких явищ у Г=пнях, пор. §56₄

2. Іменик кръвь одміняється у множ. за кръвь і=пнями: кръви, кръвъ, кръвьмъ, кръви, кръвьми, кръвьхъ.

3. Побіч форми любъвь у знахід. одн. буває знах. любъі й форма любовь, що пояснюється проясненням ъ ув О, див. §26, увага₅, стор. 59.

Прикметники.

§59. Староболгарська мова знає дві форми прикметників: іменну та зложену, що відповідає німецьким прикметникам невизначеним [gute, gute, gutes] та визначеним [der gute, die gute, das gute].

Невизначені прикметники у ст. болгарській мові – це О=та А=пні тверді й м'які [jo=пні], хоч

є сліди давніх шелестівкових =і і у=пнів, куди первісно відміна прикметників належала. Відміна їх була така, як відміна іменників із =О та а=пнями, отже

	„Тверда" відміна [-О=, -а=пні]			„М'яка" відміна [-jо=, -jа=пні]		
	чол.	жін.	сер.	чол.	жін.	сер.
Одн. Н.	новъ	нова	ново	тъшть	тъшта	тъште
Р.	нова	новы	нова	тъшта	тъшта	тъшта
Д.	новоу	новѣ	новоу	тъштоу	тъшти	тъштоу
З.	новъ	новѫ	ново	тъшть	тъштѫ	тъште
Ор.	новомь	новоѭ	новомь	тъштемь	тъштеѭ	тъштемь
М.	новѣ	новѣ	новѣ	тъшти	тъшти	тъшти
Кл.	[нове]					
Дв. Н.З.К.	нова	новѣ	новѣ	тъшта	тъшти	тъшти
Р.М.	новоу	новоу	новоу	тъштоу	тъштоу	тъштоу
Д.О.	новома	новама	новома	тъштема	тъштама	тъштема
Мн. Н.	нови	новы	нова	тъшти	тъштѧ	тъшта
Р.	новъ	новъ	новъ	тъшть	тъшть	тъшть
Д.	новомъ	новамъ	новомъ	тъштемъ	тъштамъ	тъштемъ
З.	новы	новы	нова	тъштѧ	тъштѧ	тъщта
Ор.	новы	новами	новы	тъшти	тъштами	тъшти
М.	новѣхъ	новахъ	новѣхъ	тъштихъ	тъштахъ	тъштихъ

§60 Суфікс належить своєго відмінного і другий ступінь прикметника, що творитьсѧ нарощенкомъ -jьs- або -ějs-, н. пр.:

-jьs- { ХОУДЪ - *chud+jьs- > *chuďьs- [§36₁] - ХОУЖДЬ
ДРАГЪ із *dorgъ [§33₂] - *drag+jьs > draďьs- [§37], ст.-ІВ-ДРАЖЬ...
Прикметники з нарощенкомъ -ОКЪ, -ЪКЪ, -ЬКЪ у ступні вищому відкидають ці суфікси:
ВЪІСОК-Ъ - *vys+jьs- > vyšьs- [§38₁] - ВЪІШЬ
ІЛАД-ЪК-Ъ із *soldъkъ [§33₂] - *slad+jьs- [§36₁] - ІЛАЖДЬ...

-ějs- { НОВЪ - *nov-ějьs- > novějь = НОВѢЙ
ДОБР-Ъ - *dobr-ějьs > dobrějь = ДОБРѢЙ...

Вищий ступінь

	Тверда відміна			М'яка відміна		
	чолов.	жін.	сер.	чол.	жін.	сер.
			Однина			
Н.	НОВѢЙШІЙ [novějšьjь]	НОВѢЙШАѧ	НОВѢЙШЕ	МЬНЬШІЙ [мьньшиjь]	МЬНЬШЕ	МЬНЬШЕ
Р.	НОВѢЙШАГО	НОВѢЙШІѧ	НОВѢЙШАГО	МЬНЬШАГО	МЬНЬШІѧ	МЬНЬШАГО
Д.	НОВѢЙШЕМОУ	НОВѢЙШІИ	НОВѢЙШЕМОУ	МЬНЬШЕМОУ	МЬНЬШІИ	МЬНЬШЕМОУ
З.	НОВѢЙШІЙ, НОВѢЙШЬ	НОВѢЙШЮ	НОВѢЙШЕ	МЬНЬШЬ	МЬНЬШЮ	МЬНЬШЕ
О.	НОВѢЙШІМЬ	НОВѢЙШЕЮ	НОВѢЙШІМЬ	МЬНЬШІМЬ	МЬНЬШЕЮ	МЬНЬШІМЬ
М.	НОВѢЙШІИ	НОВѢЙШІИ	НОВѢЙШІИ	МЬНЬШІИ	МЬНЬШІИ	МЬНЬШІИ
			Двійна			
НЗК.	НОВѢЙШІѢ	НОВѢЙШІИ	НОВѢЙШІИ	МЬНЬШІѢ	МЬНЬШІИ	МЬНЬШІИ
РМ.	НОВѢЙШІОУ	НОВѢЙШІОУ	НОВѢЙШІОУ	МЬНЬШІОУ	МЬНЬШІОУ	МЬНЬШІОУ
ДО.	НОВѢЙШІМА	НОВѢЙШАМА	НОВѢЙШІМА	МЬНЬШІМА	МЬНЬШАМА	МЬНЬШІМА
			Множина			
Н.	НОВѢЙШІѢ	НОВѢЙШІѧ	НОВѢЙША	МЬНЬШІѢ	МЬНЬШІѧ	МЬНЬША
Р.	НОВѢЙШІХЪ	НОВѢЙШІХЪ	НОВѢЙШІХЪ	МЬНЬШІХЪ	МЬНЬШІХЪ	МЬНЬШІХЪ
Д.	НОВѢЙШІМЪ	НОВѢЙШАМЪ	НОВѢЙШІМЪ	МЬНЬШІМЪ	МЬНЬШАМЪ	МЬНЬШІМЪ
З.	НОВѢЙШІѧ	НОВѢЙШІѧ	НОВѢЙША	МЬНЬШІѧ	МЬНЬШІѧ	МЬНЬША
О.	НОВѢЙШІМИ	НОВѢЙШАМИ	НОВѢЙШІМИ	МЬНЬШІМИ	МЬНЬШАМИ	МЬНЬШІМИ
М.	НОВѢЙШІХЪ	НОВѢЙШАХЪ	НОВѢЙШІХЪ	МЬНЬШІХЪ	МЬНЬШАХЪ	МЬНЬШІХЪ

Наросток -jьs-

1. Щодо самого наростка другого ступня прикметників [-jьs-], то він одповідає індоєрманському наросткові теж другого ступня, що являвся в такому чергуванні голосівковому:

-jes-, -jos- [повний ступінь, §30₁] та

-is- [ступінь занику, голосівка зникла]

пор. лат. maior [більший] із *magios і magis [більше] - колишній середній рід, пізніще - прислівник.

сер. рід.

Із цього цілого ряду у староболгарській мові задержався сильний ступінь [-jes-] у називнику однини середнього роду [БЛИЖЕ, ХОУЖДЕ, МЬНЕ з *bliz-jes, *chud-jes, *mьn-jes]; а зрештою - ступінь занику -is-, слав. -ьs-, до якого ще долучилось j із ступня повного [-jos-], чи сильного [-jes-], отже -jьs-. Це -jьs- видно виразно в компаративах [вищий ступінь] другого типу, де між корінем і наростком -jьs- появляється -ѣ- [поява цього ѣ - неясна], себто, індоєрм. ē[1], н.пр.

НОВ-Ѣ-И, ДОБР-Ѣ-И з *nov-ě-jьs, *dobr-ě-jьs

---

1) Що це ѣ підходить до індоєр. ē пізнати по тому, що в прикметників із визвуком на К, Г, 2. ступінь має форму на -ЧА-, -ЖА- з *kē, *gē [пор. §21, ст. 43], н.пр. МѦКЪЧАИ, МЪНОЖАИ з *mękъnějьs-, *mъnogějьs-.

В формах першого типу воно зливалося з корінем, отже

*mьn-jьs, *chud-jьs, *dorg-jьs

повинни були дати форми називн. одн.:

мьнь̑, хоуждь [§36₁], дражь [§37₁, ст. 123];

тимчасом ми маємо форми:

мьнь̑и або мьнии [§22, ст. 47], хоуждьи або хоуждии, дражьи або дражии,

де останнє и могло дістатися або з визначеної форми прикметникової відміни [Leskien, ст. 129], див. §68, або з форми називника одн. типу новѣи, добрѣи [Vondrák ст. 446, Hujer, Uvod, ст. 59].

2. Всі инчі форми чол. і сер. роду творяться зі здовженого пня -jьs-jo < jьšo, отже

Здовж. пень -jьs-jo

род. мьнь̑ша, новѣиша з *mьn-jьs-ja, *nov-ějьs-ja

дав. мьнь̑шоу, новѣишоу з *mьn-jьs-ju, *nov-ejьs-ju

і т. д.; у жіночому роді всі форми [крім називн. одн., див. під 3.] творяться від здовженого пня -jьs-jā < -jьšā, отже

род. мьнь̑шѧ, новѣишѧ з *mьn-jьs-ję *nov-ějs-ję

див. мьнь̑ши, новѣиши з *mьn-jьs-ji *nov-ějs-ji

§49₂ і т. д.

3. Називн. одн. жіночого роду має давнє індоєрм. закінч. ī [пор. богъіни̑] при чому š

Називн. одн. ж. р.

дісталося до цієї форми з инчих відмінків, отже

мьн҃ьши, новѣ҃иши з *mьn-jьs-i, *nov-ějьs-i...;

таксамо š з инчих одмінків дісталося до форми

наз. мн. ч. р. 4. назвн. множ. чолов. роду, що, одиноким із усіх відмінків, задержав своє давнє закінчення шелестівкової відміни ѥ з -es, отже

мьн҃ьше, новѣ҃ише з *mьn-jьs-e, *nov-ějьs-e

наз.-зн. с. р. -и 5. В назвн. і знах. множ. середн. роду буває закінчення -и, що дісталося сюди з заіменникової відміни, пор. си [назвн. одн. сь, пор. §64] або від форми назвн. числівника три [§69₃].

Компар. без позим. 6. Є декілька вищих ступнів прикметників у староболгарській мові, що не знають форми першого ступня, ось вони:

бол҃ии, бол҃ьши, бол҃е } більший...
вѧштии, вѧшьтши, вѧште }
мьн҃ии, мьн҃ьши, мьн҃е [менчий...]
лючии, лючьши, люче } ліпший...
оунии, оун҃ьши, оун҃е }
соул҃ии, соул҃ьши, соул҃е [кращий, ліпший...].

рачии, рачьши, рачє [*радче]...

6. Найвищий ступінь теж слови наложить; бо ж це, власне, вищий ступінь із приростком НАИ- [*наје-, або *наі-], н. пр. НАИМЬНЬИ, НАИНОВѢИ...

§61. Слови наложить дієприкметник теперішнього дійсн. стану, що твориться приростком -нт- [*ved-o-nt; -o- зникнений звук пор. п. пор. §83], та дієприкметник минул. часу дійсн. стану з приростком -ъs- або -l'ъs- [*ved-ъs- *davъs; пор. §71], що дають либонь основу дієслівну [не-неозн. та теп.] творять до пня, зокрема додатком -jo- [чол. й ср. рід], -ja- [жін. рід].

Однина

	Чолов. рід.	Жін. рід	Сер. рід.
Н.	ВЕДЪІ	ВЕДѪШТИ	ВЕДЪІ
Р.	ВЕДѪШТА	ВЕДѪШТѢ	ВЕДѪШТА
Д.	ВЕДѪШТОУ	ВЕДѪШТИ	ВЕДѪШТОУ
З.	ВЕДѪШТЬ	ВЕДѪШТЬ	ВЕДѪШТЄ
О.	ВЕДѪШТЕМЬ	ВЕДѪШТЬЮ	ВЕДѪШТЕМЬ
М.	ВЕДѪШТИ	ВЕДѪШТИ	ВЕДѪШТИ

Двійна

Н.З.м.	ВЕДѪШТА	ВЕДѪШТИ	ВЕДѪШТИ
Р.М.	ВЕДѪШТОУ	ВЕДѪШТОУ	ВЕДѪШТОУ
Д.О.	ВЕДѪШТЕМА	ВЕДѪШТАМА	ВЕДѪШТЕМА

Множина

Н.	ВЕДѪШТЄ	ВЕДѪШТѢ	ВЕДѪШТА
Р.	ВЕДѪШТЬ	ВЕДѪШТЬ	ВЕДѪШТЬ
Д.	ВЕДѪШТЕМЪ	ВЕДѪШТАМЪ	ВЕДѪШТЕМЪ
З.	ВЕДѪШТѢ	ВЕДѪШТѢ	ВЕДѪШТА
О.	ВЕДѪШТИ	ВЕДѪШТАМИ	ВЕДѪШТИ
М.	ВЕДѪШТИХЪ	ВЕДѪШТАХЪ	ВЕДѪШТЕХЪ

І таксамо:

		чол. рід.	жін. рід.	сер. рід
Одн.	Н.	ЗНАѦ	ЗНАѦШТИ	ЗНАѦ
	Р.	ЗНАѦШТА	ЗНАѦШТѦ	ЗНАѦШТА
	Д.	ЗНАѦШТОꙋ...	ЗНАѦШТИ...	ЗНАѦШТОꙋ

і т. д.

або:

Одн.	Н.	ХВАЛѦ	ХВАЛѦШТИ	ХВАЛѦ
	Р.	ХВАЛѦШТА	ХВАЛѦШТѦ	ХВАЛѦШТА
	Д.	ХВАЛѦШТОꙋ...	ХВАЛѦШТИ...	ХВАЛѦШТОꙋ

і т. д.

1. Про форму назвн. одн. ВЕДЫ, але — ЗНАѦ з *ved-o-nt-s [зак. назвн. одн.], *zna-jo-nt-s див. §28$_{II}$, 8, ст. 68, зам. надолині та §83; форма ХВАЛѦ [л — не палятальізована] підходить до *chvali-nt-s, де ī мусіло з якихось причин скоротитися в ĭ, слав. ь [єn+t=ѧ, пор. §28$_{II}$, ст. 68], а тоже инакше не було б носової голосівки [пор. §28$_{II}$, 1]. Через те, що в цій громаді форма назвн. одн. чоловічого й середнього роду фонетично давала однакову форму ХВАЛѦ [чол. рід: *chvali-nt-s, сер. рід *chvali-nt без закінчення], то вже і в инчих дієслів форма середн. роду в. назвнику зрівнялася з формою чоловічого роду, пор. ВЕДЫ [повинна б бути: *vedą з *ved-o-nt, пор. §28$_{II}$, 6].

2. Знахідн. одн. середн. роду має свою правильну

другу на ѣ [ВЕДѫШТѢ, ЗНАѫШТѢ з *ved-o-nt-je, *zna-jo-nt-je, пор. ПОЛѢ...], розуміється, зі живосильним пнем, і не зачіпається другого назвн. одн.

3. Форма назвн. одн. жіночого роду має закінч. -і [пор. БОГ], при чому форма ВЕДѫШТИ, ХВАЛѫШТИ зайшов *ved-o-nt-ī *chvali-nt-ī, утворилась з инших форм [ВЕДѫШТА, ВЕДѫШТИ й т. д.]; те саме відноситься до

4. Форми назвн. однин. кол. роду на ѣ — закінчення шлеєтівковим пнем: ВЕДѫШТЕ, ХВАЛѫШТЕ, зайшов співвання *ved-o-nt-e, *chvali-nt-e, чи *chvalę, якщо ще не зникли усі инші форми.

Тепер ознайомимося і другий вид закінчень, тоб то з твердим відмінком зі живосильним пнем:

	Чол. рід.	Жін. рід	Сер. рід
Одн. Н.	ВЕДЪ	ВЕДЪШИ	ВЕДЪ
Р.	ВЕДЪША	ВЕДЪШѪ	ВЕДЪША
Д.	ВЕДЪШОѴ	ВЕДЪШИ	ВЕДЪШОѴ
З.	ВЕДЪШЬ	ВЕДЪШѪ	ВЕДЪШЕ
О.	ВЕДЪШЕМЬ	ВЕДЪШЕЮ	ВЕДЪШЕМЬ
М.	ВЕДЪШИ	ВЕДЪШИ	ВЕДЪШИ
Дв. Н.З.	ВЕДЪША	ВЕДЪШИ	ВЕДЪШИ
Р.М.	ВЕДЪШОѴ	ВЕДЪШОѴ	ВЕДЪШОѴ
Д.О.	ВЕДЪШАМА	ВЕДЪШАМА	ВЕДЪШЕМА
Мн. Н.	ВЕДЪШЕ	ВЕДЪШѪ	ВЕДЪША
Р.	ВЕДЪШЬ	ВЕДЪШЬ	ВЕДЪШЬ
Д.	ВЕДЪШЕМЪ	ВЕДЪШАМЪ	ВЕДЪШЕМЬ
З.	ВЕДЪША	ВЕДЪША	ВЕДЪША
О.	ВЕДЪШИ	ВЕДЪШАМИ	ВЕДЪШИ
М.	ВЕДЪШИХЪ	ВЕДЪШАХЪ	ВЕДЪШИХЪ

1. Форма назиен. одн. чолов. і серед. роду ВЕДЪ, ДАВЪ – це колишній шелестівковий S=пень [§55₃] із *vedъs, *davъs; таксама закінчення шелестівкової відміни має

2. Назиен. множ. чол. роду, та тільки первісна форма *ved-ъs-e приподобилася до всіх инчих форм, де було š зі sj; це š дісталося й до форми

3. Назиен. одн. жін. роду, пор. ВЕДЪШИ з *ved-ъs-i, як це сталося в тому самому відмінку вищого ступня прикметників [§60₃]

4. Про форми ХВАЛЬ, ХВАЛЬША... [старші – з *chvali-ъs > *chvalj-ъs > chvaljь] і ХВАЛИВЪ, ХВАЛИВЪША [молодші – з *chvali-vъs] див. §78.

Займеники.

Щодо своєї відміни займеники поділяються на такі, що відріжняють граматичний рід і на такі, що його не відріжняють.

До останньої категорії належать:

1. займеники особові 1. і 2. ос.: АЗЪ, ТЫ... [§62];

2. займеник зворотний: СѦ, див. §62.

До першої треба залічити: займеники

3. указові: ТЪ [=той] §63, СЬ [=сей] §64, СИКЪ [=такий], СЕЛИКЪ [такий великий §67₄] ТОЛИКЪ...;

dmínky využití

hovna poskytuje přístup k digitalizovaným dokumentům pouze pro nekomerční, lecké, studijní účely a pouze pro osobní potřeby uživatelů. Část dokumentů digitální hovny podléhá autorským právům. Využitím digitální knihovny a vygenerováním pie části digitalizovaného dokumentu se uživatel zavazuje dodržovat tyto podmínky užití, které musí být součástí každé zhotovené kopie. Jakékoli další kopírování materiá igitální knihovny není možné bez případného písemného svolení knihovny.

ain title: **Narys hramatyky starobolhars'koji (starocerkovnoslavjans'koji) movy**
ges: **213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 1, 232**

4. особовий 3. ос.: *и, *ꙗ, *ѥ [§63];

5. питайні: къ-то, кыи [§65], коликъ [який великий §67₅], какъ [який, §67₃]...;

6. відносні: и-же [котрий, який §63], ꙗкъ [який §67₃], ѥликъ [який великий 67₅]...;

7. присвойні: мои, твои, свои, нашь, вашь [§66];

8. невизначені: вьсь [увесь §67₁], къждо [кожний], нѣкъто [хтось], никъто [ніхто - пор. §65], вьсꙗкъ [усякий], самъ [самий, §67₂], дроугъ [§67₅], мъногъ [67₅]...

Усі ці [§67] займенники відміняються в усіх трьох родах, як прикметники, тим то їх звуть іще прикметниковими займениками; перші звуться, з огляду на те, що родів не відріжняють - іменниковими.

§62. Особові займенники та зворотні відміняються ось як:

Одн.	Н.	азъ	ты	
	Р.	мене	тебе	себе
	Д.	мьнѣ, ми	тебѣ, ти	себѣ, си
	З.	мене, мѧ	тебе, тѧ	себе, сѧ
	Ор.	мъноѭ	тобоѭ	собоѭ
	М.	мьнѣ	тебѣ	себѣ
Дв.	Н.	вѣ	ва	
	Р.М.	наю	ваю	
	Д.О.	нама	вама	
	Зн.	на		
Мн.	Н.	мы	вы	
	Р.	насъ	васъ	
	Д.	намъ	вамъ	
	З	насъ, ны	васъ, вы	
	Ор.	нами	вами	
	М.	насъ	васъ	

Із усіх цих форм форма

1. Називн. одн. азъ підходить до праслав. форми *jazъ [пор. скрізь у слав. мовах назвучне j: укр. Я, польс. ja, словінь. jaz, полаб. joz, болг. нарічь. яз], форми, що її виводять із індоєрм. *eǵhom, пор. стінд aham, авест. azəm, гр. ἐγώ, лат. ego, лит. eš, дарма що тяжко вияснити, звідкіля взялося назвучне ja, бо ж у індоєрм. скрізь назвучне e - коротке [ja підходить до jē, §21, ст. 43]; форма 2. ос. ты - індоєрм. tū [§25], пор. лат. tu...; зворотний займенник форми називн. одн. не зберіг.

2. Родов. одн. з закінченням на е [мене, тебе, себе] - це давній родов. займенникової індоєрм. відміни, пор. стінд. mana, tava, лит. [знахідн.] manė, tavė, savė, при чому б у 2. ос. та у звор. займ. замісць „v" дісталося до цього відмінка з давальн. одн. [див. під 3. тебѣ]; ця форма є рівночасно й повною формою знахідника однини.

3. Закінчення давальн. й місцевика одн. [мьнѣ, тебѣ] - нагадує акінчення цих самих відмінків іменикових а=пнів [§49₅]; щодо е в тебѣ, себѣ супроти ь у формі мьнѣ [пор. лат. mihi, tibi], то воно пояснюється відповідниками в орудн. одн., а саме ъ-о, порівн. мъноѭ-тобоѭ, але ж од того походження тих форм не робиться ясніщим; як у [illegible] форми в санскр. та в латині б у [illegible] [пор.

tubhyam, tibi]; Н у 1.ос. дісталося з форми родов. одн. мене [й у лит. та прусь. мові таксамо: mánei [лит.], mennei [прусь.], попри tavei [лит.], tebbei [прусь.]. Енклітичні [ненаголошені] форми ми, ти, си – це індоєрм. форми *moi, *toi, *soi, пор. гр. μοι, τοι, σοι; і енклітична форма

4. знахідн. одн. таксамо підходять до індоєрм. *mēm, *tvēm, *svēm, пор. стінд. mām, tvām, див. §28₆₆₃, ст. 70, прусь. mien, tien, sien...; v в тѧ, сѧ загубилося під упливом инчих форм, де в назвуці v між т та е не було;

5. Закінчення орудн. одн. -ѡѭ у формах мъноѭ, тьвоѭ, сьвоѭ дістався сюди з форми орудника одн. жіночого роду займ. тъ [§63₂] й нагадує таке саме закінчення в цьому таки відмінку ā-пнів [§49₆], так наче б і утворилася ця форма від якогось окремого пня *mьnā, *tobā, *sobā, пор. відповідник у давальн. одн. та місцев., де виходить немов би пень *mьna, *teba, *seba... [в лит. мові форми manimì, tavimì, savimì нагадують іменн. і-пні, пор. §53₆]

6. Форми двійні виявляють у 1.ос. чергування v з n [вѣ – наю...]; форма називн. вѣ підходить до індоєрм. *vē, пор. стрлит. ve-dvi, нове нарічеве vè-du [Wiedemann, ст. 168]; знахідн. покривається з грецькою формою νώ [індоєрм. ō =

=слав. а, §19₂ ст. 41], отже підходить до індоєрм. пня *nō, слав. *na, анальогічно — у другій особі vō, слав. va, з якого повстали й форми родов. = місцев. та даваль. = орудн. НАЮ, НАМА — ВАЮ, ВАМА, при чому закінч. Ю дісталося сюди з відміни займен. ТЪ [ТОЮ, пор. §63₈], про МА, див. §47₁₁, 49₈ і т. д.; форма ВА [називн.] — це, власне, знахідн. форма 2. ос., що відповідає формі 1. ос. НА, індоєрм. vō.

7. Форми називн. множ. МЫ, ВЫ — це колишні форми знахідн. множ., при чому треба завважити, що m у 1. ос. — первісне [пор. лит. mùs, прусь. mans — форми знахідн. mēs, mes — форми називн. у властивій формі знахідн. „НЫ" назвучне n дісталося з инчих форм]; що ж до цих форм

8. Знахідн. множини, то вони відповідають індоєрм. *nōs, *vos, які наслідком зглушення ō перейшли в *nūs, *vūs, отже дали слав. НЫ, ВЫ; друга форма НАСЪ, ВАСЪ — це форма

9. родовика множини, утвореного — як і всі инчі форми — з пня *nō-*vō закінченням займениковим *-som[1] [пор. стінд. tā-sām, гр. τα-ων, лат. eo-rum з *eo-sūm]; перехід ōm у Ъ [НАСЪ, ВАСЪ] таксамо неясний, як уь іменників, пор. §47₁₃, 49₁₁, 51₁₂.

10. Форма давальн. і орудн. множ. [НАМЪ

1) Ці форми можна виводити [illegible] *nōs-, *vōs-, а то і форми НАСЪ, ВАСЪ [illegible] *nōsōm > *nōson — [illegible] НАСЪ [Leskien, 131, Kuja-Uvod 43]

ВАМЪ - НАМИ, ВАМИ] нагадують відповідні форми а=пнів, пор. §49₈; вони вийшли з форм *nō-mus, *vō-mus, *nō-mis, *vō-mis.

11. Місцевики НАСЪ, ВАСЪ утворені індоєрм. зак. -su [§51₁₁], отже повстали з *nō-su, vō-su.

Указові займеники.

Із указових займеників важну ролю в відміні грає займеник ТЪ та СЬ.

§63. В відміні займеника ТЪ [пень to=] можна відріжнити два типи: „твердий", який виявляє відміна самого займеника ТЪ, та „м'який", що його видно в відміні займеника особового 3. ос. *И [=jь], *ꙗ, *Ѥ [1] при чому ріжниці в відміні виходять тільки зі звукових явищ, що їх спричинює j займеника jь

	„Тверда" відміна			„М'яка" відміна		
	чол. р.	жін. р.	сер. р.	чол. р.	жін. р.	сер. р.
Одн. Н.	ТЪ	ТА	ТО	[И]=jь	[ꙗ]	[Ѥ]
Р.	ТОГО	ТОѦ	ТОГО	ЄГО	ЄѦ	ЄГО
Д.	ТОМОУ	ТОИ [=toji]	ТОМОУ	ЄМОУ	ЄИ [=jeji]	ЄМОУ
З.	ТЪ	ТѪ	ТО	И [=jь]	Ѫ	Ѥ
Ор.	ТѢМЬ	ТОѪ	ТѢ[illegible]	ИМЬ	ЄѪ	ИМЬ
М.	ТОМЬ	ТОИ [=toji]	ТОМЬ	ЄМЬ	ЄИ [=jeji]	ЄМЬ

1) Такої форми в називн. одн. не збереглося, вона вживається тільки у зложеннях, н.пр. И-ЖЕ, ꙗЖЕ, ЄЖЕ [котрий]

Дв. Н.З.	та	тѣ	тѣ	[ꙗ]	[и]=ji	[и]=[ji]
Р.М.	тою	тою	тою	ѥю	ѥю	ѥю
Д.О.	тѣма	тѣма	тѣма	има	има	има

Мн. Н.	ти	ты	та	[и]=ji	[ѭ]	[ꙗ]
Р.	тѣхъ	тѣхъ	тѣхъ	ихъ	ихъ	ихъ
Д.	тѣмъ	тѣмъ	тѣмъ	имъ	имъ	имъ
З.	ты	ты	та	ѭ	ѭ	ꙗ
Ц.	тѣми	тѣми	тѣми	ими	ими	ими
М.	тѣхъ	тѣхъ	тѣхъ	ихъ	ихъ	ихъ

За „твердою" відміною [тъ] відміняються овъ, ова, ово [= той другий, пень ovo-, пор. авест. ava-], онъ, она, оно [= той, пень ono-, лит. anà-s, стінд. ana-], при чому форми цього займенника вживаються для 3. ос. займен. особового, та багато инчих займеників, що про них буде мова в §65 [къто] та §67.1, 2, 3, 4, 5 і т. д.[1]

I. Пень to- появляється

1) в називн. одн. чоловічого роду, але ж сама форма тъ-це, власне, колишній знахідник *to-m, пор. стінд. tam, гр. τόν, лит.

1) Назвучне и в відміні займенника особов. 3. ос. треба скрізь читати за ji.

tą, лат. is-tum із *is-tom; форма жіночого роду та з *tā відповідає стінд. sa, грець. ἡ[1]; форма середн. роду то, це первісне *to-d, пор. стінд. tád, лит. is-tud із *is-tod, форма, яка рівнозначна в середн. роді з формою знахідн.;

2] в формі знахідн. одн. жіночого роду тѫ з *tām, пор. стінд. tám, гр. τήν;

3] в формі знахідн. множ. чолов. роду ты, що підходить до *tons, пор. гр. τούς, наріч. [крет.] τόνς [пор. §47з, §28II з,5]; в тій самій формі жіночого роду ты, що знов підходить до tāns, пор. грець. τάς, наріч. [крет.] τάνς [пор. §49д, §28II,4]; і в тій самій формі середнього роду та з *tā, пор. стінд. tā, гр. τά..., при чому форма ця й є формою називн. множ. середнього роду, таксаме, як і форма знахідн. множ. жіночого роду теж удерлася до називн. множ. того самого роду; нарешті, пень to- появляється в формі —

---

1) В жіночому [й у чоловічому] роді була первісно в називн. одн. форма sā [чол. so], пор. стінд. sa [чол.], sā [жін.], tad [сер.], гр. ὁ [родівник-із *so], ἡ [з *sā], τό [з *tod]; ṭ у слав. [і балт.] мовах дісталося до форм називника з инших одмінків, де було в назвуку t [того, томоу... лит. to, tamui... і т. д.

4] називн. знах. і кличн. двійні всіх родів, і то: та [чол. роду] - це форма без закінчення зі здовженням визвуку пня [*tō - стрб. та, пр. влька, гр. ἀνθρώπω... §47₅], ѣ в жіночому роді підходить до індогерм. *tā-i, в середньому до - *to-i, зовсім так, як у середніх о = та жіночих ā = пнях [див. §49₅, §47₅], пор. тѣ - рыѣ, селѣ;

В багатьох инших формах бачимо пень toi-, що первісно належало до

5] називн. множ. чол. роду, пор. гр. οἱ, наріч. [дориць.] τοί, стінд. tē з *tai, прусь. stai, гот. þái, стбл. ти [пор. §22₄ про oi у визвуку]...., а звідсіля перед шелестівками, згідно зі звуковими законами стбл. мови, oi переходило в ѣ [пор. §22₃], перед голосівками вона залишалося; таким чином, цей пень ми бачимо ще в таких формах:

6] в орудн. одн. чолов. род. тѣмь із *toi-mi,

7] в давальн. = місцев. двійні [для всіх родів] тѣма з *toi-ma [про закінчення -mi, -ma, див. §47₁₁, §51₇, 53₆ і т. д.] і далі в відмінках, що тем утиваються для всіх трьох родів [себто, — форма чоловічого та середн. роду перейшла й до жі-

ночого], а саме:

8] в родовику множ. тѣхъ із *toi-sōm, пор. стінд. tēšām, гр. -σων, лат. -rum із *-sōm, прусь. ste-i-son [про ъ з ōm див. §47₁₃, про х із s після і див. стор. 118],

9] в давальн. множ. тѣмъ із *toi-mus пор. лит. tëms, прусь. steimans, пор. §47₁₁, §51₇...,

10] в місцевику множ. тѣхъ із *toi-su, пор. стінд. tėšu,

11] в родов.-місцев. двійні [на всі три роди], де перед закінченням -ѹ [як у всіх іменників, див. §§47₆, 49₇, 51₈, 53₈, і т. д] oi залишилося: тою з *toi-u.

Це oi появляється в родов., дав., орудн. та місцев. одн. жіночого роду так, що пень, таким чином, неначе видається здовженим тим oi та має немов форму toi-ā; відповідно до того

12] форми тих одмінків виглядають так, як одповідні форми ja-пнів, себто: тоѩ з *toi-ę [§49₁₂], тои з *toi̯a-ai > *toi̯āi > *toi̯i [§49₂]; тоѭ з *toi-ām [§49₆], тои з *toia-ai > *toi̯i- пор. гр. родов. τῆς, τᾶς, лит. tōs, даваль. гр. τῇ, τᾷ, лит. tai.

13] Неясного лишається форма родо-

вика одн. чоловічого та середн. роду зі своєрідним закінченням -go [тото, ѥ-то], супроти індоєрм. закінчень *-sjo [пор. стінд. tásya, прусь. stesse, stessei], *-so [пор. лот. thīs, стгорнім. des, грець. τεο з *τέσο, атиць. τοῦ], що з них останнє збереглося в сер. роді питайн. заіменика чь-то [чь-го, див. §66]; це закінчення зводять із частицею go, спорідненою зі слав'янсь. частицею же [первісно *ge], староінд. gha, грець. ʒε, при чому ця частиця начебто додавалася до первісної форми родового відм. *ta [колишнього відкладного, пор. влька, §47₁], лит. tõ, а з *ta-go повстало to-go під упливом о в инчих одмінках, пор. томоу, томь[1]...

14] форма давальн. та місцев. відм. одн. чолов. та серед. роду томоу, томь [лит. tãmui, tame] не підходить до індоєрм. форм, де після пня появлялося -sm-, пор. даваль. стінд tásmai, прусь. stesmu, умбрійсь. esmei... місцев. стінд. tásmin...; через те, що сполука -sm- у стрбл. [і лит.] мові

1) Таку частицю, прикладену до форми, бачимо, н. пр., у грецькій мові: εμέʒε. Російські вчені виводять форму того безпосередньо з *tosio, яке, мовляв, перейшло в *tojo, звідкіля повстало *toho, *tojo, а з цього останнього розвинулося в одних мовах togo, у других — tovo [моск. н. пр.], див. Hujer, Uvod, ст. 60.

можлива [§ 41 з II д, ст. 146] й не могла злитися в т [томоу, томь], та треба думати, що це т у тих відмінках дісталося сюди з орудника одн. [тѣмь, лит. tuomi]. Щодо закінчення -оу в давальн. одн., то вона рівнозначне з оу давальника однини о-пнів [див. § 47,12] - з закінченням, досі не виясненим - пор. лит. támui; прусь. s-te-s-mu, де -ui - анал. до vilkui. Закінчення -мь місцевиха одн. можна зводити з первісним -mi, пор. стінд. tásmin тьвест. tahmi; грець. [крет.] ὄ-τιμι..., але це річ непевна.

II. Відміна займенника *и, *ꙗ, *ѥ йде цілком так, як відміна тъ, та, то; зміни, які бачимо, виникнули під упливом j, а саме:

*jogo > ѥго, *jomu > ѥмоу

*joimь > *jѣмь > имь... *joisu > *joixъ > *jѣхъ > ихъ

і т. д.

Щодо поодиноких форм, то

1] Називн. одн. чол. роду можна виводити від пня *i- [отже первісна форма була б *i-s], пор. лат. is, гот. is, лит. jis... або й від пня *jo [первісний називн. був би *jo-s, але ж тоді форма *и повстала б із форми знахідника *jo-m > *jъ > *jь - *и,

пор. § 28 III А 4, замітка], пор. стінд. yás, гр. ὅς, пня, що появляється dali в инчих формах: Ѥ-ГО, Ѥ-МУ й т. д.; жіноча форма *ꙗ - це jā = пень; форма сер. роду *Ѥ повстала з *jod, пор. стінд. yad. Одначе, треба замітити, що називн. одн. [двійні та множ.] в цій формі в пам'ятниках не находиться, а заступається вказовим займеником ОНЪ, ОНА, ОНО; зате відомі ці форми у зложенні: И-ЖЕ, ꙗ-ЖЕ, Ѥ-ЖЕ [котрий]. Лескін ізгадується, що причини загину цих форм можна шукати в тому, що вони були короткі [односкладові] й тим то, сповняючи ролю підметів, не надто виразні були для цієї важної ролі [Leskien, ст. 134].

2] Форма знахідника одн. чолов. роду у сполуці з прийменниками [деколи, в укр. текстах з дієсловами] робилася ненаголошеного [енклітичною] й підлягала відповідним звуковим законам, н. пр., vъn-jь > vъńь, пис. ВЪНЬ [§ 34₁], пор. поль. weń [= в нього], vezetъ-jь - ВЕЗЕТЪИ.

3] У сполуці з прийменниками форми цього займеника дістають у назвуку Н, н. пр.: ОТЪ НЕГО, КЪ НЕМОУ, СЪ НИМЬ, ВЪ НЕМЬ,

до нихъ і т. д. Це „н" вийшло від форм, що лучилися з прийменниками съ [первісно sъn], въ [первісно vъn], къ [первісно kъn], де визвучне „н" прийменника зливалося з формою займенника, який починався голосівкою [сън имь = sъn jimь > съ нимь, вън ѥмь > въ нѐмь, кън ѥмоу > къ нѐмоу], а далі перейшло до всіх инчих конструкцій із прийменниками: до нѐѩ, отъ нихъ і т. д. пор. §34₄, §42.

§64. Трохи відмінну деклінацію має займенник сь, колишній і = пенц, що відповідає індоєрм. * ki = [§38₂], пор. лит. šis, лат. ci-tra [= з цього боку]:

Однина

	чол.	жін.	сер.
Н.	сь	си	се
Р.	сего	сеѩ	сего
Д.	семоу	сеи [seji]	семоу
Зн.	сь	сьѭ	се
Ор.	симь	сеѭ	симь
М.	семь	сеи [seji]	семь

Двійня

	чол.	жін.	сер.
Н.Зн.	сьѩ	сии [siji]	сии [= siji]
Р.М.	сею	сею	сею
Д.Ор.	сима	сима	сима

Множина

	чолов.	жін.	сер.
Н.	си, сии [siji]	сьѩ	си
Р.	сихъ	сихъ	сихъ
Д.	симъ	симъ	симъ
З.	сьѩ	сьѩ	си
Ор.	сими	сими	сими
М.	сихъ	сихъ	сихъ

Із цілої цієї відміни

1) первісні форми і̊-пня бачимо в називн. одн. чолов. роду сь із індоєрм. *kis, лит. šis, у знахіднику одн. того самого роду сь із індоєрм. *kī-m, лит. šī, та в називн.-знахідн. множ. середн. роду си; жіноча форма називн. одн. си підходить до індоєрм. kī, пор. лит. ši, а так у багатьох формах бачимо

2) здовжений пень *sьjo, *sьjā, а саме, в паралельних формах а] називн. одн. чол. та середн. роду сьи [=sьjь], звідкіля через здовження ь перед j - сии [sijь, пор. §22, ст. 47], сьѥ, сиѥ, б] у знахідн. одн. жін. роду [сьѭ, сиѭ], в] у називн. двійні чол. роду [сьꙗ], г] у знахідн. множ. чолов. та жін. роду та є називн. множ. жін. роду [сьѭ, сиѭ]; у всі инші форми продерся вплив

3) відміни займенника *jь, *ja, *je, а власне, є а] називн. знах. одн. сер. роду се [пор. jь - sь, отже se, бо - je], б] в род. та дав. одн. усіх родів [jego, jemu - сего, семоу, jeję, jeji - сеѭ, сеи], в] в орудн. та місцев. одн. всіх родів [jiinь, jemь - симь, семь, jeję, jeji - сеѭ, сеи], г] в форми двійні [jeju - сею, jima - сима і т.] в май-

же всі форми множини [jichъ, jimъ, jimi, jichъ — СИХЪ, СИМЪ, СИМИ, СИХЪ, назив. множ. ч. р. *ji-сі]. Лишається ще форма

4) назив. множ. чол. р., зловжени, сии куди друге и [= ji] дісталося на зразок зложеної відміни відміни прикметників [див. §68, пор. НОВИ — СИ, НОВИИ — СИИ]; таке саме друге и дісталося, теж на зразок зложеної відміни прикметників, і до форми назив. = знахідн. двійні жіночого та середн. ро [НОВѢ — СИ, НОВѢИ — СИИ], де б ми сподівалися [пор. *ji - si] тільки форми СИ.

Займеники питайні.

§65. Велику подібність у відміні до попередніх займеників виявляють і займеники питайні. А проте і в їхній відміні видно деякі окремішности. Це відноситься головно до займеника: КЪ-ТО [пень *ko-, індоєрм. *kᵘo-, пор. стаінд. ka-s, лат. quo-d, лит. kà-s, грець. присл. ποῦ], -ЧЬ-ТО [пень *ki-, індоєрм. *kᵘi-, пор. стінд. či-d, авест. či-š, лат. qui-s, гр. τίς] — тут -ТО [середній рід займеника ТЪ] відіграє ролю частиці, що в назив. одн. дає опору односкладовим пням КЪ-, ЧЬ-[1], визначаючи більш-менш те, що ми висловили б тепер фразою: „хто це, що це" — та КЪІИ [пень *koje, — індоє. *kᵘojo-, пор. гр. ποῖος].

1) Таке КЪ- видно в такому творі, як КЪ-ЖЬДО [= кожний], що й відміняється як КЪ-ТО [КОГО-ЖЬДО

I Відміна займ. къ-то [чол. і жін. рід], чь-то [сер. рід] така:

Н.	къ-то	чь-то
Р.	кого	чего
Д.	комоу	чемоу
Зн.	кого	чьто
Ор.	цѣмь	чимь
М.	комь	чемь

Що-до цієї відміни, то в ній

1. форма знахідн. кого власне - родовик, бо займеник окремої форми знахідника не має;

2. форма орудника підходить до *koi-mi > > kě-mь - цѣмь [§37₂], як тѣмь вийшло з *toi-mi [§63 I, 6]; всі инчі форми цього займеника - як у відміні тъ;

3. форма родовика чего займ. чь-то - це одинока в відміні займеників форма, що підходить до індоєрм. закінч. -so, пор. гр. гомер. τέο з *τέσο [ат. τοῦ], лот. hvis, стгорнім. hwes; побіч чего, є ще й форма чьго, з ослабленням е в ь [цьому допомогло ь у називн. чь-то], форма, що збереглася в функції називн. у польсь., чеськім [co], а, може й у нашій мові [шо].

них слав'янських сполуках із приіменником, пор. чесь. pro-č, za-č..., польс. na-cz, za-cz... українсь. нарічеє ни-ч.

4. Форма орудника одн. чи мь утворилася анальогічно до орудн. одн. сер. род. займ. *je; тому що

дав. ѥмоу відповідав чемоу

місц. ѥмь " " чемь,

то, на основі цієї поверхової однаковости, утворилася форма орудн. чимь, бо орудн. од *je був -имь.

Цілком таксамо відміняються отсі невизначені займенники: къжьдо [кожний, къ + частиця -жьдо]: когожьдо, комоуждо й т. д. нѣкъто [ктось, alius] - нѣкого, нѣкомоу..., никъто [ніхто, nemo] - никого, никомоу... ничьто, ничьже [ніщо] - ничесо, ничесоже й т. д.

II Займенник кыи, каꙗ, коѥ [який, qualis], відміняється ось як:

	Однина:			Множина:		
	чол.	жін.	сер.	чол.	жін.	сер.
Н.	кыи	каꙗ	коѥ	ции	кыѩ	каꙗ
Р.	коѥго	коѥѩ	коѥго	кыихъ		
Д.	коѥмоу	коѥи [=kojeji]	коѥмоу	кыимъ		
Зн.	кыи	коѭ	коѥ	кыѩ	кыѩ	каꙗ
Ор.	кыимь	коѥѭ	кыимь	кыими		
М.	коѥмь	коѥи [=kojeji]	коѥмь	кыихъ		

З форми двійні відома тільки форма назвн. цѣи.

У цій відміні

1] багато форм [родов., давальн., місцев. одн. всіх родів, називн., знах. одн. сер. роду, знах. і орудн. одн. жін. роду] твориться відо пня *kojo > *koje, отже: КОЕГО, КОЕЮ, КОЕМОУ, КОЕИ і т. д.

2] називн. одн. чол. роду — це зложена займенникова форма КЪ+И [къ+jь], зі здовженням Ъ перед j [§25$_I$, ст. 63], отже КЪІИ; тому що ця форма, та ще форма називн. середн. роду, утворена відо пня *koje - КОЕ, збіглася на око з відповідними формами зложеної відміни прикметників [порів. НОВЪІИ, НОВОЕ, §68], то вже за ними утворилася й форма називн. одн. жін. роду КАЯ [бо - НОВАЯ]; а далі — і в инчих одмінках одбився вплив зложеної відміни прикметників: КЪІИМЬ [орудн. одн. чол. і сер. роду], КЪІИХЪ [род. місц. мн.], КЪІЮ [знах. множ. чол. роду і наз. і знах. множ. жін. роду], КЪІИМИ [орудн. множ.]; так само аналогічно, на зразок зложеної відміни прикметників, утворилися

3] форми називн. множ., й середнього роду [одн. НОВОЕ - КОЕ, множ.: НОВАЯ - КАЯ], й чоловічого ЦИИ, себто ЦИ+И з *koi+joi > *kě+jě > ci-ji [37$_2$, ст. 124]

III. З инчих питайних займеників: которъ [котрий, quis] одміняється як іменик [бувають і форми злочені: которыи, которая — й тоді вони відміняються як визначені прикметники, див. §68], присвойно-питайний займеник чьи [čьjь], чья, чье [пень *kijo-/*kije-, індоґ. *kᵘijo-][1] має таку саму відміну, як присвойні займеники типу мои, моя, мое, див. §66.

Присвойні займеники.

§66. Властиво, присвойні займеники окремої якоїсь одміни не мають; вони відміняються цілком як *и, *я, *е, н. при.

Однина

	чол.	жін.	сер.
Н.	мои	моя	мое
Р.	моего	моея	моего
Д.	моему	моеи [mojeji]	моему
Зн.	мои	моѭ	мое
Ор.	моимь	моеѭ	моимь
М.	моемь	моеи [=mojeji]	моемь

Двійня

	чол.	жін.	сер.
Н. Зн.	моя	мои	мои [=moji]
Р. М.		моима	
Д. Ор.			

Множина

	чол.	жін.	сер.
Н.	мои [moji]	моѩ	моя
Р.		моихъ	
Д.		моимъ	
Зн.	моѩ	моѩ	моя
Ор.		моими	
М.		моихъ	

[1] Цю форму виводять ще з індоґерм. *kᵘejo- [Hujer], або kᵘojo- [Lehr-Spławiński], див. лат. cuius [чий].

Таксамо йде відміна займеника: ТВОИ, ТВОЯ, ТВОЕ; СВОИ, СВОЯ, СВОЕ, отже, як *И, *Я, *Е [див. §63], а тільки назвучні МО-, ТВО-, СВО- указують на власника першої, другої ос. одн., чи третьої особи одн. та множ. Таксамо виглядає й відміна займ. 1. та 2. ос. множ. НАШЬ, НАША, НАШЕ; ВАШЬ, ВАША, ВАШЕ, та питайно-присвойного займеника ЧЬИ, ЧЬЯ, ЧЬЕ [див. §65].

1. Займеникові МОИ відповідає латинське meus із *meios, отже й первісна форма цього займеника була *moios; щодо форм ТВОИ, СВОИ — то вони відповідників у инших індоєрм. мовах не мають [крім пруської, де, побіч mais із *majas = *mojos, є ще twais = *tvajas, та swais = *svajas — цілком, як у слав.]; лат. tuus, suus, лит. tãvas, sãvas, гр. ἕος із *σεϝος підходять до *teu̯os, *seu̯os, — стінд. tváḥ, гр. σός, ὅς із *σϝος до *tu̯os, *su̯os. Із останньої форми, під упливом займ. 1. ос. *moios, утворилися форми *tvoios, *svoios, себто, ТВОИ, СВОИ. На око ж виглядає, наче б ті форми повитворювалися з пнів mo-, tvo-, svo- творилом [формансом] -jo- [*mo-jo-s, *tvo-jo-s, *svo-jo-s], але ж навсправжки останні дві форми, як і в пруській мові — новотвори.

dmínky využití

hovna poskytuje přístup k digitalizovaným dokumentům pouze pro nekomerční, lecké, studijní účely a pouze pro osobní potřeby uživatelů. Část dokumentů digitální hovny podléhá autorským právům. Využitím digitální knihovny a vygenerováním pie části digitalizovaného dokumentu se uživatel zavazuje dodržovat tyto podmínky užití, které musí být součástí každé zhotovené kopie. Jakékoli další kopírování materiá igitální knihovny není možné bez případného písemného svolení knihovny.

ain title: **Narys hramatyky starobolhars'koji (starocerkovnoslavjans'koji) movy**
ges: **233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250,**
1, 252

2. Такі самі слав'янські новоутворі-форми НАШЬ, ВАШЬ, що витворилися з пнів *nōs-, *vōs- [слав. *nas-, *vas-], в яких могло міститися значіння присвойности - наростком [творилом] -jo-, отже: *nōs-jo-s, *vos-jo-s, форма знахідн., що заступила назвишк, *nōsjom, *vōsjom > *nasjъ, *vasjъ > *nasjь, *vasjь - НАШЬ, ВАШЬ.

Инші слова, що мають займеникову відміну

§67. Із займеників, що мають правильну займеникову відміну, належать сюди й редусім займеники 1] ВЬСЬ [увесь, omnis] та 2] САМЪ, 3] займеникова-прикметникові слівця якости: ТАКЪ, КАКЪ [який, qualis], ЯКЪ [який - відносн.], ВЬСАКЪ, СИКЪ [такий, talis], ИНЪ [инший, alius] кому чого, 4] числівники ЄДИНЪ, ДЪВА 5] і частинно [в деяких відмінках] такі слова: КОЛИКЪ [quantus, який великий], ЄЛИКЪ [який великий, quantus - відносн.] СЕЛИКЪ, ТОЛИКЪ [такий великий, tantus], ДРОУГЪ [инший, alius], МЪНОГЪ [багато, multus] та 6] прикметник ТОУЖДЬ [чужий].

1. Із названих слівець треба окремо розібрати відміну займенника -ВЬСЬ, бо ця відміна де в чому ріжниться від відміни попередніх займ. Відміна ця [пень *vьso-, пор. лит. visas, прусь. vissas] така:

	Однина			Множина		
	чол.	жін.	сер.	чол.	жін.	сер.
Н.	ВЬСЬ	ВЬСА, ВЬСЯ	ВЬСЕ	ВЬСИ	ВЬСѦ	ВЬСА, ВЬСЯ
Р.	ВЬСЕГО	ВЬСЕѦ	ВЬСЕГО		ВЬСОХО	
Д.	ВЬСЕМОУ	ВЬСЕИ [=vьseji]	ВЬСЕМОУ		ВЬСѢМЪ	
З.	ВЬСЬ	ВЬСѪ, ВЬСѬ	ВЬСЕ	ВЬСѦ	ВЬСѦ	ВЬСА, ВЬСЯ
Ор.	ВЬСѢМЬ	ВЬСЕѬ	ВЬСѢМЬ		ВЬСОМИ	
М.	ВЬСЕМЬ	ВЬСЕИ [=vьseji]	ВЬСЕМЬ		ВЬСѢХЪ	

Пень *vьso- цього займенника, наслідком переходу „S" після i в „Ch" [див. §37, ст. 118, §38₂] на слов'янському грунті, перейшов у *vьcho-, і з цього пня правильно [фонетично] утворені ті форми, де було -Oi [див. §63 I 5, 6, 7 і т. д. у ТИ, ТѢМЬ, ТѢХЪ і т. д.] отже: назвн. множ. чол. род. ВЬСИ з *vьchoi, орудн. одн. чол. род. ВЬСѢМЬ, і далі: ВЬСѢМИ, ВЬСѢХЪ [про перехід „Ch" на „S" перед i, ě з Oi див. §87₂, ст. 123]. В инших формах „S", замісць „Ch", появилося під упливом попереднього „ь" [див. §87₂, ст. 125], а разом із тим форми *vьchoyi, *vьchoti,

* ѥсноѯ і т. д. [пор. тогѡ, томоу, тоѩ і т. д.] попереходили у — вьсегѡ, вьсемоу, вьсеѩ і т. д. Таким чином, одміна займеника вьсь — це змішання „твердого" типу [тъ...] з типом „м'яким" [*и... пор. §63] займеників прикметникових.

У жіночому роді, побіч форм вьсѫ [знах. одн.] появляється ще й форма вьсѭ, можливо, під упливом відповідної форми займ. сь — багато форм на око схожих: сегѡ, семоу... се, семь і т. д. — а саме під упливом форм сьѭ, сиѭ; зі знахідника „змягчена" форма могла легко дістатися й до називн. одн., й до називн. множ. сер. роду, бо й там бачимо рівнобіжну форму вьсѩ.

2. Займ. самъ одміняється цілком так, як тъ.

3. Таксамо, як тъ, одміняються займеникові-прикметникові слівця: такъ, какъ, ѩкъ, вьсакъ та сикъ, при чому, розуміється, скрізь перед ѣ та и переходить к на ц, н. пр. тацѣмь, кацѣмь... ѩцѣма... вьсацѣхъ, сицѣхъ... Сюди належить і инъ — иногѡ, иноѩ і т. д.

Займеник сиць, сица, сице, що означає те саме, що й сикъ [=такий, talis], одміняється як мои [сицегѡ, сицеѩ і сицемоу, сицеи...], але ти

у тих відмінках, де форма склалася з ОІ, бачимо скрізь ѣ [тѣмь, тѣхъ, тѣмъ], а не и [як моимь, моихъ, моимъ], отже: сицѣмь, сицѣхъ, сицѣмъ, сицѣми, сицѣхъ; двійня: сицѣма.

4. Числівник єдинъ [єдьнъ], єдина [єдьна], єдино [єдьно] теж відмінюється займенникова, як тъ: Р. єдиного, єдиною, єдиного

Д. єдиномоу, єдинои, єдиномоу...

хоч буває і зложена відміна [див §68]:

єдинаєго, єдинааго, єдинаго і т. д.

Числівник дъва — теж у відміні йде за займенникового відміною [розуміється — форми двійні]:

	Чолов.	Жін.	Сер.
Н. З.	дъва	дъвѣ	дъвѣ
М. Р.		дъвою	
Д. Ор.		дъвѣма	

Збурні числівники: дъвои, обои, трои відмінюються як мои.

5. Ові слідця: коликъ, єликъ, селикъ, толикъ, дроугъ та мъногъ відмінюються заповою іменникова, та тільки в орудн. одн., давель.-оруд. двійні та в родов., дав., орудн., місц. множ. мають займенникову відміну.

колицѣмь, ѥлицѣма, селицѣхъ, толицѣмъ, дроуѕѣми, мъноѕѣхъ... хоч трапляються й такі форми, як: толикоѩ, побіч: толикы, і навпаки: мъногомъ [дав. множ.], побіч мъноѕѣмъ, мъногы [орудн. множ.], побіч мъноѕѣми.

6. Нарешті, займеникову відміну виявляє ще й прикметник тоуждь [стоуждь, штоуждь - чужий]:

Р. тоуждего, тоуждеѩ...

Д. тоуждемоу, тоуждеи і т. д.,

хоч бувають у відміні цього прикметника й іменикові форми:

Р. тоужда, тоуждѧ...

Д. тоуждоу, тоужди й т. д.

Зложена відміна прикметників

§68. Крім невизначеної відміни прикметників, відміни, тотожної з відмінною іменників [§59], староболгарська мова знала ще відміну прикметників зложену: з відміни іменикової й відміни займеника *jь, *ja, *jе. Повстання її пояснюють [J. Łoś, Gramatyka starosławiańska, ст. 47] так, що „у праславянській мові [і прабалтицькій] був родівник

*jь, *ja, *je, який мав те саме значіння, що німецький der, die, das, франц. le, la й т. д., і який клали перед іменником, а не як у сучасній болгарській мові після іменника. Тоді otьcь означало „ein Vater", „un père", взагалі — батько, якийсь невизначений, а *jь otьcь — „der Vater", „le père", батька, про якого ми всі знаємо. Родівника вживана головно тоді, коли пояснювана іменник якимось прикметником, бо ж певну якусь прикмету даємо звичайно якійсь певній особі, або предметові індивідуально, а не загалом. Тоді, здається, був такий лад слів: прикметник, родівник, іменник, отже, н. пр. *dobrъjь otьcь, *dobra ja mati, *dobro je dětę. Форма займенника без наголосу [енклітична] у свідомости людей, що говорили, зрослася з часом із попереднім прикметником, і наслідком того повстали зложені форми: *dobrъjь otьcь, *dobraja mati, *dobroję dětę — та й відмінялися обидві частини зложення: dobrajego [otьca], dobryję [matere], dobrajego [dětęte]" й т. д.

Така повна відміна обидвох частин

зберігаєш в литовській мові? У старобългарській мові, наслідком різних аналогій та звукових законів, ця відміна зазнала таких змін.

„Тверда" відміна „М'яка" відміна

Однина

	чолов.	жін.	сер.	чолов.	жін.	сер.
Н.	новъи, новъıи	новаıа	новое	тъштьи, тъштии	тъштаıа	тъштее
Р.	новаего	новъıѧ	новаего	тъштаего	тъштıѧ	тъштаего
Д.	новоумоу	новѣи	новаемоу	тъштоумоу	тъштии	тъштоумоу
З.	новъи, новъıи	новѫ	новое	тъштьи, тъштии	тъштıѫ	тъштее
О.	новъıимь	новѣıѫ	новъıимь	тъштиимь	тъштıѫ	тъштиимь
М.	новѣмь	новѣи	новѣмь	тъштиемь	тъштии	тъштиемь

Двійна

Н.З.	новаıа	новѣи	новѣи	тъштаıа	тъштаıа	тъштии
Р.М.	новоу	новоу	новоу	тъштоу	тъштоу	тъштоу
Д.О.	новъıима	новъıима	новъıима	тъштиима	тъштиима	тъштиима

Множина

Н.	новии	новъıѧ	новаıа	тъштии	тъштıѧ	тъштаıа
Р.	новъıихъ	новъıихъ	новъıихъ	тъштиихъ	тъштиихъ	тъштиихъ
Д.	новъıимъ	новъıимъ	новъıимъ	тъштиимъ	тъштиимъ	тъштиимъ
З.	новъıѧ	новъıѧ	новаıа	тъштıѧ	тъштıѧ	тъштаıа
О.	новъıими	новъıими	новъıими	тъштиими	тъштиими	тъштиими
М.	новъıихъ	новъıихъ	новъıихъ	тъштиихъ	тъштиихъ	тъштиихъ

Переглядаючи цю відміну, бачимо, що 1) одні форми мають тверду й м'якуву відміну обидвох часток злучення, як осн.:

Н. одн. ж. та Н. Зн. с. роду: нова+ıа, тъшта+ıа [жін.]

ново+е, тъште+е [сер.]

---

1) Н. п.: Н. gerà-is [добрий], gerọ́-ji [добра]

	однина		множина	
			gerẽ́-ji	gẽ́ros-ios
Р.	gẽro-jo	yerõs-ios	gerų̃-jų̃	gerų̃-jų̃
Д.	gerám-iam	gẽrai-jai	gerẽms-ẽms	gerõms-iems
З	gẽrą-ji	gẽrą-jį	gerùs-ius	gerás-ias

і т. д.

Р. одн. чол. й сер. роду: НОВА+ЕГО, ТЪШТА+ЕГО

Д. " " " " НОВОУ+ЕМОУ, ТЪШТОУ+ЕМОУ

Зн. одн. жін. роду: НОВѪ+Ѭ, ТЪШТѪ+Ѭ

М. одн. чол. та сер. роду: НОВѢ+ЕМЬ, ТЪШТИ+ЕМЬ

Н. цьійні — всіх родів: НОВА+ꙗ [чол.], НОВѢ+И [жін., сер.]

ТЪШТА+ꙗ, ТЪШТИИ

Н. множ. чол. і сер. роду: НОВИ+И, ТЪШТИ+И [чол.]

НОВА+ꙗ, ТЪШТА+ꙗ [сер.]

Н. і Зн. множ. жін. і знах. чол.: НОВЪІ+Ѧ, ТЪШТѦ+Ѧ

Оруд. множ. чол. і сер. р.: НОВЪІ+ИМИ, ТЪШТИ+ИМИ

2] Другі змінилися під упливом законів звукових, а саме через

а] здовження Ъ, Ь у ЪІ, И [див. §25 ст. 53, §22 ст. 47] під упливом наступної йоти, як ось:

Н. і Зн. одн. чол. р. НОВЪІИ < НОВЪ+И [= novъ + jь]

ТЪШТИИ < ТЪШТЬ+И [tъštь + jь]

Род. множ. НОВЪІИХЪ < *НОВЪ+ИХЪ [*novъ + jichъ]

ТЪШТИИХЪ < *ТЪШТЬ+ИХЪ [*tъštь + jichъ

б] на основі т. зв. гапльольоґії [§43], коли при зустрічі однакових складів, або складів із такого самого шелестівкою, один зі складів випадає; на основі цього закону поутворювалися ось які форми:

Р. одн. жін. роду: НОВЪІѦ з *НОВЪІ+ЕѦ

Р. одн. жін. роду: ТЪШТѦѦ з ТЪШТѦ + ЄѦ —

Д. та М. " " НОВѢИ " *НОВѢ + ЄИ,

ТЪШТИИ " *ТЪШТИ + ЄИ —

Ор. " " НОВѪѪ " *НОВѪ + ЄѪ,

ТЪШТѪѪ " *ТЪШТѪ + ЄѪ —

Р. та М. двійні НОВОУЮ " *НОВОУ + ЄЮ

ТЪШТОУЮ " *ТЪШТОУ + ЄЮ...

3] Нарешті, деякі форми поскорочувалися та прибрали цілком нефонетичний вигляд під упливом або зовсім правильно утворених форм [орудн. множ.] або скорм, що склалися на основі фонетичних законів [родовик множини]. Таким то чином, під упливом форми орудн. множ. [первісно], чолов. і сер. роду: НОВЫИМИ, ТЪШТИИМИ, та родов. множ. НОВЫИХЪ, ТЪШТИИХЪ, повитворювалися форми: Скорочені форми

М. множ.: НОВЫИХЪ, ТЪШТИИХЪ, замісць *НОВѢХЪ + ИХЪ, *ТЪШТИХЪ + ИХЪ[1] —

Д. " НОВЫИМЪ, ТЪШТИИМЪ, замісць *НОВОМЪ + ИМЪ, *ТЪШТЕМЪ + ИМЪ —

Ор. Од. ч. і с. з. НОВЫИМЬ, ТЪШТИИМЪ, замісць *НОВОМЬ + ИМЬ, *ТЪШТЕМЬ + ИМЬ —

Д. Ор. дв.: НОВЫИМА, ТЪШТИИМА, замісць *НОВОМА + ИМА, *ТЪШТЕМА + ИМА...

---

1) Ця аналогія могла найраніше перейти до місцев. множ. тому, що в займ. відміні форма місц. множ. однакова з формою родов. множ.

Вплив займен. відм.

4. Крім того, в цій відміні виявився вже вплив відміни займеників, і то в тому, що в деяких формах двійні та множини форми чоловічого [та середнього] роду витиснули зовсім окремі жіночі форми, як ось:

Д. Ор. дв.	новъıима,	замісць	*новама + има,
	тъштиима	•	*тъштама + има —
Д. множ.	новъıимъ	•	*новамъ + имъ,
	тъштиимъ	•	*тъштамъ + имъ —
Ор. множ.	новъıими	•	*новами + ими,
	тъштиими	•	*тъштами + ими —
Мс. множ.	новъıихъ	•	*новахъ + ихъ,
	тъштиихъ	•	*тъштахъ + ихъ...

Уподібн. та стягнення

5. Дальший розвиток форм, пояснених під 1] був такий, що, на основі законів асиміляції, спричиненої наголосом [див. §31₄₅] та контракції [§31₅], почали появлятися такі форми:

Р. нова́ѥго, нова́ѥго, нова́аго — новаго —

Д. тъштоуѥмоу, тъштоуѥму, тъштоуоуму — тъштоумоу —

М. новѣ́ѥмь, новѣ́ѥмь, новѣ́ѣмь — новѣмь...

Таксамо в формах, пояснених під 3] наступало стягнення, насамперед у т. зв. „ліякій" громаді:

тъштиими — тъштими,

ТЪШТИИХЪ – ТЪШТИХЪ,

ТЪШТИИМЪ – ТЪШТИМЪ і т. д.

а за нею і у „твердій:"

НОВЪІИМИ – НОВЪІМИ, НОВЪІИХЪ – НОВЪІХЪ, НОВЪІИМЪ – НОВЪІМЪ і т. д.

У всіх цих формах уже на перше око ніякого зложення не видно, так, що може повстати вражіння, наче б ми мали тута справу з займениковою відміною прикметників. Тим то пояснюється й поява деяких форм, як ось, н. пр.: НОВОѬ, ТЪШТЕѬ [орудн. одн. жін. рода], так, таки просто впливом займеникової відміни [пор. ТОѬ, ІЕѬ]. Розуміється, що дальший розвиток цієї відміни вів у поодиноких мовах до повного загину зложеної відміни й злиття її [а то й помішання її] з відміною займеникового [н. пр., в укр. мові форми: доброго, доброму – з одного боку, а тих, тим, тими, тих – із другого].

Ясна річ, що таксама загалом виглядає і зложена відміна дієприкметників тепер й минулого часу I. [див. §61], н. пр.: Дієприкм. тепер. часу

	чол. р.	жін. р.	сер. р.
Одн. Н.	ВЕДЪІИ	ВЕДѪШТИІА	ВЕДѪШТЕІЕ
Р.	ВЕДѪШТАІЕГО	ВЕДѪШТАІА	ВЕДѪШТАІЕГО
Д.	ВЕДѪШТОУІЕМОУ	ВЕДѪШТИИ	ВЕДѪШТОУІЕМОУ

	З. ВЕДѪШТИИ	ВЕДѪШТѪѬ	ВЕДѪШТЕѤ
	Ѳ. ВЕДѪШТИИМЬ	ВЕДѪШТѪѬ	ВЕДѪШТИИМЬ
	М. [ВЕДѪШТИѤМЬ]	ВЕДѪШТИИ	[ВЕДѪШТИѤМЬ]
Мн.	Н. ВЕДѪШТЕИ	ВЕДѪШТѦѬ	ВЕДѪШТАꙗ
	Р. ВЕДѪШТИИХЪ і т. д.		

абв:	Н. ХВАЛѦИ	ХВАЛѦШТИꙗ	ХВАЛѦШТЕѤ
	Р. ХВАЛѦШТАѤГО	ХВАЛѦШТѦѬ	ХВАЛѦШТАѤГО
	Д. ХВАЛѦШТОѸѤМОѸ	ХВАЛѦШТИИ	ХВАЛѦШТОѸѤМОѸ
	Зн. ХВАЛѦШТИИ	ХВАЛѦШТѪѬ	і т. д.

Дієприкм. минул. часу I.

І таксамо дієприкметник минул. I. [див. ст. 211]:

Одн.	Н. ВЕДЪИ, ВЕДЫИ	ВЕДЪШИꙗ	ВЕДЪШЕѤ
	Р. ВЕДЪШАѤГО	ВЕДЪШѦѬ	ВЕДЪШАѤГО
	Д. ВЕДЪШОѸѤМОѸ	ВЕДЪШИИ	ВЕДЪШОѸѤМОѸ
	З. ВЕДЪШИИ	ВЕДЪШѪѬ	ВЕДЪШЕѤ
	Ѳ. ВЕДЪШИИМЬ	ВЕДЪШѪѬ	ВЕДЪШИИМЬ
	М. ВЕДЪШИѤМЬ	ВЕДЪШИИ	ВЕДЪШИѤМЬ
Мн.	Н. ВЕДЪШЕИ	ВЕДЪШѦѬ	ВЕДЪШАꙗ
	Р. ВЕДЪШИИХЪ і т. д		

Числівники.

§69. Окремої якоїсь відміни числівники не мають. Відміняються вони то як займеники, то знов як іменики, що виявляють сліди котрогось із іменикових пнів. І так головні числівники

1. числ. ѥдинъ [ѥдьнъ], ѥдина [ѥдьна], ѥдино [ѥдьно] — слав'янський новотвір[1], що повстав із первісного назвн. одн. сер. роду займеника *ed- [пор. авест. at, лат. ed- в „ecce" = оце] у сполуці з наростком *-ino, себто, слав. -ьнъ, при чому паралельна форма ѥдинъ із и, це перетвір ѥдьнъ на зразок *inъ [Lebi-Spławiński, ст. 58] — відміняється займеникова, як тъ, див. §67₄, §63. ѥдинъ

2. Числ. дъва, дъвѣ — відповідає індоґ. *duuō, пор. стінд. duvá, лат. duo, гр. δύω, лит. dù з *dvu — виявляє форми двійні займеникової відміни, див. §67₄. дъва

3. Числ. трьѥ, триѥ [§22, ст. 47] з *treies [§53₉], жін. та сер. рід три — це колишній і = пень [індоґ. трьѥ

---

1) Первісний числівник 1 — *oinos, пор. латин. ūnus, старолат. oinos, лит. vënas, гот. ains, прусь. aina — зберігся в займенику инъ [инчий] і у зложеному слові инорогъ [одноріг].

пень *tri-, пор. лат. tri-, гр. τρι-] й одміняється як і=пень [§53]:

	чол. р.	жін. р.	сер. р.
Н.	трьѥ	три	три [в і=пнях, як відомо, сер. р. не було.]
Р.		трьи	
Д.		трьимъ	
З.	три	три	три
О.		трьими	
М.		трьихъ	

4. Числівник четыре, жін. та сер. четыри, — індоєрм. пень *kᵘetūr-, пор. лит. keturì, стінд. čatúras, гр. πίσυρες, гот. fidwor, — як указує форма називн. чол. роду та род., первісно шелестівковий пень [§55], але ж одміна його йде, зрештою, за і=пнями [§53]:

четыре

	чол.	жін.	сер.
Н.	четыре	четыри	четыри
Р.		четыръ	
Д.		четырьмъ	
З.	четыри	четыри	четыри
О.		четырьми	
М.		четырьхъ	

Згода числів. 1-4

Числа від 1-4 — прикметникові, тим то мають із іменником, до якого від-

носяться, граматичну згоду: ѥдинъ мѫжь, ѥдина жена, ѥдино дѣтѧ; дъва мѫжа, двѣ женѣ, дъвѣ дѣтѧти; трьѥ, четыре мѫжи; три, четыри жены, три, четыри дѣтѧта.

5. Числівники пѧть до девѧть — це жіночі іменики, і-пні, поутворювані відо пнів, відповідних порядкових числівників [gnb §70 4,5] наростком ь, яким творилися абстрактні іменики від прикметників, н. пр. твръд-ъ [твердий] — твръд-ь [твердість, твердота]; зъл-ъ [злий] — злъл-ь [злість, злоба], студен-ъ [зимний] — студен-ь [студінь, зимно]. Таким чином, первісне значіння пѧть, шесть, седмь, осмь, девѧть [і десѧть] було те, що ми висловили б сучасним неологізмом: п'ятота або п'ятня, шістота або шісня... нім. Fünfheit, Sechsheit... пор. гр. πεντάς, стінд panktiṣ, šaṣtiṣ і т. д. Через те, що це первісні іменики — після них стоїть, як і в нас, родовик [пѧть мѫжь, шесть женъ...]. Відміняються вони всі, як кость [§35], н. пр.:

Н.	пѧть	шесть	седмь	осмь
Р.	пѧти	шести	седми	осми
Д.	пѧти	шести	і т. д.	і т. д.
З.	пѧть	шесть		
Ор.	пѧтьѭ	шестьѭ		
М.	пѧти	шести		

пѧть
девѧть

Десѧть

6. Числівник десѧть — це колишній іменник жіночого роду [означав те, що грецьке δεκάς = десятня, див. під 5]], вживається і в чоловічому; первісно шелестівковий пень [пор. стінд. daçat-, лит. dẽszimt - невідмінне -], але, крім закінчень шелестівкової відміни [§55], виявляє й закінчення і-пнів [§53]:

Однина	Двійня	Множина
Н. десѧть	Н.З. десѧтѣ, десѧти	десѧте, десѧти
Р. [десѧте], десѧти	Р.М. [десѧтоу]	десѧтъ
Д. десѧти	Д.О. десѧтьма	десѧтьмъ
З. десѧть		десѧти
Ѕ. десѧтью		десѧты
М. десѧте, десѧти		десѧтьхъ

Числів. 11-19.

7. Числівники від 11-19 складаються з одиниць із додатком фрази на десѧте [місцев. одн.], себто, „понад десять, поверх десять", дослівно: „на десятьох", при чому предмет, який лічимо, згоджується з одиницями:

дъва на десѧте [12] мѫжа

трьѥ на десѧте [13] мѫжи

четыри на десѧте [14] жены, але

пѧть на десѧте [15] мѫжь, женъ і т. д.

Щоб висловити числа 20 до 90, сполучується

числівники 2-9 з одповідними формами числівника ДЕСѦТЬ, як із усяким инчим іменником, н.пр.:

ДЪВА ДЕСѦТИ [двійня] - 20

ТРЬЮ ДЕСѦТЕ або ДЕСѦТИ - 30

ЧЕТЫРЕ ДЕСѦТЕ • ДЕСѦТИ - 40

ПѦТЬ ДЕСѦТЪ - 50 і т. д.

Сполуку чисел 20-90 із одиницями висловлюється так, що відповідні числівники звязується сполучником И або ТИ, н. пр.: Числ. 20-90

ШЕСТЬ ДЕСѦТЪ И СЕДМЬ - 67

ОСМЬ ДЕСѦТЪ ТИ ОСМЬ - 88 і т. д.

Всі ці числівники, від 11-90 - слав'янські новотвори, що ще тільки находять аналогію в литовській мові, пор. dvidešimt [старе лит. dvi dešimti], tris dešimt [старе лит. trỹs dešimtys] і т. д.

8. Числівник СЪТО, що підходить до індоєрм. *k̑m̥tóm, пор. стінд. śatám, гр. ἑ-κατόν, лат. centum, лит. šim̃tas [§28 в 2], - це колишній іменник середн. роду, О=пень, тим та він і відміняється як СЕЛО, пор. §47: СЪТО, СЪТА, СЪТОУ... ДЪВѢ СЪТѢ [200], ТРИ СЪТА [300], ЧЕТЫРИ СЪТА [400], ПѦТЬ СЪТЪ [500] і т. д. СЪТО

9. Числівник ТЫСѪЩТА або ТЫСѦЩТА відміняється як жіночі ja=пні [§49]: ТЫСѪЩТА

Одн.	Двійня	Множ.
Н. тысѫшта	Н.З. тысѫшти	Н. тысѫштѧ
Р. тысѫштѧ	Р.М. тысѫштоу	Р. тысѫшть
Д. тысѫшти	Д.О. тысѫштама	Д. тысѫштамъ
З. тысѫштѫ		З. тысѫштѧ
Ц. тысѫштеѭ		Ц. тысѫштами
М. тысѫшти		М. тысѫштахъ

Таким чином, конструкції були такі:

дъвѣ тысѫшти [2.000], три тысѫштѧ [3000], четыри тысѫштѧ [4000], пѧть тысѫшть і т. д.

10,100 На 10000 окремого вислову не було; це число заступали іменики, що висловлювали невизначену кількість: несъвѣда [несмотрѣ-ве – що аж не розбереш], тьма [темнота – що аж темно].

Порядкові. §70. Порядкові числівники відміняються всі як прикметники, і то рідче в іменниковій формі [пръвъ, пръва, пръво, себто: pr̥vъ, pr̥va, pr̥vo], частіще у зложеній [четвръты, четвръта, четвръто...., третьи, третьꙗ, третьѥ]. Творяться порядкові числівники ось як:

Пръвъ 1. Пръвъ [перший, укр. 2. ступінь, іще кажуть до-сі перва сестра] – первісно не числівник, а прикметник, означав тільки, що „передній, той ща стоїть попереду", пор. лит. pirmas, гот. frumа.

2. В числівнику ВЪТОРЪ [другий, пор. вівторок, другий день по неділі] міститься наросток -toro- [побічна форма -tero- в лат. u-ter, al-ter, гр. δεύ-τερος] і ВЪ-, що його походження неясне. ВЪТОРЬ

3. Стрбл. ТРЕТЬИ [третій] з *tretijos, пор. -ias, лат. tertius, лит. trẽčas із *tret-jo-s... ТРЕТЬИ

4. В инчих числівниках міститься наросток *-to: ЧЕТВРЪТЪ, себто četvr̥tъ [четвертий] -, пор. лат. quartus, гр. [гомер.] τέτρατος, лит. ketvir̃tas... Числів. 4.–10.

ПѦТЪ із *penktos, пор. лат. quintus... гр. πέμπτος, лит. peñktas...

ШЕСТЪ, пор. лат. sextus, лит. šẽštas...

ДЕВѦТЪ, пор. лит. deviñtas...

ДЕСѦТЪ, пор. лит. dešim̃tas...

5. Числівники СЕДѦМЪ [сьомий] та ОСѦМЪ [восьмий] утворені наростком -mo-, пор. стінд. saptumas, лат. septimus, гр. ἕβδομος із *σεβδμος, старлит. sẽkmas..; стінд. aštamas, старлит. ãšmas із *oktmos... Числ. 7, 8.

Всі инчі порядкові числівники – це слов'янські новотвори.

6. Порядкові числівники 11.–19. творяться так, що до одиниць числівників порядкових додається НА ДЕСѦТЕ, н. пр.: ПРВЪИ

на десѧте [одинацятий], трьтьи на десѧте [тринацятий], пѧтъи на десѧте [пятнацятий], осмъи на десѧте [вісімнацятий] і т. д.; або так, що головні числівники лишаються на місцях одиниць, а десятки дістають наросток -тъ, або -тьнъ, себто, з цілого зложеного числівника робиться порядковий, н. пр.: єдинънадесѧтъ [одинацятий], дъванадесѧтъ [дванацятий], четъіренадесѧтъ, четъіренадесѧтьнъ [чотирнацятий], девѧтьнадесѧтъ або девѧтьнадесѧтьнъ [дев'ятнацятий]... Крім того, одиниці мають мати фінальну пня на -о- [-о- — сполучка зложених слів]: єдинонадесѧтъ, седмонадесѧтьнъ...

Числ. 20.-90. 7. Порядкові числівники 20.-90. мають усе в десятках форму порядкових числівників, ув одиницях — головних, н. пр.: дъвадесѧтъ або дъвадесѧтьнъ, а то й дъводесѧтъ [двацятий], девѧтьдесѧтъ або девѧтьдесѧтьнъ [девядесятий]...

Проміжні числа поміж першими двома десятками описувалися приіменником междоу [між], н. пр.: четвръты и междоу десѧтьма, себто: четвертий поміж обидвома першими десятками = 24.; числа поміж третьою й четвертою, п'ятою й шостою десяткою вислов-

dmínky využití

hovna poskytuje přístup k digitalizovaným dokumentům pouze pro nekomerční, lecké, studijní účely a pouze pro osobní potřeby uživatelů. Část dokumentů digitální hovny podléhá autorským právům. Využitím digitální knihovny a vygenerováním pie části digitalizovaného dokumentu se uživatel zavazuje dodržovat tyto podmínky užití, které musí být součástí každé zhotovené kopie. Jakékoli další kopírování materiá igitální knihovny není možné bez případného písemného svolení knihovny.

ain title: **Narys hramatyky starobolhars'koji (starocerkovnoslavjans'koji) movy**
ges: **253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270,**
1, 272

лювались так: ШЕСТЪИ ЧЕТВЪРТААГО ДЕСѦТЕ = 46. й т. д.

8. Наростком -ьнъ утворювано й порядковий числівник од СЪТО, ТЫСѪШТА — СЪТЬНЪ, ТЫСѪШТЬНЪ. 100., 1000.

§71. Всі инчі числівники [збірні, множні й т. д.] творяться ріжно, ріжно відміняються, то як займеники, то виявляють сліди відміни йменикової, відповідно до того, з чого витворилися й як уживаються.

1. Збірні числівники: ДЪВОИ [dъvojь], ОБОИ, ТРОИ [всі утворені або від пнів dъvo-, tro-, наростком -jo- або від dъvoi-, troi- наростком -ъ-], ЧЕТВЕРЪ [ця форма стала основою для творення инчих збірних числівників, власне, не ціла форма, а остання її частина -ръ-], ПѦТО-РЪ, ШЕСТО-РЪ, СЕДМО-РЪ, ОСМО-РЪ, ДЕВѦТО-РЪ, ДЕСѦТО-РЪ[1] [тут скрізь додається -ръ до пнів відповідних порядкових числівників, пор. §70₄] — відміняються як займеники [пор. §63]. Збірні числівн.

Уживалося тих числівників збірних так: а] форми множини при йменниках без однини [pluralia tautum], н. пр.: Уживання збірн. числівн.

---

1) Крім цих форм, подибуються форми: ПѦТЕРЪ, ШЕСТЕРЪ і т. д. під упливом „Е" в ЧЕТВЕРЪ; з другого боку буває й форма ЧЕТВОРЪ, що витворилася під упливом ПѦТОРЪ, ШЕСТОРЪ і т. д.

дъвои людьѥ [двоє людей], гр. δύο λαοί; б] сер. роду однини у сполуці з іменниками збірними, при чому іменник стоїть у родівнику, н. пр.: десѧтеро братьѩ [десятеро братів; братьѩ - укр. браття, жін. роду, збірний іменник]; в] при кількох предметах, коли вони розумілися як одна цілість, н. пр., ѥдьно отъ двоѥго [одне з двох, пор. поль. jedno z dwojga], троѥ се [оці троє, цих троє, гр. τὰ τρία ταῦτα], четворъі сѫтъ вьсѧ [усіх їх - жінок - четверо, τέτταρές εἰσι αἱ πᾶσαι]...

Числівн. іменники

2. З порядкових числівників, а той зі збірних, можна утворювати числівникові іменники наростком -ица, н. пр. въторица, третьица [трійня], седмица [„сімиця"] - все це з пнів порядкових числівників; частіше зі збірних: дъвоица, троица [трійця], четверица [четвірня], пѧторица, съторица і т. д. Орудник таких іменників уживається в розумінні множному: дъвоицеѭ, чи въторицеѭ [два рази, двічі, удвоє], троицеѭ, чи третьицеѭ [три рази, тричі, утроє], седмицеѭ, съторицеѭ і т. д. Сюди належить анальогічний твір ѥдиницеѭ, ѥдьноѭ [раз], пор. чесь. jednou...

Множні числ.

3. Множність [множення, множні числівники] висловлювано у стбл. мові:

а] додаючи до головних числівників словечко кратъ [=раз, у=пень, первісне значіння „удар", пор. лит. kar̃tas=раз і kertù, kir̃ste=бити, вдаряти, стбл. чрьтѫ, себто, čr̥tą, чрѣсти прасл. *čьrtą, *čersti=різати, тяти], н. пр.: дъва кратъı [двійня у=пня, §51₆], три кратъı [зн. множ. §51₁₀], пѧть кратъ [род. множ. форма анальогічна до „о"=пнів, §52, §48₁], шѣсть десѧтъ кратъ [шісдесять раз]...; бувають анальогічні явища [до конструкції 1,2,3,4], що числівники від пѧть мають і знахідн. множ.: пѧть кратъı, седмь кратъı і т. д.

б] додаючи до головних числівників -шьдъı, яке зводять [Leskien, ст. 154] ізо словом хѫдъ=хід [шьдъ : шьлъ — як хѫдъ : хѫдити], так що первісно було дъва-шьдъı [у=пень, двійня], три-шьдъı, четъıри-шьдъı [знах. множ.] і т. д. Через випад ь [*š-dy] ш асимілювалося до д [*ž-dy], або асимілювало за собою д в т [š-ty], а — під упливом палятальної сполуки št, žd — ъı могла переходити в н; тим то у паліятках находимо форми тришди, дважди, але й тришти, четъıришти [пор. укр. тричі]. За анальогією до 1,2,3,4 і при числівниках од пѧть находимо -шьдъı, а не -шьдъ [род. множ.]:

шестишьдъі, седмишьдъі... і мъногъішьдъі, побіч- мънога шьдъі;

3] Крім того, множність висловлюється зложенням головного числівника з -гоубъ, яке відповідає лат. -plex, нім. -fach [simplex, duplex... einfach, zweifach] й виразно виводиться від коріня дъв-, що міститься у слові гънѫти [з *дъв-ną-ti] = складати, морщити, соу-гоубъ = той, що має складки, удвоє складений, подвійний, н. пр.: ѥдиногоубъ, дъвогоубъ або дъвоѥгоубъ, трьгоубъ, четврѣгоубъ і т. д.

Тільки ж такі утвори появляються вже в пізніщих джерелах, не - найстарших.

Дієслово.

§72. Порівнюючи староболгарську мову з инчими індоєрманськими мовами щодо скількости форм, з такими мовами, як: староіндійська, грецька, латинська..., мусимо згори зазначити, що супроти них староболгарська мова дістала у спадщині форм небагато.

1. З часів залишилося тільки три: praesens [теперішній час], аорист [минулий доконаний час] сигматичний або

Часи

зложений [§77 II,1,2] та аорист простий [асикматичний §77 I], що, власне, є індоєрманським imperfectum-ом без аґменту [e-]; слав'янське imperfectum [§86] - це чисто слав'янський твір. Окремих форм таких часів, як perfectum [доконаний минулий час], plusquamperfectum [давньоминулий час], futurum-primum та exactum - староболгарська мова не має, форми ті опису є різними способами [§§88, 89, 90]; але ж, може, колись форми таких часів і існували в праісторичному періоді староболгарської мови; на це вказували б останки форм цих часів, що залишилися в староболгарських пам'ятках [§87].

2. Зі способів висказу у староболгарській мові залишилися тільки форми бажаного способу теперішнього часу [optativus praesenti] та тільки не в первісному їхньому значінні, а у значінні способу наказового [imperativus]; але ж залишилися й рештки форм бажаного способу, й вони указують на те, що цей спосіб теж був мові знаний [§87 2]. Про існування окремого сполучного способу [coniunctivus]

Способи висказу

у староболгарській мові — ми [illegible]

[illegible] Замісць нього витворила вона т. зв. можливий, чи умовний спосіб [conditionalis], уживаний первісно в розумінні неповненого бажання, але не окремої форми для нього не створила; він уживається тепер у описовій формі [§91].

Стани

3. Зі станів залишилися тільки форми дійсного стану; окремих форм середнього [зворотного, medium] та стратдального стану [passivum] староболгарська мова не знає, вона заступає їх формами дійсного стану з додатком знах. одн. зворот. займ. СА, а стратд. стан іще до того — описанням [§92].

Особи, числа.

4. Зате збереглися всі три особи й заховалися всі три числа: однина, двійня та множина, як у відміні імен.

Іменні форми

5. Із инших форм, що ввійшли в систему дієслівних форм, а що первісно відмінялися, як імена або виявляли закостенілі форми іменників [дієіменник, намірова форма, т. зв. supinum і т. д.] — староболгарська мова зберегла ось які: а] participium praesentis activi [дієприкметн. тепер. часу діяльн., §83]

б] partic. praet. act. I. [дієприкметник минулого часу I, §78]; в] partic. praet. act. II. [дієприкметник теж минулого часу II, §79]; г] partic. praes. pas. [дієприкметник тепер. часу страпід. стану – в індоєрм. дієслівн. прикметник, пор. §84]; ґ] particip. praeter. pass. [дієприкметн. минул. час. страпід. стану – в індоєрм. дієслівн. прикметник, див: §80]; д] infinitivus [дієіменик, §75] та supinum [наміровик, намірова форма, §76].

Всі ці названі форми поділяються на 1] чисто дієслівні, себто, звязані з особами – особові форми [finita] й на 2] форми – не звязані з особами, – неособові [infinata], або іменні, бо відміняються в відмінках, як імена або виявляють закостенілу форму якогось відмінка іменника [дієіменик, наміровик]. Особові й неособові форми.

§73. Індоєрманська прамова розріжняла три категорії форм дієслівних, що творилися від ріжних пнів: від пня теперішнього часу [презентичні форми], від пня аориста [аористичні форми] та від пня минулого часу, перфекта [перфективні форми]. У слав'янській мові загинуло perfectum Пні.

тим то і пнд перфекта немає, а залишилися тільки форми презентичні та аористичні, а що аорист твориться з того самого пня, що й дієіменик, то ми тепер звичайно говоримо про пень дієіменика та пень теперішнього часу, з яких творяться прості [незложені, не описові] форми староболгарської мови [так, як і в українській та инших сучасних слав'янських мовах]

Від дієіменикового пня творяться форми.

Від пня теперішнього часу творяться:

1. дієіменик,
2. намірова форма,
3. аорист [усі роди],
4. дієприкметник часу минулого діяльн. ст. I.,
5. дієприкметник часу минулого діяльн. ст. II.,
6. дієприкметник страдн. стану;

1. теперішній час;
2. дієприкметник теп. часу діяльн. стану,
3. дієприкметник теп. часу страдн. стану,
4. наказовий спосіб
5. імперфектум [минулий недокінчений час].

Щодо того, які форми взяти за вихідну основу при класифікації відмін, то ясна річ, що виходити можна й від пня дієіменикового [Добровські, Міклошіч, Вондрак] й від пня теперішнього часу [Шлейхер, Лескін, Кульбакін,

Лось і т. д.];[1] можна й комбінувати один спосіб із способом другим [Ягіч], а то й просто виходити від форм теперішнього часу, як тепер звичайно клясифікуємо відміни в сучасних слав'янських мовах [Лер=Сплавіньскі]. У нашій клясифікації ми проводимо поділ відмін за дієіменниковим пнем, уважаючи, що цей поділ найлегчий, найнаглядніщий та найпрактичніщий.

§74. Йдучи за дієіменниковим пнем, відміну всіх староболгарських дієслів можна зібрати в шість громад, відповідно до самого пня: чи він тотожний із корінем дієслова, чи на пень дієслова складається корінь його і ще якийсь наросток. Поділ відміни за пнем дієімен.

Таким чином,

перша громада обійматиме дієслова безнаросткові: н. пр.:

...: НЕС-ТИ, ВЕЗ-ТИ й т. д.;

друга громада - дієслова з наростком -НѪ-:

ДВИГ-НѪ-ТИ...;

третя громада - дієслова з наростком -Ѣ-:

СУМ-Ѣ-ТИ, ВИДѢ-ТИ;

1) Поділ Лескіна тепер майже вже принявся в славістиці, але ж він виявляє недостачі, на які вказує Вондрак [Vergl. Gramm. II., 131], головно ж він не дуже наглядний і не дуже практичний.

Четверта громада - дієслова з наростком -и:

хвал-и-ти, слав-и-ти;..;

П'ята громада: - дієслова з наростком -а-:

дѣл-а-ти;..;

Шоста громада - дієслова з наростком -ѕва-:

бесѣд-ѕва-ти...

Ясна річ, що в кожній із цих громад відограє велику ролю й пень теперішнього часу, який у першій, другій, п'ятій, шостій і також у третій громаді здовжений окремим творилом [пор. §84], у деяких дієслів III. гром. підходить до IV, а в четвертій рівняється пневі дієіменика. Отож, із огляду на презентичні форми, де скрізь, у всіх цих клясах, появляється між коренем дієслова й закінченнями особових форм [v. finitum] творивні елементи [тема] - всі ці дієслова звуться - тематичними. Та ще є невеличка громада дієслів, що в них закінчення в особових формах додаються безпосереднє до коренів, і тим то ця громада дієслів зветься атематична, й цю громаду при відміні виділюється в окрему, сьому громаду - дієслів атематичних, н. пр.:

ꙗс-ти — ꙗ-мь is *jēd-ti — *jēd-mь

вѣс-ти — вѣмь із *vĕd-ti — vĕd-mь,

і отже, всіх громад у відміні дієслів буде не-шість, а -сім. З них перші шість мають голосівкове закінчення пня теперішнього часу, остання має пень [корінь] теперішнього часу — шелестівковий[1]

Нарешті, для кращого зрозуміння творби поодиноких особових форм, мусимо зазначити, що в них появляються подвійні

---

1) Через те, що в балакан підручниках [Лескіна, Кульбакіна, Лося, в укр. грам. Бимченка] найдете систему відміни, оперту на пні теперішнього часу, подаємо тут у примітці й цю систему. За нею відміна дієслів поділяється на пять кляс, а саме:

1. Перша кляса, творило тепер. часу -е-, -е-,

А:- односкладовий корінь, одностайний у всіх формах [гребе-ши — грети, плете-ши — плести, пече-ши — пешти, плєве-ши — плєути...], відповідає нашій відміні з закінч. на шелестівку та на У: плєути; § 94₁₋₆;

Б:- пень дієім. кінчиться на -а,
а] корінь кінчиться на шелест. [бере-ши, бьра-ти];
б] корінь кінчиться голосівкою [ръве-ши, ръва-ти]; це наша V₃; § 98₄.

2. Друга кляса — пень теп. часу на -пе-, -по-, пень дієіменика на -пą- [двигне-ши, двигнѫ-ти], наша II; § 95.

3. Третя кляса — пень теп. часу на -je-
I. Первісні слова:
А — односкладовий корінь у всіх формах

закінчення 1] первісні [довші, примарні] та 2] другісні [коротчі, секундарні, похідні], при чому перші різняться потрохи поміж собою, відповідно до того, чи пень кінчиться голосівкою, чи - шелестівкою, і то так

		Первісні закінчення: голос. пень	шел. пень	Другісні закінчення:
Однина:	1.ос.	-ą	-mь	-m
кінч. особових форм	2.ос.	-ši	-si	-s
	3.ос.	-tъ	-tъ	-t
Двійня	1.ос.	-vě	-vě	-vě
	2.ос.	-ta	-ta	-ta
	3.ос.	-te	-te	-te
Множина	1.ос.	-mъ	-mъ	-mъ
	2.ос.	-te	-te	-te
	3.ос.	-ǫtъ, -ętъ	-ętъ	-ǫ[t], ę[t]

мусіли у праслав. добі відпасти, §48.

а] корінь із шелестівковим визвуком [ЖЬНЕ-ШИ, з *žьn-je-ši — ЖѦТИ з *žьn-ti, КОЛЄ-ШИ — КЛАТИ] наша I5,6, §94 5-6;
б] корінь із голосівковим визвуком на -а-, -ě-, -i-, -u-, -y- [ЗНАЄШИ — ЗНАѦТИ] — наша I7, §94 7;

Б — пень дієіменика на -а.
а] корінь із шелестівковим визвуком [ЧЕШЕ-ШИ з *čes-je-ši — ЧЕСА-ТИ], наша V2, §98 2;
б] корінь із визвуком голосівк. [ВБЮШИ — ВБЮТИ], наша V4, §98 4

II Другісні [похідні] слова:

А. - однаковий корінь у всіх формах,

Первісними закінченнями творяться форми теперішнього часу [§82]; другісні закінчення служать до творення аористів [§77], імперфекта [§86] та наказового способу [§85]; і одні, і другі відповідають закінченням різних особових форм у инчих індоєрманських мовах [другісними закінченнями, н. пр., творилися т. зв. історичні, себто, минулі часи]. Про перші – первісні – закінчення, що відповідники в инчих індоєрманських мовах та повстання у староболгарській – в нас буде мова при обговорюванні теперішнього часу [§82], другісним буде присвячене місце при поясненні аористів [77 I].

Після цих коротких уваг переходимо до

пні на -а- [дѣлаѥ-ши, дѣла-ти], наше V, §98;
пні на -ě- [цѣлѣѥ-ши, цѣлѣти] - наше III, §96;

Б - другий пень -а-, корінь на -и- [-и-, -ova-] [коупоуѥ-ши, коупова-ти] – наша VI., §99.

4. Четверта кляса. - пень теп. часу на -і-

А - однаковий пень на -і- в усіх формах [хвали-ши, хвали-ти] - наша IV.

Б - пень теп. часу на -ě-, - дісім. на -і- [тръпи-ши, тръпѣ-ти] - наша III а

5. П'ята кляса - атематичні слова, відповідає нашій VII. Як порівняти та з системою дісіменникового пня, то тут вийде зразків більше.

творення поодиноких дієслівних форм староболгарської мови — форм дієіменикових [аористичних] та презентичних.

Дієйменикові форми.

Дієйменик

§75. Дієйменик [infinitivus] твориться від дієйменикового пня наростком -ti [пор. лит. -ti], так, що ціла форма виглядає як якась форма іменна [іменикова]. І справді, слав'янський дієйменик є колишньою формою чи давальника, чи місцевика, якогось і-пня [називн. одн. -tis], пор. стінд. pītai-ē [щоб пити, до пиття, давальн. одн. від pītiš = пиття], гр. δεῖξαι з *deik-sai, лат. da-ri [-ri з *-si, а це з *sai, dat. sing.]. Щодо -ти, то в цьому наростку добачають продовження віддієслівного йменика зі значінням nomen actionis [Lehr-Spławiński, Ст. 87] із наростком *-tis, пор., з одного боку, гр. πύστις, стінд. buddhis з *bheud-ti,

з другого, стрбл. БЛЮСТИ

стінд. mṛtiš, лит. mirtis, - стрб. МРѢТИ з *mer-ti,

" žńatiš, гр. γνῶσις - стб. ЗНАТИ з *ǵnō-tis,

" bhutiš " φύσις - стб. БЫТИ з *bhūtis і т. д.

Щодо самої творби, то при голосівкових дієіменикових пнях — вона цілком

легка: зна-ти, кръі-ти, двигнѫ-ти, вид-ѣ-ти..., при чому голосівка перед -ти довга, пор. бы-ти, лит. bùti, дати, лит. dùti, дѣти-dėti...

При шелестівкових пнях треба мати на увазі відповідні староболгарські звукові закони: гребѧ-грети з *greb-ti, съпѫ-соути з *seupti, пор. §32₂в; плетѫ-плести з *pletti, ведѫ-вести з *ved-ti, пор. §36₂а; рекѫ-решти з *rek-ti, връгѫ з *vьrgą укр. нар. вержу -врѣшти з *verg-ti; влѣкѫ з *vel-ką -влѣшти з *velk-ti; пор. §37₃₈, §33₂

пьнѫ-пѧти з *pьn-ti; пор. лит. pinti-pinu;

жьмѫ-жѧти, пор. §28I₄;

дъмѫ-дѫти з *dьm-ti, лит. dùmti, dumiù, пор. §28I₅;

мьрѫ-мрѣти з *merti; борѭ-брати з *bor-ti,

мелѭ-млѣти з *mel-ti, колѭ-клати з kol-ti, пор. §33₂...[1]

§76. Наміровик [намірова форма, звана так тому, що в стрбл. мові вживається при дієсловах наміру, лат. supinum] твориться наростком *-tъ, що є, власне, формою знахідника якогось у=пня й витворився з колишніх дієслівних іменників з наростком *-tu-, Supinum

1) Коли появляються написання: мьрѣти, жьрѣти, то це анальог. явища до форм тепер. часу, пор. мьрѫ, жьрѫ; такі анальогічні явища бачимо в укр. формах мерти, жерти, дерти, утворених із пня *mьr- а не mer-

пор. гр. [йон.] γράπτυς [писанина, від γράφω = писати], πίτυς, стінд pitú-š [сік, первісно: питво]. Ця форма відповідає лат. супінові на -tum, пор. da-tum, condi-tum, лит. dûtų з *dātum і т. д., отже:

ЗНА-ТЪ, ДА-ТЪ, ГРЕ-ТЪ, НЕС-ТЪ...

В деяких громадах ця форма утворилася на зразок дієйменика, на приклад:

РЕШТЬ, МѢШТЬ – а то же kt, gt переходить на št тільки тільки перед палятальними голосівками [§37₃], а перед велярними k перед t випадає [пор. лит. peñktas – ПѦТЪ, лат. plecto – ПЛЕТѦ й фонетична форма повинна бути *retъ, *metъ.

§77. Аористів у староболгарській мові три: простий аорист, т. зв. асиґматичний, або сильний і два аористи зложені, сиґматичні – всі вони творяться від дієйменикового пня – другісними закінченнями [§74].

I. Простий аорист, званий асиґматичним, бо твориться без первісного „S" у наростку, що ним творяться індоєрм. аористи,

нагадує своєго формою індоєрманський імперфект без авґменту [пор. стбл. МОГЪ із *mogom, гр. гомер. φέρον, стінд. вед. bhárau, стрбл. ВЕЗЪ із *vezom, стінд. váham – з авґментом ці форми звучать: ἔφερον, abharam, пор. іще стрб. ПЕКЪ із *pekom, гр. ἔ-πεσσον, стінд. a-pačam], хоч у деяких випадках можна цю форму звязувати і з індоєрм. аористом [як відомо, там різниця між імпер. і сильним, асиґматичним аористом полягала у перезвуку корінної голосівки пор. гр. імпер. ἔφευγον і аор. ἔφυγον – чого у стрбл. мові не було].

Твориться ця форма з аористичного пня, що виростає з пня дієіменика через додання звязкового звука: e [перед s, t], o [перед v, m, n], н. пр. √mog, пень: *mogo, *moge, й тим то нагадує пень теперішнього часу [§81, §94s]; до цього пня – додаються другісні закінчення, так, що ціла форма виглядає ось як:

Одн. 1ос. *mogo-m, з того: МОГЪ
2ос. *moge-s МОЖЕ
3ос. *moge-t МОЖЕ

Дв. 1.ос.	*mogo-vě	з того	МОГОВѢ
2.ос.	*moge-ta		МОЖЕТА
3.ос.	*moge-te		МОЖЕТЕ
Мн. 1.ос.	*mogo-mъ		МОГОМЪ
2.ос.	*moge-te		МОЖЕТЕ
3.ос.	*mogo-nt		МОГѪ

Всі ці форми ясні:

а] Закінчення перших трьох осіб одн. відповідають індоєрм. закінченням, пор. ур. ἔ-φερο-ν, ἔ-φερε-ς, ἔ-φερε[τ], стінд. a-bhara-m, a-bhara-s, a-bhara-t; тільки на основі слав. законів появилося в 1.ос. ъ [Дпв. §28 III 4], у 2. і 3.ос. визвучні s, t відпали [§42 4], а „g" перед „e" улягло палятализації [§37 1]. Закінчення 3. ос. множ. ѫ з *-ont [§28 II 6] відповідає тепер індоєрм. зак. [-o- з пня +nt - скорочене, другісне закінчення] пор. ур. ἔφερον із *ἔφεροντ, стінд. a-bharan з *abharant. Закінчення всіх осіб двійні, 1. і 2.ос. множ. - таке саме як у теперішньому часі, вони, здебільшого, відповідають формам індоєр. прамови, або мають у поодиноких індоєм. мовах свої відповідники [пор. §82 4,5,6,7].

Ця форма аористу появляється

тільки в деяких дієслів безнаростковий [I. кляса] а в дієслів із наростком -nq- [II. кл.] тільки в тих, що їх корінь кінчиться шелестівкою, при чому форма твориться від коріня, а не відо пня:

Одн. 1. ос. ДВИГЪ	Двій. 1. ос. ДВИГОВѢ	Множ. 1. ос. ДВИГОМЪ
2. ос. ДВИЖЕ	2. ос. ДВИЖЕТА	2. ос. ДВИЖЕТЕ
3. ос. ДВИЖЕ	3. ос. ДВИЖЕТЕ	3. ос. ДВИГѪ

Крім того, в I. кл. не буває цієї форми в дієслів, що в їх корінi є „e" тим та немає зовсім *nesъ, *tekъ, *vedъ, й не буває її в пнях із носовим визвуком [I_5] та у пнях на р [I_4], хиба що форми 2. ос. та 3. ос. одн. НЕСЕ, [illegible], ВЕДЕ, ПА... Тай так у цій кляси в пам'ятках прикладів не багато, [н. пр. є форми від И-ТИ — з пня теп. часу id-: ИДЪ, ИДЕ, ИДЕ; ИДОВѢ, ИДЕТА, ИДЕТЕ; ИДОМЪ, ИДЕТЕ, ИДѪ [I_3]] а як є, то в поодиноких формах, здебільшого, 3. ос. мн.:

КРАС-ТИ — КРАДѪ, ПАСТИ — ПАДѪ; СѢСТИ — СѢДЪ, СѢДОМЪ, СѢДѪ...; [ОБ]РѢСТИ — [ОБ]РѢТЪ, [ОБ]РѢТЕ.

II. Зложений аорист або сизматичний, себто, такий, що має в наростку S, має дві форми: а]. „S" додається просто до пня дієйменика або б] додається до окремого аористового пня, що

Аорист зложений

на око виглядає запозиченим із простого аориста, себто, дієіменикового пня, поширеного звязковим звуком -е, о; перший тип зложеного аористу відповідає сигматичному індоєрм. аористові, другий — слав'янський новотвір.

Зложен. аорист I. 1. У формах першого зложеного аористу другісні закінчення додаються то безпосередно, як у инчих індоєрм. мовах, до наросткового „s" [пор. гр. ἔ-λυσα з *ἔ-λυ-σ-ν̥], то знов, за аналогією до сильного аориста, до звязкового звука, що появляється [в 1. ос. одн., дв. та множ.] між „s" та другісними закінченнями. Крім того, корінна голосівка, якщо вона коротка — здовжується [е-ē, себто, слав'янське ѣ, див. § 21 ст. 43; о-ō, себто, слав'янське ѧ, див. § 19, ст. 41; і [ь]-ei, себто, слав'янське и, див. § 30. 2]; щодо самого „s", то воно залишається тільки після p, b, t, d, s, z, n — а після r, k, та по голосівках i, u — переходить у ch [§ 37, ст. 118, § 38₂] 1) — инчі ж шелестівки улягають

1) Алеж перед t — s залишається, пор. § 37₃₂, себто, k у групі kst випало ще перед заміною s на ch після k!

тем змінам відповідно до звукових законів, н. пр. ps, bs дає s [§35 2б], ts, ds дає -s [§36 2д, §38 3а], ss, zs -s [§38 3б], ks -ch [§37 3в] і т. д.

Таким чином, із первісних

Одн. 1.ос.	*ved-s-o-m	*rek-s-o-m	повстали:	вѣсъ рѣхъ
2.ос.	*ved-s-s	*rek-s-s		*vě *rě
3.ос.	*ved-s-t	*rek-s-t		*vě *rě
Дв. 1.ос.	*ved-s-o-vě	*rek-s-vě		вѣсовѣ рѣховѣ
2.ос.	*ved-s-ta	*rek-s-ta		вѣста рѣста
3.ос.	*ved-s-te	*rek-s-te		вѣсте рѣсте
Мн. 1.ос.	*ved-s-o-mъ	*rek-s-o-mъ		вѣсомъ рѣхомъ
2.ос.	*ved-s-te	*rek-s-te		вѣсте рѣсте
3.ос.	*ved-s-n̥t	*rek-s-n̥t		вѣсѧ рѣшѧ

І також, з одного боку:

гре-ти-грѣсъ	із *greb-s-o-m	вез-ти-вѣсъ	із *vez-s-o-m
*grě	" *greb-s-s	*vě	*vez-s-s
*grě	" *greb-s-t	*vě	*vez-s-t
грѣсовѣ, грѣста, грѣсте		і т. д.	
грѣсомъ, грѣсте, грѣсѧ...			

пѧти-пѧсъ із *pēn-s-om [?]

пѧ " *pēn-s-s [?]

пѧ " *pēn-s-s [?]...

пѧсовѣ, пѧста, пѧсте,

пѧсомъ, пѧсте, пѧсѫ...

бос-ти – басъ із *bōd-s-o-m [басовѣ, баста... басомъ... басѧ]

чьс-ти – чисъ із *keit-s-o-m [чисо ѣ, чисомъ, чисте, чисѧ]

З другого:

мрѣ-ти з *merti –	мрѣхъ	кла-ти з *kol-ti клахъ
	мрѣ	кла
	мрѣ	кла
	мрѣховѣ, мрѣста, мрѣсте	клаховѣ
	мрѣхомъ, мрѣсте, мрѣшѧ	класта
[тут „ch" із „s" після r, l]		класте і т. д.

І далі „ch" із „s" після голосівок u [ы, ъ, оу] та i [и, ь]

Одн. 1. ос.	кръıхъ	хвалихъ	Дв. 1. ос.	кръıховѣ	хвалиховѣ	Мн. 1. ос.	кръıхомъ	хвалихомъ
2. "	кръı	хвали		кръıста	хвалиста		кръıсте	хвалисте
3. "	кръı	хвали		кръıсте	хвалисте		кръшѧ	хвалишѧ

За цими дієсловами [що перед s мали ы, и] пішли всі инші дієслова, що мали визвук пня голосівковий, отже:

зна-ти – знахъ [I₇]	пѣти – пѣхъ [III₁]	бьра-ти – бьрахъ [V₃],
зна	пѣ	бьра
зна й т. д.	пѣ й т. д.	бьра й т. д.

і таксамо:

двиг-нѫ-ти – двигнѫхъ [II] побіч – двигъ [див. §77₇]

двигнѫ

двигнѫ й т. д.

хоч усе: минѫ-ти – минѫхъ, минѫ, минѫ, минѫховѣ і т. д.

[як перед -НѪ- голосівка].

а] Крім зазначених форм першої особи однини, двійні та множини, цей тип аориста відбігає від сигматичного індогерманського аориста ще й у тому, що в пнів із шелестівковим визвуком загинули форми 2. та 3. ос. одн. [*vě із *ved-s-s, *rě з *rek-s-s], і що ті форми заступаються відповідними формами сильного аориста:

ВЕДЕ, РЕЧЕ, ВЕЗЕ, БОДЕ [1. ос. БАСЪ], ЧЬТЕ [1. ос. ЧИСЪ]...

розуміється, без здовження корінної голосівки.

б] Дієслова I. кляси з визвуком пня на -Н-, -Ѣ- можуть у 2. та 3. ос. одн. діставати закінчення -ТЪ, що прийшло сюди з 3. ос. одн. теп. часу — насамперед до 3. ос., а що форма 2. ос. збіглася з формою 3. — то й до 2. ос., н. пр.: ВИ-ТИ — ВИТЪ, ПѢ-ТИ [співати] - ПѢТЪ.

Таке явище бачимо в дієсловах БЫТИ, ДАТИ; до форм 2. та 3. ос. одн. дісталося з форми теперішнього часу СТЪ [з форм: ЄС-ТЪ, ДАС-ТЪ] так, що аорист тих дієслів такий:

БЫХЪ; ДАХЪ

БЫ, БЫСТЪ; ДА, ДАСТЪ

БЫ, БЫСТЪ; ДА, ДАСТЪ

БЫХОВѢ; ДАХОВѢ й т. д.

А дієслово ꙗсти не знає инчої форми 2. та 3. ос. одн. як ꙗстъ, хиба що у зложеннях: изѣ із *iz-ēd-s-t.

є] У 3. ос. множ. носове е [ѧ] витворилося з сонантичного [складотворчою] n перед шелестівкою [пор. §28 II 7], отже: вѣсѧ з *vēd-s-n̥t, пѧсѧ з *pēn-s-n̥t, рѣшѧ з *rēk-s-n̥t і т. д. Тут іще треба зазначити, що тут, під упливом таких форм як: рѣшѧ, крышѧ, де š з ch фонетичне, появляються такі форми як: ꙗшѧ, побіч ꙗсѧ [ззіли] з *jad-s-n̥t, пѧшѧ, побіч пѧсѧ [зіпняли] *pēn-s-n̥t, [съ]-мѧшѧ, замісць мѧсѧ [скаламутили] з *-mę̄t-s-n̥t – 1. ос. ꙗсъ, пѧсъ, мѧсъ з *jad-s-o-m [їсти], *pēn-s-o-m [пняти], *mę̄t-s-o-m [каламутити]...

2. Другий сигматичний аорист, твориться так, що наросток „s" додається до пня, поширеного звязковим звуком -o [*ved-o-, *rek-o-], і цей пень являється у всіх особах, крім форми 2. та 3. ос. одн., що заступлені тут формами аориста сильного [пор. §77 1 – веде, може з *ved-e-s, *mog-e-s, *ved-e-t, *mog-e-t], і що ати після „s" ідуть другісні закінчення, при чому в 1. ос. одн., дв. та мн. між „s" та закінченнями, як у першім сигматичнім

Ложений аорист II.

аористі, появляється -о- з аористу несигматичного [пор. §77₁], инчими словами: звязковий звук появляється раз перед „s" після пня дієіменикового, другий раз - у першій особі одн., двійні та множини після „s". Таким чином із

Одн.	1. ос.	*ved-o-s-o-m	повстало	ВЕДОХЪ
	2. "	} з аор. несигм.		ВЕДЕ } з аор. несигм.
	3. "			ВЕДЕ
Ав.	1. ос.	ved-o-s-o-vě		ВЕДОХОВѢ
	2. "	ved-o-s-ta		ВЕДОСТА
	3. "	ved-o-s-te		ВЕДОСТЕ
Мн.	1. ос.	ved-o-s-o-mъ		ВЕДОХОМЪ
	2. "	ved-o-s-te		ВЕДОСТЕ
	3. "	ved-o-s-n̥t		ВЕДОШѦ;

при чому ch із s появилося недонетично під упливом таких форм сигматичного аористу, як рѣхъ, рѣховѣ, рѣхомъ [пор. §77 II 1]

Цей тип аористу можуть творити тільки дієслова з пнем на шелестівку, отже, безнаросткові дієслова I. кляси - тай то ті, що їх пень кінчиться на носову або плавку [I₄, I₅ - отже немає: *рьпochъ, *тьчochъ] цієї форми не знають - та дієслова II. кляси, коли їх

корінь [перед наростком -нѫ-] кінчиться шелестівкою, отже:

Пень:	greb-	bod-	šěd-	[ob]rět-	mog-	rek-	dvig-
Дієсл.:	гре-ти	бос-ти	сѣс-ти	обрѣс-ти	мошти	решти	двигнѫ-ти
Од. 1ос.	гребохъ	бодохъ	сѣдохъ	обрѣтохъ	могохъ	рекохъ	двигохъ
2"	гребе	боде	сѣде	обрѣте	може	рече	движе
3"	гребе	боде	сѣде	обрѣте	може	рече	движе
Дв. 1ос.	гребоховѣ	бодоховѣ	сѣдоховѣ	обрѣтоховѣ	могоховѣ	рекоховѣ	двигохомъ
2"	гребоста	бодоста	сѣдоста	обрѣтоста	могоста	рекоста	двигоста
3"	гребосте	бодосте	сѣдосте	обрѣтосте	могосте	рекосте	двигосте
М. 1ос.	гребохомъ	бодохомъ	сѣдохомъ	обрѣтохомъ	могохомъ	рекохомъ	двигохомъ
2"	гребосте	бодосте	сѣдосте	обрѣтосте	могосте	рекосте	двигосте
3"	гребошѧ	бодошѧ	сѣдошѧ	обрѣтошѧ	могошѧ	рекошѧ	двигошѧ

Ця форма не має відповідника ні в одній індоєрм. мові, отже вона - слав'янський новотвір [може, з X в. - Loś, ст. 125], її деякі пам'ятки [Мар. Еванг., Синайськ. псалтиря, glagolitsa. Cloz.] зовсім не знають. Склалась вона на основі часткового злиття [контамінації] форм двох аористів: аориста простого та синматичного, такого, що виявляє на місці S - ch, отже, н. пр., з форм рекъ та рѣхъ, при чому злиття мусіло початися від тих форм, що мають „О" перед закінченнями, н. пр.:

1. ос. мн. реко-мъ і рѣхо-мъ, або

1. ос. дв. рекѡ-вѣ і рѣхѡ-вѣ,

з чого повстала контамінаційна форма:

рекѡхѡ-мъ, рекѡхѡ-вѣ,

а вже до них анальогічно поутворювались инші форми:

рекѡхъ, рекѡс-те, рекѡс-та, рекѡша...

У 2. та 3. ос. одн. не могло бути контамінації, бо такі дієслова не мають окремих форм для тих дієсів у сигматичнім аористі [пор. рѣхъ - рече, рече]; тим то і в цьому типі сигматичного аориста немає окремих форм для тих осіб, їх заступають форми відповідних осіб сильного [асигматичного] аориста [§77 I][1].

За причину того процесу можна вважати змагання - створити таку форму, що зберігала б, наскільки можливо, незмінним пень дієслова, а тоді форми сигматичного аориста I. таки пень сильно змінюють [пор. ꙗсъ-пень: рьп-; рѣхъ-пень: рек-; вѣсъ-пень: vez-].

§78. Дієприкметник діяльний минулого часу I. [participium praeteriti activi I. - давнє, Дієприкм. діяльн. минул. I.

---

1) В пізніших паліятках у 3. ос. мн. появляється закінч. - хѫ побіч, а то й замість -ша - з imperfecta §86.

індоєрм. participium perfecti — творяться

1] наростком -ъs- [індоєрм. -us] від пнів

нар. -ъs- шелестівкових [I 1-6]:

гре-ти з *greb-ti — гребъ із *greb-ъs-, вес-ти — ведъ із *ved-ъs-, нес-ти — несъ, мошти — могъ із *mog-ъs-, пѧти — пьнъ із *pьn-ъs- і т. д., при чому деякі дієслова мають у корінній голосівці такий самий перезвук, як у формах. теп. часу або взагалі в ненаголошених складах:

мьръ із *mьr-ъs-, пор. дієім. мрѣти з *merti, теп. час мьр-ѫ ...;

жьръ із *žьr-ъs-, пор. дієім. жрѣти [жрьти], теп. жьрѫ;

чьтъ із čьt-ъs-, пор. чисти з *čisti, теп. час. чьт-ѫ ...

Сюди належать дієслова II. кляси, але тільки ті, що перед наростком -нѫ- мають шелестівку:

двиг-нѫ-ти — двигъ із *gvig-ъs- ...

2] Наростком -vъs- [індоєрм. u̯us] від пнів

нар. -vъs- голосівкових [I 7, II, III, V, VI]:

зна-ти — знавъ із *zna-vъs-, би-ти — бивъ із *bi-vъs-, крыти — крывъ ...

двиг-нѫ-ти — двигнѫвъ, минѫти — минѫвъ ...

вид-ѣ-ти — видѣвъ із *vidě-vъs-, слышати — слышавъ із *slychě-vъs- ...

мет-а-ти — метавъ, бьр-а-ти — бьравъ ...

КОУП-ОВА-ТИ — КОУПОВАВЪ із * kupova-vъs-

Дієслова IV кляси [дієім. на -ИТИ] творять цю форму на -vъs-, як инчі дієслова з визвуком голосівковим пня, або й на -ъs-, при чому попереднє i з пня, ненаголошене перейшло в j, а далі доля наростка була така, як на це вказано в §31₁в, а саме: -i-us > -jus > -jъs > -jъ > -jь, отже:

ХВАЛИТИ-ХВАЛИВЪ із *chvali-vъs-, або ХВАЛЬ із *chval-jьs-...

ЛЮБИТИ-ЛЮБИВЪ або ЛЮБЛЬ із lub-jьs-[§35₁]...

СВѢТИТИ-СВѢТИВЪ або СВѢШТЬ із *svět-jьs-[§36₁]...

САДИТИ-САДИВЪ або САЖДЬ із *sad-jьs-[§36₁]...

НОСИТИ-НОСИВЪ або НОШЬ із *nos-jьs-[§38₁] і т. д.

Все це, розуміється, форми називника одн. чоловічого [й середн.] роду, форма того самого відмінка жіноч. роду:

ВЕДЪШИ, ХВАЛИВЪШИ або ХВАЛЬШИ...

називн. множ. чол. роду: ВЕДЪШЕ, ХВАЛИВЪШЕ...

Про все це, та взагалі про відміну цього дієприкметника вже сказано докладно в §61., ст. 211 [іменна відміна] і в §68, ст. 244. [зложена відміна].

§79. Дієприкметник діяльний минулого часу II [participium praeteritactivi II.] твориться наростком -lъ [жін. -la, сер. lo], Partic. praet. act. II

наростком, яким колись творилися прикметники з віддієслівних імен зі значінням діячів, н. пр.: грець. σιγάω [мовчати] — σιγαλός [= мовчазний, мовчун], φείδομαι [щадити] — φειδωλός [ощадний], ἀπατάω [задурювати] — ἀπατηλός [дурисвіт] і т. д. або лат. credo [вірити] — cred[u]lus [довірливий] і т. д.; в деяких індогерманських мовах [крім слов'янських, іще в вірменській, н. пр., вечов = той, що несе... та умбрійській] він служить і до творення дієприкметника [у слав. мові — въ відоме теж як прикметниковий наросток: цѣлъ, зрѣлъ], при чому той дієприкметник виконує окрему функцію, ставшися складовою частиною описових форм [§87, 92]. Наросток — въ додається безпосередно до пня дієйменика:

нес-ти — нес-лъ, нес-ла, нес-ло, везти — везлъ, -ла, -ло...

гре-ти — греб-лъ...; вес-ти — ве-лъ, плес-ти — пле-лъ [§362,5]... пѧ-ти — пѧ-лъ... пешти — пек-лъ...;

двигнѫ-ти — двигнѫ-лъ, двиг-лъ...;

видѣ-ти — видѣ-лъ...;

хвали-ти — хвали-лъ...;

бьра-ти — бьра-лъ...;

коупова-ти — коупова-лъ...;

ꙗс-ти — ꙗ-лъ, ꙗ-ла, ꙗ-ло...

У дієслів врати з *bor-ti, клати з *kolti, млѣти з *mel-ti форми бралъ, клалъ, млѣлъ утворилися просто з дієіменика, не-від пня дієіменика, а то б повинни ці форми звучати:

*bor-lъ, *kol-lъ, *mel-lъ...

У дієслів із пнем на r-форма ця має складотворче r̥ — мръ-лъ, себто, mr̥-lъ, жръ-лъ =[žr̥-lъ] із *mьr-lъ, *žьr-lъ.

Через свою функцію ці форми втиваються тільки в називнику [бо ж вони — присудки, §88, §89, §91]: далъ, дала, дало [одн.]

дала, далѣ, далѣ [дв.]

дали, далы, дала [мн.]...

§80. Дієприкметник страждальний минулого часу [participium praeteriti passivi] твориться наростком: -tъ [-ta, -to], -nъ [-na, -no], індоєрм. *-to-, *-no-, що з них першим творився дієприкметник минулого часу страждальн. стану [стбл. ѩ-тъ укр. [вз]ятий, пор. лит. im-tas, лат. emp-tus; стбл. ши-тъ, пор. стінд. sjū-tás, лат. sū-tus, лит. siū-tas...], другим віддієслівні прикметники зі значінням близьким до part. praet. pas. [пор. стінд. [illegible]

той, що його везли, стбл. ВЕЗ-Е-НЪ, som. bita-ns = погризений].

нар. -tъ 1. Першим наростком творять цю форму безнаросткові дієслова з визвуком на носову та на р [I 5,4],[1] н. пр.:

ПѦ-ТИ—ПѦ-ТЪ, КЛѦ-ТИ—КЛѦ-ТЪ, ДѦТИ—ДѦ-ТЪ...

ТРѢ-ТИ з *ter-ti — ТРЪ-ТЪ, себто, tr̥-tъ із *tbr-tъ [ступінь редукції, пор. *ter, *tbr, § 30 1 б],

СТРѢТИ [про-стирати] зі *ster-ti — СТРЪ-ТЪ —

— хоч тут буває й наросток -nъ [див. під 3].

Деколи цей наросток подибаємо ще і в дієслів із княми на -и-, -ѣ-, н. пр.:

ПИ-ТИ [ПЬ-ѦТИ]—ПИ-ТЪ, ВИТИ—ВИТЪ, хоч і тут буває наросток -nъ [див. 3], але не тільки: ПѢ-ТИ [ПѢ-ѦТИ] — ПѢ-ТЪ...

нар. -nъ 2. Наростком -nъ твориться part. praet. pass. в дієслів із визвуком пня на -a-, [I 7, V, VI] та на -ě [IV]:

---

1) Давніще цей наросток був поширений ще й на инчі шелестівки, як на це вказує литовська мова і староболгарські прикметники — колишні дієприкметники: ОТЪВРЪСТЪ, себто, otъvr̥stъ із *otъvьrstъ [отворений], пор. ВРѢСТИ, ВРЬЗѦ [із *vers-ti, *vьrxę], СѸ-ВѦСТЪ [увінчаний], пор. СѸ-ВѦСТИ [пор. ВѦЗАТИ], ИЗ-ВѢСТЪ [звісний, відомий] пор. ВѢД-Ѣ-ТИ [відати, знати], ЧѦСТЪ [частий, густий], пор. лит. kim̃štas [напханий], kemšù, kim̃sti [напихати] — Leskien, ст. 210.

зна-ти – знанъ...;

дѣла-ти – дѣланъ, писа-ти – писанъ,

бьра-ти – бьранъ, стьла-ти – стьланъ...;

коупова-ти – коупованъ...;

дѣти – [о]дѣнъ...

тръпѣ-ти – тръпѣнъ, слъıша-ти – слъıшанъ...;

Із безнаростковоі кляси [I₄] бачимо цей наросток у дієслів:

брати з *borti, кла-ти з *kol-ti, млѣ-ти з *mel-ti, алеж ці форми склалися вже з дієіменикових форм: бра-нъ, бо бра-ти; кла-нъ, бо – кла-ти; млѣ-нъ, бо млѣ-ти... Та, крім цих форм, відомі ще: боренъ, коленъ, форми, утворені з коріня наростком -нъ [див. під 3].

3. Цей самий наросток бачимо в безнаростковій клясі з визвуком пня шелестівковим [крім дієслів на р, п, т], а з голосівковим на и та ы, в II. клясі дієслів, якщо корінь дієслова шелестівковий [двиг-нѫ-ти] і в клясі четвертій [з наростком -і-], та тільки всі ці дієслова творять цю форму від пня теперішнього часу форми -е- [себто – між пнем дієіменика й закінченням іде звязковий звук е:

гре-ти з *greb-ti – гребе-нъ, вес-ти з *ved-ti – веде-нъ,

нар. -енъ

плес-ти — плет е-нъ, нес-ти — несе-нъ, пешти з *pek-ti — пече-нъ, а то й жьренъ [пор. під 1.], бо-ренъ, коленъ [див. під 2.]...

бити — бьѥнъ [bije-nъ, тен. бьѭ], вити — вьѥнъ [див. під 1].

мы-ти — [о]мъве-нъ [-ъв- з ы перед голосівкою, див. §30₃, §57], кры-ти — кръв-енъ, ши-ти [лит. siūti, отже з *sjuti] — шьв-енъ — звідкіля об-оу-ти — об-оу-ве-нъ...;

двиг-нѫ-ти — движе-нъ і двигнове-нъ під упливом кръвенъ... ;

хвали-ти — хвалѥнъ із *chvalie-nъ > *chvaljenъ > > *chvalénъ; люби-ти — любл̂ѥнъ із * lubjenъ [§35₁]; свѣти-ти — свѣштенъ із * světjenъ; садити — саж-денъ із *sadjenъ [§36₁]; возити — воженъ із *vorjenъ, носити — ношенъ із * *nosjenъ [§38₁] і т. д.

Відміняється цей дієприкметник як прикметник, пор. §59.

4. Із цього дієприкметника творяться віддієслівні йменики наростком -ьje [-ije]:

глаголати — глаголанъ — глаголаньѥ...

просити — прошенъ — прошеньѥ...

пити — питъ — питьѥ і т. д.,

та ще віддієслівні прикметники можливости наростком -ьнъ:

приѩти [приняти, δέχεσθαι] — приѩтъ [приня-

тий, δεδεγμένος] — ПРИѦТЬНЪ [що його приняти можна, приємний, δεικτός]...

ИЗ[Д]РЕШТИ [вимовити] — ИЗДРЕЧЕНЪ — НЕИЗДРЕЧЕНЬНЪ [невимовний, що його вимовити не можна]...

і таксамо:

НЕИЗГЛАГОЛАНЬНЪ, НЕИСПИСАНЬНЪ і т. д.

5. Вже зі старобл. пам'ятників видно, що між дієприкм. страждн. минул. і тепер. ч. почала затиратися ріжниця [як цеів нашій мові]; це видно з прикладу у супр.: ВЕДЕНЪ БЫВААШЕ, побіч ВЕДОМЪ [§84] БѢАШЕ [Vondrák, 517].

Презентичні форми.

§81. Форми теперішнього часу творяться потрійно наростками, чи закінченнями: 1] додаваними безпосередно до коріня [атематичні дієслова, без презентичного творила, без звязкового звука], 2] додаваними до презентичного пня, утвореного з коріня такими творилами: Пень тепер. часу

a) -e-, -o- [безнаросткові дієслова з корінем на шелест.; V3];

в) -je-, -jo- [дієсл. I7, III1, V1,2,4, VI — корінь голосівковий];

c) -ne-, -no [дієсл. II. кляси].

3] окремо стоять дієслова IV. кляси, де пень теперішнього часу рівняється пневі дієіменниковому [*chvali- *chvali-] й куди примикають і деякі дієслова з III кл. [III2-gorě-, gori-].

Усі типи презентичних пнів є продовженням того стану, який був у індоєрм. прамові, хоч, що правда, скількість дієслів, що належать до якогось типу, куди менча, ніж це було у прамові.

Це треба передусім сказати про атематичні формації, куди належить тільки чотирі стбл. пні:

Атемат. дієслова

а] *es- пор. стрбл. ѥс-мь [§31₂а], стінд. ás-mi [ʌɛ], гр. ἐσ-τί [ε], лат. es-t, лит. es-mi, som. is-t;

б] *ēd-, пор. стбл. ꙗ-мь із *jad-mь [§31₁е, §31₂е, §36₂в], стінд. ád-mi, гр. [гомер.] ἔδ-μεναι, лат. es-t [з *ed-t], лит. ëd-mi...;

в] *u̯oi̯d-, пор. стрбл. вѣмь із *vĕd-mь [§36₂в], стінд. vēd-mi – переміна старого перфекта *u̯oi̯da, гр. [F]οῖδα, som. wait, стінд. vēda [Hujer, Úvod, 66], та, нарешті, одинокий у стрбл. мові редуплікований [подвоєний] пень

г] *dad- [із *dōd-], пор. стб. да-мь із *dad-mь [§36₂в], лит. dûs-ti з *dōd-ti; староінд.

dádā-mi, гр. δίδωμι... Всі инші індоєрм. атематичні дієслова у староболгарській мові з ріжних причин, іздебільшого, наслідком ріжних анальозій, попереходили чи до -e/-o- пнів, чи до -je-/-jo- пнів.

2. Щодо громади презентичних пнів -e-/-o-, -je-/-jo-, -ne/-no-, то між староболгарськими пнями теперішнього часу й первісними [праіндоєрм.] є явний звязок, староболгарські пні є просто продовженнях первісних, індоєрманських. Це видно з безлічі прикладів, н. пр. стрбл. БЕРЕ-ТЕ, БЕРѪНТЪ із bero-ntъ [-e/-o], пор. гр. φέρε-τε, φέρουσι з *φερο-ντι, стінд. 3. ос. bhárati з *bhere-ti... або хоч би порівняти стбл. ДѢЛАЮ-ТЕ, ДѢЛАѪТЪ із *dělajo-ntъ [-je/-jo] і гр. τιμᾶτε, τιμῶσι [поважати] з *τιμαιε-τε, *τιμαιο-ντι або стрбл. ЗИЖДЕ-ТЕ [ЗЬДАТИ = будувати] із zidjete, ЗИЖДѪТЪ із *zidjo-ntъ і грецьк. ἐλπίζε-τε з *ἐλπιδιε-τε, ἐλπίζουσι з *ἐλπιδιο-ντι [ἐλπίζω з ἐλπιδεω = сподіватися]; або знов стбл. ТЬНЕ-ТЕ, ТЬНѪТЪ із *tьno-ntъ і грець. дор. τάμνε-τε, τάμνο-ντι з *tm̥-no-, *tm̥-ne- і т. д.

3. Славянські пні з визвуком на -ī [III₂, IV] неясні, бо, крім литовських дієслів, де є такі пні з коротким i [tùrime = мусимо] відпо-

дієсл. з визвук. -i-

відмінків ує инших індоєвр. мовах. Ї виводять звичайне з індоєвр. мовами -eię/-eię- [пор. др. горе́ѭ, лат. doceo, етімд. 3. ос. vedą̀ti], але як воно із недоскон. -eię- -eiə- йшло до слов. ѣ - досі ще не вияснено.

§82. Теперішній час [praesens], що творить. Тепер. час ся від презентичних пнів первісними [повними, §74] закінченнями, виглядає ось як:

Атематичні дієслова.

		Тем. *jes-		*jad-Zed		*dad-
Атемат. дієсл. Одн.	1. ос.	ІСТЬ із	*jes-mę	ѢДѧ із	*jad-mi	ДАМЬ
	2. "	І СИ	*jes-si	ѢСИ	*jad-si	ДАСИ
	3. "	ІСТЪ	*jes-tъ	ѢСТЪ	*jad-tъ	ДАСТЪ
Дв.	1 ос.	ІСВѢ	*jes-vě	ѢВѢ	*jad-vě	ДАВѢ
	2 ос.	ІСТА	*jes-ta	ѢСТА	*jad-tu	ДАСТА
	3. "	ІСТЕ	*jes-te	ѢСТЕ	*jad-te	ДАСТЕ
Мн.	1 ос.	ІСМЪ	*jes-mę	ѢМЪ	*jad-mę	ДАМЪ
	2. "	ІСТЕ	*jes-te	ѢСТЕ	*jad-te	ДАСТЕ
	3. "	СѫТЪ	*jes-ntę	ѢДѫТЪ	*jad-ntę	ДАДѫТЪ

Тематичні дієслова.

Одн.	1 ос.	ВЕДѫ	ЗНАЮ	ХВАЛѭ
Темат. дієсл.	2. "	ВЕДЕ-ШИ	ЗНАЄ-ШИ	ХВАЛИ-ШИ
	3. "	ВЕДЕ-ТЪ	ЗНАЄ-ТЪ	ХВАЛИ-ТЪ
Дв.	1 ос.	ВЕДЕ-ВѢ	ЗНАЄ-ВѢ	ХВАЛИ-ВѢ
	2. "	ВЕДЕ-ТА	ЗНАЄ-ТА	ХВАЛИ-ТА
	3. "	ВЕДЕ-ТЕ	ЗНАЄ-ТЕ	ХВАЛИ-ТЕ

Мн. 1. ос.	ВЕДЕ-МЪ	ЗНАЮ-МЪ	ХВАЛИ-МЪ
2.	ВЕДЕ-ТЕ	ЗНАЮ-ТЕ	ХВАЛИ-ТЕ
3.	ВЕДѪТЪ	ЗНАЮТЪ	ХВАЛѦТЪ

Звязковий звук [визвук презент. пня] в перших двох зразках, згідно зі сказаним у §77I, повинен би бути -о-, -jo- скрізь перед m, v, n; тут бачимо його тільки в 1. ос. одн. та 3. ос. множ. [про це див. §82₄,₆], а так зрештою є тільки -е-, -jе. Форми ці поскладалися ось як:

1. Перша особа однини а] з закінченням -мь ув атематичних дієслів одповідає індоєрм. формі на -mi, стрбол. ѥсмь, пор. стінд. ás-mi, гр. εἰμί з *ἐσ-μί, старолит. es-mi і таксамо ꙗ-мь, вѣмь і т. д. пор. §81₁. 1. ос. одн. атем. дієсл.

б] В тематичних дієсловах 1. та 2. групи стрбл. закінч. -ѫ стоїть супроти -ō в инчих індоєрманських мовах [пор. гр. φέρω, лат. ferō, гот. baira, лит. vedù з *vedū], з якого ѫ могло б було повстати тільки тоді, коли б до ō долучилося другісне закінчення -т. н. пр., із аориста [пор. §77I], отже берѫ < *berō-m. Так і виясняють цю форму деякі вчені темат. дієсл.

[Кульбакін, Лер]; але ж тут заходять деякі труднощі, а власне треба б приняти, що це -m долучилося до ō що am тоді, як це ō перейшло в ā [ā+m=ѫ, пор. §28 III 61], а то ж ōm мусіло б було дати ы [ἄκμων - камы, пор. §28 II 62]. Таким чином, залишається нам друге пояснення, яке приймають звичайно другі вчені [Лескін, Лось], що в формі берѫ треба добачати форму 1. ос. одн. лат. сполучного способу [conjunctiva] на -ām, н. пр. ferām, vehām...

Дієсл. IV. кл. в] Дієслова III₂ та IV. кл. [з наростком -i-] дістали закінчення ѭ за аналогією до тематичних дієслів із пнем на [звідк. звуком] -je/-jo: знаѭ - хвалѭ.

вѣдѣ г] Відокремлено від цих двох закінчень появляється форма 1. ос. одн. вѣдѣ побіч вѣмь [дієйм. вѣдѣти = знати, відати, пор. гр. οἶδα] - одинокий останок індоєрм. перфекта в слав'янській мові [див. §87₂].

2. ос. одн. 2. У другій особі однини індоєрм. закінчення -si [пор. стінд. bhara-si, гот. bair-asi] повинно було дати у староболгарській мові -*sь [пор. старопольс. jeś із *jesь, суч. miał-eś,

dmínky využití

hovna poskytuje přístup k digitalizovaným dokumentům pouze pro nekomerční, lecké, studijní účely a pouze pro osobní potřeby uživatelů. Část dokumentů digitální hovny podléhá autorským právům. Využitím digitální knihovny a vygenerováním pie části digitalizovaného dokumentu se uživatel zavazuje dodržovat tyto podmínky užití, které musí být součástí každé zhotovené kopie. Jakékoli další kopírování materiá igitální knihovny není možné bez případného písemného svolení knihovny.

ain title: **Narys hramatyky starobolhars'koji (starocerkovnoslavjans'koji) movy**
ges: **293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310,**
1, 312

byl-es', укр. нарич. мав-есь, був-есь]; тимчасом, тематичні дієслова мають закінчення -ШИ, атематичні — -ГИ, пор. НЕСЕ-ШИ, ДВИГНЕ-ШИ... — ЕСИ, ДАСИ... Щодо першого закінчення, то його, крім старобол-гарської, не знає ні одна сучасна слав'янська мова, навіть і новоболгарська, як усі инчі слав'янські мови, знає тільки закінчення -š, пор. болг. несе-ш, серб. несе-ш, слов. nese-š, укр. несе-ш, моск. несе-шь, поль. niesie-sz, чес. neše-š, луж. njaso-š і т. д.; друге — знає в усіх атематичних дієсловах тільки українська мова [єси, їси, даси, опо-віси], в деяких болг. [си], сербська [jèси], слов. [si], чеська [jsi] та луж. [sy] — а так і тут скрізь запанувало закінчен -š [нарічево і в укр. мові], з -šь теж безпосереднім продовженням -si тільки що „s" перейшло на „ch" насамперед у дієсловах із пнем на =i [§37, ст. 118], себто, в дієсловах III.₂ та IV. кл., а на š перед i[ь], а -š дісталося й до инших дієслів. Закінчення -ГИ з індогерм. -si вивести не можна; його виводять із первісного закінчення 2. ос. одн. середнього стану

-sai, пор. гр. гомер. φέρεαι < *φέρεσαι, атицр. τίθεσαι, стінд. bharasē < *bharasai, прусь. as-sai [§16₃в]. Із цього -ѕи витворилося й закінчення -ши, і то фонетично насамперед у дієслів із пнем на -і:

*chvali-sai > *chvali-si > *chvali-chi > chvali-ši [пор. §16₃в, §37, ст. 118, §37₁], а за цими дієсловами дісталось анальогічно й до инчих: ведѐ-ши, знаѥ-ши, има-ши й т. д.[1].

3. ос. одн. 3] Третя особа одн. має закінчення -тъ, що має якийсь звязок із індогерм. *-ti, пор. стаінд. bharati, as-ti, гр. ἐσ-τί... хоч -ti повинно дати *-tь, як це ми й бачимо в староукраїнських пам'ятниках і в сучасній українській та білоруській мові, де закінч. 3. ос. одн. і множ. -ть [біл. -ць] є безпосереднім продовженням індогерм. -ti [у старопольс. мові на таке -ti вказує одиноке слово jeść = є, що втивається, побіч уживаного тепер jest].

---

1) Инакше Hujer [Úvoa, ст. 66]: у слав. мові, мовляв, у тематичних дієсловах було закінчення -ei, пор. лит. vedi, гр. φέρει-ς і під упливом цього закінчення індогерм. -si змінилося в -sei, себто, слав. -si: jesi, věsi, ležiši [з *ležisi < *ležichi < *ležiši), це останнє -ši перейшло до тематичн. дієслів.

Буває і в староболг. пам'ятниках закінчення -ть, головно в атематичних дієсловах: ѥсть [Асем. єв. Зодр. єв.], дасть, сънѣсть [Асем.], але ж так загалом відоме тільки закінчення -тъ. Можливо, що у праслав'янській мові було два паралельних закінчення -tъ та -tь, бо ж та одне то друге відоме в поодиноких слав. мовах, а та й уживаються вони в поодиноких мовах одне побіч одного [пор. укр. носить і західно-укр. носит].

Щодо самого -tъ, то його пояснюють різно. Одні виводять його з -tь, що рано ствердло в -tъ [Vondrák, Vergl. sl. gr. II, 135] або розвинулося з -tь серед певних фонетичних умов [Berneker], другі [Hirt] добачають у -tъ другісне закінчення 3. ос. одн. середнього стану [φέρετο-беретъ], инші знов [Фортунатов-Извѣстія XII, ст. 1-44] уважають його за займенник указовий *tъ, що, мовляв, зміцнював форму 3. ос. одн., діставшись насамперед до аористу [пи-тъ, пѣ-тъ... Див. §77. II 1.б, ст. 275], а відтіля до пр. пер. часу [Vondrák, Altkirchensl. gram. 499, бу має навпаки, що до аористу -тъ дістався

теп. часу] – але ж пояснення такого, що цілком задовольняло б, немає.

Вже в староболгарських пам'ятках находимо часто форми 3. ос. одн. без ніякого закінчення: ПОДОВАА [Зогр. еванг.], ВѪДЕ [Маріїн. ев.], БѪДЕ, Е [Асем. ев.], ХОШТЕ, МОЖЕ [Супр.]; те саме стрічаємо в найстарших укр. пам'ятках: НАПИШЕ [Остр. ев.], Ѥ, БѪДЕ [Ізб. Свят. 1073], і в сучасних слав. мовах теж немає закінчення [пор. болг. бере, серб. бере, чес. bere, укр. бере[1], поль. bierze, слов. bere, лупо. bjerje, укр. є, чес. je й т. д.] – тим то може повстати думка, що у прасл. мові форма 3. ос. одн. т. ч. могла творитися й другісним закінченням -t [§ 74, ст. 264], що мусіло відпасти [§ 43][2].

4). Перша особа двійні має закінчення -вѣ, при чому в одповідає v в індогерман. формах двійні, пор. стінд. bhárā-vas, s-vas, лит. vēda-va, ēs-va [ми обидва є],

1. ос. двійні

---

1) Як відомо, укр. літ. мова задержує закінч. -ть в атемат. та III₂ й IV кл. [їсть, гори-ть, хвалить] і в %=та ю/ю=пнях перед -ся [береться]; діялектично -ть випадає і III₂ та IV кл. [хоче, роби-бук.], та в т. зв. е=відміні перед -ся [береся, несеся].

2) Відпад -тъ [ть] у стбл. і инчих слов'янських мовах можна пояснювати і впливом 3. ос. одн. Аористу.

нар. поль. jesteśwa; що ж до ѣ, то воно витворилося під упливом називн. особов. займ. 1. особи вѣ [пор. §62₆]. Звязковий звук -е- [ведѣ-е-вѣ], замісць сподіваного перед v- -о-, появився тут під упливом -е- в 2. та 3. ос. двійні [ведета, ведете], може, тому, щоб була різниця між формою двійні простого аористу [ведовѣ, пор. §77₁, ст. 269] і тепер. часу[1].

5. Друга особа двійні кінчається на -та, що відповідає лит. -ta [пор. ѥс-та, лит. ēs-ta], третя з закінченням -те відповідає стінд. формі на -tas, порів. bhára-tas — бере-те. Побіч закінч. -те, появляється -та, здається, під упливом дъва, оба, мѫжа й т. д. 2. ос. і 3. ос. двійні

6. В першій особі множ. бачимо закінчення -мъ [беремъ, ѥсмъ], яке зводять із індоєрм. закінченням *-mon, рідше вже — закінч. -мъі [вѣмъі, имамъі], що сталося під упливом називн. множ. 1. ос. займ. особового [§62₇]; крім того, в пізніших пам'ятниках бувають іще закінчення на -мѕ[2], що підходить до індоєрманськ. закінч. -mos [пор. лат. ferimus із *ferimos], та -ме, яке знову 1. ос. множ.

---

1) В лит. мові навпаки: у 2. ос. двійні появилось -а- [слав. -о-] під упливом 1. ос.; vēda-va, отже й: vēda-ta.

2) Ті вчені, що приймають перед -os [...-us] в -ъ виводять -мъ з індоєр. -ma, а -мѕ пояснюють 1. ос. мн. перфекта на -ma з -mo.

відповідає індоєрм. -me [пор. лит. vēda-me] або -mes, чи -men [пор. грецькі закінч. -μεν та дорійське -μες]. Всі ці закінчення були у праслав'янській мові й відомі тепер. у всіх слав. мовах і то, зак. -mъ, суч. -m знає моск., укр., рідко поль. мова [беремъ, берем, вієгzет], -my — польська, лужиць. [ъіеrzету], -mo — укр., серб., слов., нар. словаць. [беремо, вечето], -me — чеськ., нар. укр., нар. моск., а саме псковсь. говірк. [вечете, підкарп. береме].

Появу звязкового звука -е- перед ѧ у 1. ос. мн. можна пояснити впливом -е- другої особи множини, щоб одріжнити цю форму від відповідної форми простого аористу [пор. ВЕДЕМЪ, аор. — ВЕДОМЪ, §77 I].

7. Друга особа множ. має закінчення
2. ос. множ. -ТЕ [БЕРЕ-ТЕ, ЄС-ТЕ], що відповідає індоєрм. зак. тої особи -te, пор. φέρε-τε, лит. vēža-te.

8. У третій особі множ. було індоєрм.
3. особ. множ. закінчення -nti, пор. стінд. bháranti, гр. дор. φέροντι [атиць. φέρουσι], і це закінчення з визвуком презентичного пнд -e/-o- давало -ѫть, за аналогією до 3. ос. одн. у староболгарській мові, -ѫтъ [в староукр. -оуть, в новій тет -уть], отже: БЕРѪТЪ, ВЕДѪТЪ.

У je/jo = пнях звязковий звук -o- перед „n", під упливом j, повинен би був перейти на -e-, й ми б сподівалися там форми: *znajętъ, kupujętъ [§28 II 8]; коли ж ми маємо форми ЗНАЮТЪ, КОУПОУЮТЪ - так це форми анальоґічні до e/o = пнів.

В атематичних дієслів витворилося закінчення -ѦТЪ із -nti, де n було складотворче [-n̥ti], отже, ДАДѦТЪ із *dad-n̥ti, ꙖДѦТЪ із *jed-n̥ti [§28 II 7], пор. стінд ada-nti[1]. атем. дієсл.

Таке саме закінчення -ѦТЪ появляється в дієслів III 2 та IV. кляси з визвуком презентичного пня на -i. Треба мати на увазі, що „ę" у зак. -ѦТЪ- не фонетичне, бо ж -in + cons. [*chvali-nti] не давало носового звука [§28 I 6], отож правильна форма була б, н. пр., *trъpitъ, *chvalitъ, а не ТРЪПѦТЪ, ХВАЛѦТЪ - форма, рівнозвучна з формою 3. ос. одн. Отож, для оминення плутанини, утворилася анальоґічна форма з носового голосівкою [ę], яка повстала на дієсл. III 2 та IV. кл.

1) В дієслові ЄС-МЬ форма 3. ос. множ. СѦТЪ [із *es-o-nti - ступінь занику, пор. §30, a] - твір анальоґічний до презентичних -e/o = пнів [пор. лат. sunt < [*sonti, тем. ступ. занику]; форма ця первісно мусіла бути *sętъ, як указує словацьке sa з *sętъ, пор. умбрій. sent із *s-enti, som. sind, грець. дор. ἐντι.

зразок носової голосівки [ą] у громаді -ѥ/о=
=пнів: довге первісна -ī- у 3. ос. множ. [*trъ-
pī-ntъ, *chvalī-ntъ], під упливом коротких
звязкових звуків у -ѥ/о= громаді [*ber-e-ti,
*ber-o-nti] скоротилося на ї, себто, дала
на слав'янському ґрунті ь, а -ьn+cons.
утворювало носове е [пор. § 28ī, 4]. Про причи-
ни, чому ī не скорочувалося в инчих фор-
мах, чому з *nosī-ši, *nosī-tъ не утворило-
ся - *nosь ši, *nosьtъ - сказано на стор. 65. в
замітці 1.[1]

Замітка. У 1. ос. одн. та множ. і 3. ос.
одн. та множ. можуть появлятися здовжені
Здовж. форми форми, що створилися наслідком закону „sandhi"
[§42], отже: прѣдамьи, прѣдамии - ведемъи, веде-
мъıи з прѣдамь и [=зраджу його], ведемъ и [=веде-
мо його], беретъи, беретъıи - берѫтъи, берѫтъıи з
беретъ и [=бере його], берѫтъ и [беруть його]. Про

1) Узагалі поява „ѧ" в 3. ос. множ. та в дієприкм. те-
пер. ч. діяльн. [63] викликає великі труднощі, тим та
є багато пояснень на неї. Дехто вважає
його просто за фонетичний твір [Кульбакін,
ст. 63], инчі думають, що воно появилось із
3. ос. множ. атематичних дієслів [лєр, лось],
отже тръпѧтъ, хвалѧтъ повстало під упливом
ꙗдѧтъ, дадѧтъ; Бруґман не проводить дум-
ку, що в тих формах колись носового
звука й не було, а що він розвинувся ще
ат пізніше під упливом е/о=кляси.

перехід ЬИ в ИИ, ЪИ в ЪІИ див. §22₂ ст. 47, §25₁, ст. 53.

§83. Дієприкметник діяльний теперішнього часу [participium praesentis activi] творився наростком -nt- [пор. стінд. bhara-nt-, гр. φέρο-νε-, лат. fere-nt-, лит. veda-nt-] так, що пень цієї форми в -e/o-, -ne-/-no громаді кінчився на -ont [*vedont-, *dvignont-], у громаді -je-/-jo на -jont [*znajont-, *pišont- < pis-jont-, kupujont-], у дієслів із визвуком пня на i- -int [*chvalint-], в атематичній клясі витворилися анальозічні форми до тематичних дієслів. Таким чином, повстали форми називн. одн. чол. роду а/ в першому випадку на -ъі з *onts, пор. §25₃, §28₁₁ 8: ВЕДЪІ, ДВИГНЪІ, анальозічно в атематичній клясі: ЄЪІ, ꙖДЪІ, ВѢДЪІ...; б/ у другому на -ѩ з *jonts [ibidem]: ЗНАѨ, ПИШѨ з *pisję...; в/ у третьому на: ѧ: ХВАЛѦ, ВИДѦ, де ѧ не мягчить попередньої шелестівки[1] — при чому пояснення цього ѧ справляє такі самі труднощі, як у 3. ос. множ. [пор. §82₈, §61₁].

Partic. praes. activi

-e-/-o-

-je-/-jo

IV. kl.

1) Порівняй у -je/jo-клясі: МЕТАТИ — 1 ос. мен. ч. МЕШТѪ з *metjom, part. praes. МЕШТѦ з *metjont-, ВРАТИТИ [повернути] — 1. ос. мен. ч. ВРАШТѪ з *vortjom, але part. praes. ВРАТѦ.

Можливо, що ѧ в цій формі появилося просто з форми 3.ос. множ. [Łoś, ст. 130.], а можливо, що витворилося самостійно серед таких самих умов, що й у 3.ос. мн., себто, пневе і [довге] — під упливом короткого звязкового звука в -е/о- громаді, пор. *ved-o-nt-s — скоротилося в і=ь, яке з наступним n наростка [-nt-] утворило носове е [*chvalī-nt-s > *chvalints > *chvalents > *chvalę], і такий стан заховався в усіх инчих відмінках дієприкметника цієї кляси[1], пор. ХВАЛѦ, ХВАЛѦШТА, ХВАЛѦШТЬѸ... з одного боку і — ЗНАѦ, ЗНАѦШТА, ЗНАѦШТЬѸ... з другого...

Відміна

Про відміну цього дієприкметника з поширеним пнем *nt-jo- див. §61а; там само пояснення поодиноких форм. Щодо -ѧ- у всіх побічних одмінках -je/jo- громади, де б ми сподівалися ѧ під упливом j

---

1) Кульбакін і ті вчені, що вважають це ѧ за фонетичне, себто, за таке, що повстало безпосередно з in + cons. думають, що ѧ повстало насамперед у побічних відмінках і звідсіля перейшло й до називника одн. [ст. 165]; у називн. одн., мовляв, -ints повинно було дати довге -ī [пор. знах. множ. ГОСТИ з *gost-īns, §28 ii 1, §53 ii], а в инчих одмінках ѧ правильно явилося з -in- *modlintja > *modlętja > МОЛѦШТА.

[§31], див. §28 II 8 замітка 1, ст. 68; мотивна й так, що первісно в усіх цих одмінках і було ѩ [znaję-*znajęšta, *znajęštu...], що ѫ витворилося під упливом с/о-громади: берѫшта отже і знаѭшта — в називн. одн. -ѩ збереглось, бо йому в с/о-громаді відповідало не ѫ а ъı, пор. знаѩ-беръı...

Про зложену відміну цієї форми див. §68, ст. 243, 244.

Вже в найдавніщих пам'ятках трапляються в с/о-громаді в називн. одн. форми на ѧ: грѧдѧ, несѧ [Зогр. Еванг.], жърѧ [Супр. рук.] і злож. відм.: грѧдеі [Cloz.], живѧи [Син. требн.] — все це, розуміється, анальогічні форми до пнів -je/jo, але ж прикладів таких небагато.

§ 84. Дієприкметник страждальний теперішнього часу [participium praesentis passivi] творився від презентичного пня наростком -тъ, -та, -то: несомъ, двигно-мъ... знаѥ-мъ, пише-мъ із *pisjo-тъ, видимъ, хвалимъ... В атематичній клясі збереглися тільки форми: вѣдомъ [анальогічна форма до с/о-громади] та вѣдимъ [на зразок

Partic. praes. passivi

дієслів [IV. кляси]. Цей наросток - це індоєр. наросток -*mos, що ним творилися первісно віддієслівні імена [іменники, прикметники], пор. стінд. bhī-mas [страшний], стінд. dhū-mas, гр. θυ-μός, лат. fū-mus, стрб. ДЫМЪ [дим] і т.д.; дієприкметникову функцію, крім слав. мови, має цей наросток іще в литов. мові, пор. nēša-mas [НЕСЬ-МЪ]...

Відміняється цей дієприкметник цілком як прикметник, твердої відміни в іменній [§59] і зложеній формі [§68].

Imperativus

§85. Наказовий спосіб [imperativus] свого будового відповідає індоєрманському способові бажальному [optativus], бо творився тими самими наростками, доданими до презентичного пня, що ними творилися форми індоєрм. бажального способу, а власне, наростками -je-ma-ī, у сполуці з якими утворювався окремий пень слав. наказового способу. Що ж до того пня додавалися другісні закінчення [пор. §74, ст. 264], при чому треба завважити, що форми 1. ос. одн. нак. спос.

[крім останків, про які згадується в § 87₃] та 3. ос. дв. та множ., у старобоєгарській мові загинули й заступаються формами відповідних осіб теп. часу з частицею ДА-ДА ВЕДѪ [=нехай веду], ДА ВЕДѪТЪ [=нехай ведуть].

Таким робом, у старобоєгарській мові витворилися такі типи наказового способу:

а/ в дієслів із пнем теперішнього часу на -е/-о та -пе/-по бачимо наросток -е-/-о-, -пе-/-по- колишнього індоєрм. батального способу -і-, що з визвуком презентичного пня на -о- утворював двозвук -ої-, як це, зрештою, було і в инчих індоєрм. мовах пор. гр. φεροι-; це ж -ої- на слав. ґрунті у середозвуку давало Ѣ [§16₃ а §21₂], у визвуку -И [§16₃ в §22₅], і так із

Одн.	1. ос.	———		———
	2. "	* vedo-i-s	повстало:	ВЕДИ
	3. "	* vedo-i-t	"	ВЕДИ
Дв.	1. ос.	* vedo-i-vě	"	ВЕДѢВѢ
	2. "	* vedo-i-ta	"	ВЕДѢТА
	3. "	———		———

Мн. 1.ос. *vedo-i-mъ повстало ВЕДѢМЪ
2.ос. *vedo-i-te " ВЕДѢТЕ
3.ос. ——— ———

б] в дієслів із пнем тепер. часу -je-/-jo- на -je/-jo- — з -joi мусіла повстати -jei [§31/1а], звідкіля ji, себто, и [§22₃], отже з

Одн. 2.ос. *znajo-i-s > *znajeis > znaji — себто: ЗНАИ
3.ос. *znajo-i-t > *znajeit > znaji — ЗНАИ
Дв. 1.ос. *znajo-i-vě > *znajeivě > znajivě — ЗНАИВѢ
2.ос. *znajo-i-ta > *znajeita > znajita — ЗНАИТА
Мн. 1.ос. *znajo-i-mъ > *znajeimъ > znajimъ — ЗНАИМЪ
2.ос. *znajo-i-te > *znajeite > znajite — ЗНАИТЕ

І таксамо: ПИШИ < *pisjois ГЛАГОЛИ
ПИШИ < *pisjoit ГЛАГОЛИ
ПИШИВѢ < *pisjoivě ГЛАГОЛИВѢ
ПИШИТА < *pisjoita ГЛАГОЛИТА
ПИШИМЪ < *pisjoimъ ГЛАГОЛИМЪ
ПИШИТЕ < *pisjoite ГЛАГОЛИТЕ

і. т. д.

-i- б] у дієслів III₂ та IV. кляси, себто, з визвуком презентичного пня на -i-, наступиле стягнення визвукового пневого -i- зоб.

з наростком -i- наказового способу[1], отже з

Одн.	2.ос.	*chvali-i-s > *chvalīs, поєдало	ХВАЛИ
	3.ос.	*chvali-i-t > *chvalīt	ХВАЛИ
Дв.	1.ос.	*chvali-i-vě > *chvalīvě	ХВАЛИВѢ
	2.ос.	*chvali-i-ta > *chvalīta	ХВАЛИТА
Мн.	1.ос.	*chvali-i-mъ > *chvalīmъ	ХВАЛИМЪ
	2.ос.	*chvali-i-te > *chvalīte	ХВАЛИТЕ...

отже, у двійні та множині такі самі форми, як у теперішньому часі [§82]. Але ж це тотожність тільки на око, бо ж, як воно й тепер видно у ріжних слов'янських мовах, форми теперішнього часу мусіли були відріжнятися від форм наказового способу то наголосом [як ось у моск. мові, пор. хва́лите - хвали́те], то знов довгістю, чи короткістю складів [як ось у сербській мові, пор. хва̑лӣте - хва́лите].

г] В атематичних дієслів батальний спосіб творився в однині наростком -jē-, пор. гр. θε-ίη-ς, εἴης < *es-jē-s, стінд. s-yā-s, стр. лат. s-iē-s, у двійні та у множині наростком -ī- [ступінь редукції наростка jē], пор. гр. θε-ῑ-μεν, εἶμεν < *es-ī-men, лат. s-ī-mus. Останній наросток бачимо атем. дієсл.

Можливо, що це аналогічні форми до атемат. дієслів, див г]

в староболгарських формах двійні та множини:

Дв.	1.ос.	ꙗдивѣ, *ēd-ī-vě,	дадивѣ	вѣдивѣ
	2.ос.	ꙗдита	дадита	вѣдита
Мн.	1.ос.	ꙗдимъ	дадимъ	вѣдимъ
	2.ос.	ꙗдите	дадите	вѣдите[1]

У 2. та 3.ос. однини ми б сподівалися з *dad-jē-s, *dad-jē-t, звідкіля на слав. грунті мусіло було повстати *dadjā [§31₁e] - форми *dažda [?], а тимчасом находимо форми

ꙗждь, даждь, вѣждь

з *jadjь, *dadjь, *vědjь [пор. укр. ідпс, оповідпс, польс. jedz, powiedz, стрчесь. jěz, daz, věz] - форми, що їх повстання не цілком ясне[2].

Замітка. За цими формами появилася в дієслова видѣти [III₂] форма наказового

---

1) Дієслово ѥсь-мь творить форму наказового способу не від пня jeь- а від пня доконаного теп. часу bǫde-, bǫdo-, отже: бѫди, бѫди, бѫдѣвѣ, бѫдѣта і т.д., як дієслова під а].

2) Нуjер думає, що в цих формах міститься наросток 2.ос. одн. індоєрманського наказового [не батального] способу на -dhi [пор. гр. ἴ-θι = іди]; імперативні форми *ēd-dhi — слав. (через асим. dd-xd) ězdь, *dōd-dhi — слав. *dadь, *u̯oid-dhi — слав. vězdь змішалися з оптативн. форм. *ēd-je-, *dōd-je-, *u̯oid-je- й наслідком того змішання повстали форми: jaždь, daždь, věždь [Uvod, ст. 69].

способу ВИЖДЬ; з другого боку, в дієслів атематичних появляється анальогічна форма до дієслів IV. та III.2 кляси И в визвуку 2. ос. наказового способу: ДАЖДИ, ПОВѢЖДИ [Синай. Треб.], а також і ВИЖДИ. Крім того, появляється вже дуже давно анальогічна форма ДАИ [Зогр. єв., Мар. єв.], що витворилася на основі такої пропорції:

ДАТИ – ЗНАТИ, наказ. сп. ЗНАИ, отже й ДАИ.

Крім того, вже дуже рано, наслідком однакового визвуку в формах 2. і 3. ос. одн. в -e/-o- та -je/-jo- пнях [БЕРИ – ЗНАИ] форми -ѣмъ, -ѣте -e/-o- пнів почали втискатися й до громади -je/-jo- пнів [в українській мові, н. пр. вони тепер загально запанували не тільки в -je/-jo громаді, але й у III2, та IV. кл., пор. пишім, пишіть, хвалїм, хвалїть з *pyšěmъ, *pyšětь, *chvalěmъ, *chvalětь], отже: ОУБИѢМЪ, ПОКРЫѢТЕ [Зогр. еванг.], тільки ж у таких дієслів, де перед -je/-jo- є голосівка, таких форм обмаль. Зате більше їх у дієслів із пнями на t, d, s, z, k – перед -je/-jo-, н. пр.: ПОКАЖѢТЕ [Зогр. єв., Мар. єв., Сав. кн.], ИШТѢТЕ [Зогр. єв.], НАКАЖѢТЕ СѦ [Псалт. Син.], СЪВѦЖѢТЕ [Лист. Уидоль.]

А що ѣ у староболгарській мові вимовлялося близько до ꙗ [у глагол. один знак на обидва звуки: ѧ], то легко могли витворюватися форми:

съвѧжате [Зогр. єв., Мар. єв., Асем. єв.], иштате [Зогр. єв., Супр. рук.] і т. д. – а за ними і глаголꙗмъ, глаголꙗте, пишамъ, пишате і т. д.

З другого боку, можливий був і вплив форм дієслів II. кл. [як ось тепер у моск. мові: хвалите, отже: берите, укр. беріть із *berěte] на громади -е/-о= пнів, і на це вказує форма призовите [Зогр. єв.], побіч – фонетичної призовѣте.

§86. Минулий недоконаний час [imperfectum] такого складу, як у инших індоєрм. мовах, у староболгарській мові [і взагалі у слав'янських мовах] невідомий. Цю форму нагадує потрохи простий аорист [§77 I], і можливо, що ця форма була первісно – слав'янським імперфектом, який із часом перебрав функції аориста. (на як-не-як), а індоєрм. минулий недоконаний час, у слав'янських мовах, як окрема форма загинув, й замісць нього витворився новий імперфект, який у инших індоєр-

imperfectum

манських мовах <u>одповідників не має</u>. Цей слав'янський новотвір має такі закінчення:

Одн. 1. ос.	-ахъ	Дв. -аховѣ	Мн. -ахомъ
2. "	-аше	-ашета	-ашете
3. "	-аше	-ашете	-ахѫ

Ці закінчення нагадують потрохи зложений аорист [§77 II], хоча різницю зараз видно. Характеристична прикмета імперфекта — це його <u>наросток</u> -acho-, -aše-, до яких додаються <u>другісні</u> закінчення [-o-, -e-, -звязкові звуки], отже: Творба

*acho-m	*acho-vě	*acho-mъ
*aše-s	*aše-ta	*aše-te
*aše-t	*aše-te	*acho-nt

Щодо самого <u>наростка</u> — то він і <u>досі невияснений</u>. Здогадуються, що в ньому міститься первісний авлментований минулий недоконаний час дієслівного коріня es- [пор. сл. ѥс-мь]: *e-es-om > *ēsom, *ēses, *ēset... звідкіля у слав. *jēsъ [§31 1a] > *jasъ [§31 1e], звідкіля *jachъ [„ch" з аористу на -chъ, пор. §77 II, ст. 273] — ахъ.[1] Пояснення це [Мейє, Лєскін] не може вже вдоволити з того боку, що тут приймається Наросток

1) [illegible] після [illegible] і між голосівками, а [illegible] можливе, пор. § 31₃, ст. 92.

аґлмент [е] - річ, якої у слав. мовах, ізрештою, не подибується, тим та ріжні вчені [Vondrák - Vergleich. slav. gram. II. 158, 159, Jagić - Nochmals das slav. Imperf. - Archiv für slav. Phil. 27, Baudiš, Соболевскій і т. д] силкувалися пояснити його инакше; дехто вважає в наростку імперфекта збір ріжних морфольоґічних ознак, що не мають самостійного значіння, а дехто [Кульбакін, ст. 162] бачить у самій формі імперф. тільки модифікацію [„разновидность"] сиґматичного аориста.

орма Щодо самої форми, то в найстарших пам'ятках закінчення імперфекта додаються до дієслівних пнів, які кінчаться на -а або -ѣ, де „а" або „ѣ" були просто визвуками пня [дієіменикового], н. пр., у кл. V., VI.: дѣла-ахъ, бьра-ахъ, бесѣдова-ахъ - аналоґічно до них безнаростковi, що їх пень кінчиться на а [зна-ахъ] та III. кл. [бумѣ-ахъ, трьпѣ-ахъ], або де „ѣ" було здовженням презентичного звязкового звука „е", н. пр., I 1-6, II, V, [гребѣ-ахъ, ведѣ-ахъ, пьнѣ-ахъ... двигнѣ-ахъ, и то й берѣ-ахъ... Ясна річ, що коли перед ѣ були задньопіднебінні k, g, ch - вони мусі-

ли давати сполуку: ча, жа, ша [§31,1е]: печа-ахъ [із *pekě-achъ], крича-ахъ [із *krikě-achъ], ветъша-ахъ [із *vetъchě-achъ]. Таке ꙗ [а] з ѣ подвлядеться й -je/-jo- = пнях I_6 та I_7 кляси [мелꙗ-ахъ, колꙗ-ахъ з *-melě-achъ, kolě-achъ, биꙗ-ахъ...], але й, анальогічно, в дієслів IV. кляси: хвалити-хвалꙗ-ахъ, роди-ти-рожда-ахъ і т. д. Таким чином, дієслова III, V. та VI. кл. [з наростком -č-, -a-, -ova-] творять цю форму від пня дієіменикового, всі инчі - з пня теперішнього часу, й туди, за анальогією, примкнули дієслова IV. кл., атематичні дієслова [пор. ꙗдѣахъ, вѣдѣахъ, від дієслова быти—бѣахъ] та ще [деколи] деякі дієслова $V_{2,3}$: пор. мештаахъ, побіч-метаахъ, берѣахъ, побіч-бьраахъ, зовѣахъ, побіч-зъваахъ і ꙗдѣахъ, теп. ꙗдѫ, дієім. ꙗхати та VI. кл.: бесѣдоꙋꙗахъ, побіч-бесѣдоваахъ...

Таким чином, форма ця в поодиноких клясах виглядатиме ось як:

	I: рьпе-	тьре-	рече-	віје-
Од. 1ос.	пьнѣахъ	мьрѣахъ	печаахъ	биꙗахъ
2.	пьнѣаше	мьрѣаше	печааше	биꙗаше
3.	пьнѣаше	мьрѣаше	печааше	биꙗаше
Дв. 1.	пьнѣаховѣ	мьрѣаховѣ	печааховѣ	биꙗаховѣ
2.	пьнѣашета	мьрѣашета	печаашета	биꙗашета
3.	пьнѣашете	мьрѣашете	печаашете	биꙗашете

Множ. 1. ос.	пьнѣахомъ	мьрѣахомъ	печаахомъ	биꙗахомъ
2. ос.	пьнѣашете	мьрѣашете	печаашете	биꙗашете
3. "	пьнѣахѫ	мьрѣахѫ	печаахѫ	биꙗахѫ

	III.: trъp-ě-	IV.: chval-i-	V₂: pis-a-	VI: kup-ova-
Одн. 1. ос.	тръпѣахъ	хвалꙗахъ	писаахъ	коуповаахъ
2. "	тръпѣаше	хвалꙗаше	писааше	коуповааше
3. "	тръпѣаше	хвалꙗаше	писааше	коуповааше
Дв. 1. "	тръпѣаховѣ	хвалꙗаховѣ	писааховѣ	коуповааховѣ
2. "	тръпѣашета	хвалꙗашета	писаашета	коуповаашета
3. "	тръпѣашете	хвалꙗашете	писаашете	коуповаашете
Мн. 1. "	тръпѣахомъ	хвалꙗахомъ	писаахомъ	коуповаахомъ
2. "	тръпѣашете	хвалꙗашете	писаашете	коуповаашете
3. "	тръпѣахѫ	хвалꙗахѫ	писаахѫ	коуповаахѫ

Заввага. 1. Крім названих форм 2. та 3. од. двійні та множини [на -ašete, -ăšeta...], подибуються в imperf. коротчі форми на -aste, -asta, що утворилися на зразок зложеного аористу [§77 II], пор. ведосте, ведосте - ведѣаста, ведѣасте.

2. Дуже рано появляється в формах імперфекта стягнення двох голосівок ув одну: jěa > jějě > jě - jaa > ja [§31₅], і такі стягнені форми подибуються вже, н. пр., в Заор. ев. та Мар. ев.: молꙗше, сѣдѣста, вождахѫ, можахѫ і т. д.

Останки Форм, що зв'язані

Останки давніх індоєрм. простих форм.

§87. Як уже сказано в §72, багато форм, які були в инших індоєрманських мо-

вах, то не дійшли до староболгарської, то позатрачувались. Але ж що багато з них існувало ще у праслав'янській мові, на це вказують ці останки з них, що ще заховалися у староболгарській мові. І так у праслав. мові міг іще бути

1) будучий сигматичний час, як ув инчих індоєрм. мовах, пор. стінд. bhū́šati, гр. φύσω, лит. bū́siu...; ця форма могла звучати як *byšą, *byšesi..., отже мала пень із визвуком на -sje-, -sjo-; але ж із цієї форми задержався у староболгарській мові тільки дієприкметник: БЫШѦ, БЫШѪШТА... БЫШѪШТАГО, БЫШѪШТИИМИ [у зложеній формі]...

сигма futur

2] Останки форми старого індоєрманського незложеного доконаного минулого часу [perfectum] треба добачувати в староболгарській формі 1. ос. одн. ВѢДѢ з закінченням 1. ос. одн. середнього стану [medium] -Ѣ з індоєрм -ai, пор. лат. vīdī, tu-tu-dī, стінд. tu-tu-dē.

perfectum

3] За останки первісного бажального [optativus] способу [не в ролі - слав. наказового.] треба вважати форми 1. ос.

optativus

одн. ОТЪПАДѢМЬ [Син. Псалт.], переклад грець. ἀποπέσοι μι та БѪДѢМЬ [Толст. псалт. з XIIв]...

4] У формі БѪДѪ з функцією наказу [И НА ОЧИШЧЕНИЕ НАМЪ БѪДѪ, Київ. Місал — „нехай нам будуть на очищення", лат.: in purificationem nobis sunto; БѪДѪ ДНЬЕ ЕГО МАЛИ — Син. Псалт. і т. д.]. Збереглися останки сполучного способу [conjunctivus], який, н. пр., у латин. мові міг заступати наказовий спосіб [habeas-habe]. Таксамо форму БѪ, що у сполуці з дієприкм. діяльн. минул. на -лъ висловлює умовний спосіб [§91], теж уважають за кон'юнктивний твір.

Описові [зложені] форми.

Утративши таку силу форм, слав'янські мови старалися страту їх поповнити в мові — описуючи ті форми, складаючи різні форми докупи, щоб вони давали приблизно таку думку, як час, форми, що загинули.

§ 88. Замісць простого минулого часу, що загинув, стблг. мова вит-

ворила собі злотений [praeteritum], що складався з форм дієприкметника діяльного минулого часу II [§79] й теперішнього часу слова ѥсмь [§82]:

неслъ	ѥсмь,	несла	ѥсмь,	несло	ѥсмь,
неслъ	ѥси,	несла	ѥси,	несло	ѥси,
неслъ	ѥстъ;	несла	ѥстъ;	несло	ѥстъ;
несла	ѥсвѣ,	неслѣ	ѥсвѣ,	неслѣ	ѥсвѣ,
несла	ѥста,	неслѣ	ѥста,	неслѣ	ѥста,
несла	ѥсте;	неслѣ	ѥсте;	неслѣ	ѥсть;
несли	ѥсмъ,	неслы	ѥсмъ,	несла	ѥсмъ,
несли	ѥсте,	неслы	ѥсте,	несла	ѥсте,
несли	сѫтъ;	неслы	сѫтъ;	несла	сѫтъ.

Вже в стбл. мові може в 3. ос. ѥстъ одпадати: васъ не землꙗ покрыла ни небо приѩтъ[1] [Супр.]

§89. Давноминулий час [plusquamperfectum] складається з дієприкметн. діяльн. минул. часу II. та з імперфекта або аориста дієслова быти [§100]. н. пр.: Plusquamperfectum

неслъ бѣахъ, несла бѣахъ, несло бѣахъ

1) Часто praeteritum чергується з аористом при перекладі грець. перфекта, н. пр.: и азъ славѫ, ѩже далъ ѥси мьнѣ, дахъ имъ, гр. δόξαν, ἣν δέδωκάς μοι, δέδωκα αὐτοῖς [Vondrák - Vergl. slav. Gram. II, 174].

неслъ бѣаше, несла бѣаше, несло бѣаше і т. д.

або: неслъ бѣхъ, несла бѣхъ, несло бѣхъ

неслъ бѣ, несла бѣ і т. д.

пор. мнѡѕи же бѣахѫ пришьли къ мар тѣ [Зогр. еванг.], пришлы [ж. рід] бо бѣшѧ [Супр.].

Futurum §90. Будучий час [futurum], як проста форма, в стблг. мові загинув [про останки цієї форми див. §87₁], і для вислову дії в майбутньому староболгарська мова вживала

1] форми теперішнього часу доконаних дієслів, як теперішня укр. мова, н. пр., на рѫкахъ възъмѫтъ тѧ [= підіймуть тебе на руках - Зогр. єв.]...;

2] дієіменика, іздебільшого, недоконаних дієслів у сполуці з формами тепер. часу таких дієслів: имамь [пор. укр. му], хоштѫ [пор. серб. ћу, себто, хочу], начьнѫ, въчьнѫ [почну], н. пр. имамь глаголати [говоритиму], хотѧи прѣдати [той, що думає, зрадити], ненавидѣти сѧ начьнѫтъ [будуть ненавидіти один одного]...

Рідко вживається форми дієприкметника минул. часу II. у сполуці з бѫдѫ [§100] для вислову доконаного будучого часу, н. пр. въ скѫѭ сѧ родили бѫдемъ [на що нам буде-

родиться].

§91. Умовний спосіб [можливий – conditionalis] – первісна вислів неправжньої умови – складається з дієприкметника дійсного минулого часу II. та допоміжного дієслова, що в найстарших пам'ятках має такі форми:

Conditionalis

	Одн.:		Дв.:		Множ.:	
1. ос.	ВИМЬ		[ВИВѢ]		ВИМЪ	
2.	ВИ		[ВИСТА]		ВИСТЕ	
3.	БИ		[ВИСТЕ]		БѢ, ВИШѦ	

н. пр.: ГДИ, АШТЕ ВИ ВЪІЛЪ БЬДЕ, НЕ ВИ МОИ ВРАТЪ ѠМРЪЛЪ [Зогр. ев.], себто: Господи, коли ти був би був осьтут, не був би помер мій брат...

Щодо самої форми, то її вважають [Брусман, Kurze vergl. Grammatik, ст. 502] за минулий час без авгменту дієслова БЪІТИ [корінь бнū-], пор. лат. fī-s, fī-t, час, утворений із пня bi- [індоєвр. * bʰuēi-, або bʰuī-]; закінч. 1. ос. дв. дістався сюди з 1. ос. теп. часу ЄСМЬ; 3. ос. БѢ (із * bʰuānt або * bʰuōnt) зводить Лескін [214] із лат. закінченням імперфекта -bant, н. пр., ama-bant...

Форми ВИСТЕ, ВИШѦ утворилися з відповідних аористичних форм дієслова БЪІ-ТИ, що тепер уживаються в цій формі – умов-

ного способу, у сполуці з дієприкметником діяльним минулого часу [н. пр.: АШТЕ ЧАДА АВРААМЛѦ БЫСТЕ БЫЛИ, ДѢЛА АВРААМЛѦ ТВОРИЛИ БЫСТЕ [Зоз.], себто, коли б ви були дітьми Авраамовими, ви б робили вчинки Авраамові], а власне, з форм БЫСТЕ, БЫШѦ. Цілий цей аорист виглядає так:

Одн.: 1. ос.	БЫХЪ	Двійня: БЫХОВѢ	Множ.: БЫХОМЪ
2. "	БЫ	БЫСТА	БЫСТЕ
3. "	БЫ	БЫСТЕ	БЫШѦ

Коли ці форми вживаються для творення умовного способу, то в 2. та 3. ос. Одн. ніколи не може бути форми БЫСТЪ, як ув аористі, пор. §77 ст. 275.

§92. Страждальний стан [passivum]

Passivum

заступається

1] формами діяльного стану зі зворотним займенником СѦ, н. пр.: АЗЪ ТРЕБОУЮ ОТЪ ТЕБЕ КРЬСТИТИСѦ [я вимагаю від тебе, щоб ти був охрещений, щоб ти охрестився, гр. βαπτισθῆναι]...

2] дієприкметником страждальним минулого часу на -пъ чи -tъ [§80] або тепер. на -mъ [§84] у сполуці з відповідними формами дієслова БЫТИ або БЫВАТИ, н. пр.: АШТЕ ОУСЪПЕ, СЪПАСЕНЪ БѪДЕТЪ [якщо зясне, буде спасений, гр. σωθήσεται], ГОНИМЪ БЫВААШЕ БѢСОМЬ

[бував переслідуваний бісом, його часто переслідував біс, гр. ἠλαύνετο ὑπὸ τοῦ δαίμονος]...

Середній стан [medium] заступає стрбл. мова дієсловами зворотними, н. пр., гр. εὔχομαι, стрбл. молѭ сѧ; стінд. bhajate [3. ос. одн.], стблг. воитъсѧ; гр. λοῦνται — стрбл. мыѭтъ сѧ і т. д.

Тривання дійства [види] дієслова.

§ 93. Староболгарське дієслово, як і дієслово багатьох инчих слав'янських мов [н. пр., української], виявляє супроти инчих індоєрманських мов ту властивість, що його пні вказують уже на рід дійства, чи воно закінчилося [доконані дієслова], чи ще не закінчилось [дієслова недоконані], й якщо не закінчилось, то чи дія почалася [започинові дієслова], чи тягнеться якийсь час [протягові], чи наворотами повторяється [наворотові]. Як, ув укр. мові, форма стрбл. тепер. часу має значіння теперішности тільки в дієслів недоконаних, у доконаних — вона має значіння дії в майбутньому [дамь, двигнѫ і т. д.].

Поділ дієслів щодо тривання дійства

Дієслова безнаросткові [I. кляса] в засаді — недоконані й то протягові; доконані тільки такі: сѣсти-сѧдѫ, пасти-падѫ, жлѣсти-

дієсл. безнар.

-жлѣдѫ, врѣшти-врьгѫ, решти-рекѫ, лешти-лѧгѫ, ѩти-имѫ...

II. кл. Дієслова II. кляси [нар. -нѫ-], здебільшого, доконані: двигнѫти-двигнѫ, зинѫти-зинѫ, коснѫти-коснѫ..., хоч бувають і недоконані: съхнѫти-съхнѫ, гаснѫти-гаснѫ й т. д.

III. кл. Дієслова на -ѣти [III. кляса] - недоконані, протягові: оумѣти-оумѣѭ, трьпѣти-трьплѭ й т. д.

IV. кл. Дієслова IV. кляси є недоконані й те протягові, утворені з іменних пнів - відіменні - [хвалити, любити...]; утворені з дієслівних пнів [оддієслівні] бувають наворотові, н. пр., вести-водити, везти-возити, нести-носити і т. д.

Та бувають у цій клясі [здебільша, відіменні] й доконані дієслова, н. пр.: коупити-коуплѭ, варити [попередити, порівн. гуц. варувати] - варѭ, вратити-враштѫ, ꙗвити-ꙗвлѭ і т. д.

V. кл. Дієслова V. кляси [наросток -а-] всі недоконані; і то в першій громаді [пор. §98,] відіменні — протягові [дѣлати-дѣлаѭ], віддієслівні — наворотові [лѣтати-лѣтаѭ, сѣдати-сѣдаѭ, бывати-бываѭ і т. д.]; в усіх инчих громадах вони — протягові [пьсати-пишѫ, бьрати-берѫ, сѣꙗти-сѣѭ], а тільки у другій та четвертій [§98₂,₄] бувають і наворотові, н. пр. имати-ємлѭ, даꙗти-даѭ,

стаꙗти - стаѭ...

Відіменні дієслова VI. кляси [наросток -ова-] - всі протягові [бесѣдовати - бесѣдоуѭ, миловати - милоуѭ...], віддієслівні - наворотові [коупити - коуповати і т. д.]. VI. кл.

З нетематичних дієслів - усі недоконані крім дати - дамь; воно дієслово - доконане [§100]. Не тем. дієсл.

Сприростковані дієслова недоконані робляться, як ув укр. мові - доконаними, н. пр. нести - до-нести, бити - из-бити, при чому часто змінюється значіння слова. Теперішній час таких дієслів має значіння майбутности, означаючи початок у майбутности дії або її закінчення. Коли б у майбутности дійство мало тягтися, то від таких дієслів утворювано будучий час - описовою формою [имамь, чи хоштѫ з дієіменником одповідного протягового, чи наворотового дієслова, пор. §90]. Від таких дієслів не буває й форми імперфекта [§86], що висловлює недоконану дію. Та проте є сприростковані дієслова, що не мають значіння доконаности: прѣдъстоꙗти, достоꙗти, настоꙗти, належати, възлежати...; це дієслова - протягові. Сприрост. дієслов.

Коли сприростковане [доконане] слова не-

реходить увинчу клясу дієслівну [V, VI], та воно робиться недоконаним, н. пр.:

БИТИ, БЬѬ — ИЗВЬѬ — ИЗВИВАѬ

ВЛЮСТИ, ВЛЮДѪ — СЪВЛЮДѪ — СЪВЛЮДАѬ і т. д.;

тоді, ясна річ, тепер. час таких дієслів має значіння теперішности, а не — майбутности.

Відміна дієслів

За пнем дієіменика відміна стбл. дієслів поділяється на шість кляс [§ 74], при чому в усіх тих шістьох клясах пень теперішнього часу має визвук голосівковий і, крім IV. кл. [дієслова з наростком -н-], ріжниться відо пня дієйменика. Та є ще декілька дієслів, що в них, як у IV. кл., обидва пні однакові, але ж — кінчаться шелестівкою, тим та їх виділено в окрему громаду [VII.] — дієслів атематичних. У поодиноких клясах виходять наверх деякі властивости в відміні, що звязані, здебільша, зі звуковими законами, тим та, н. пр., у клясі безнаростковій виділено окремих сім громад, відповідно до того, чим кінчиться пень дієйменика [§ 94], деинде знов, як ось у клясі III. та V., заходять деякі відміни в формах

теперішнього часу, бо надто ріжняться між собою обидва пні; тим то III. клясу поділено на дві громаді [§96], клясу V. аж на чотирі [§98].

Крім того, в поодиноких клясах подибуються ще деякі окремі явища в поодиноких дієслів — тим то про них говориться в відповідних клясах ізокрема.

Перша кляса.

§94. Перша кляса обіймає безнаросткові дієслова з визвуком пня шелестівковим або голосівковим. Шелестівкова частина налічує шість громад, відповідно до пня, і то

Поділ безнаросткових дієслів за визвуком пня.

1. громаду з визвуком пня на губну шелестівку [p, b, v]: ТЕ-ТИ з *tep-ti — ТЕП-Ѫ [= бити, пор. уч. о-тіп-а-ти], ГРЕ-ТИ з *greb-ti — ГРЕБ-Ѫ, ПЛѢ-ТИ з *plěv-ti — ПЛѢВ-Ѫ [= полоти], пор. §35 2б ...; p, b, v

2. громаду з пнем на зубну протиснуту [s, z]: НЕС-ТИ, ВЕЗ-ТИ ...; s, z

3. громаду на зубну проривну [t, d]: ПЛЕС-ТИ з *plet-ti — ПЛЕ-ТѪ, ВЕС-ТИ з *ved-ti — ВЕД-Ѫ, пор. §36 2а ...; t, d

r, l 4. громаду на плавкі [l, r]: млѣ-ти з *mel-ti — мел-ѭ, мрѣ-ти з *mer-ti — мьр-ѫ, пор. §33₂...;

m, n 5. громаду на носові [m, n]: пѧ-ти з *pьn-ti — пьн-ѫ, дѫ-ти з *dъm-ti — дъм-ѫ, пор. §28 I 4...;

6. громаду на заднепіднебінні [k, g, ch]: реш-ти з * rek-ti [= казати], стрѣшти з * sterg-ti [= стерегти], пор. §32₂, §37₃б...; нарешті,

голосівк. 7. окрему громаду творять дієслова з пнем на голосівку: зна-ти — знаѭ...

Всі ці дієслова первісні, себто, творяться безпосередньо з корінів, без наростка [тим то й їх назва: безнаросткові]; здебільшого, вони — недоконані й то — протягові.

1. Перша громада

обіймає дієслова з пнем на губну: p, b, v, при чому поодинокі форми пояснюються законами звуковими, про які сказано в §35₂в, та при обговорюванні поодиноких форм, див. §75, §76, §77 I, II і т. д.

Інфінітивні форми:
пень: greb-

Дієім.: грети
Намір.: гретъ
Аор. I.:

Од. 1. ос.	гребъ	Дв.: гребовѣ	Мн.: гребомъ
2. "	гребе	гребета	гребете
3. "	гребе	гребета	гребѫ

Презентичні форми:
пень: grebe-, grebo-

Теп. час:

Одн. 1. ос.	гребѫ	Дв.: гребевѣ
2. "	гребеши	гребета
3. "	гребетъ	гребете
Мн. 1. ос.		гребемъ
2. "		гребете
3. "		гребѫтъ

Аор. II₁: Од. 1ос. грѣсъ Дв.: грѣсовѣ
2.• [грѣсе] грѣста
3.• [грѣсе] грѣсте
Мн. 1ос. грѣсомъ
2.• грѣсте
3.• грѣшѧ

Аор. II₂.:
Од. 1ос. гревохъ Дв.: гребохове
2.• [гребе] гревоста
3.• [гребе] гребосте
Мн. 1ос. гребохомъ
2.• гребосте
3.• гребошѧ

Дієприкм. діяль. минул. I.: гребъ

Дієприкм. діяль. минул. II.: гребла

Дієприкм. стражд. минул.: [по-] гребенъ

Дієприкм. діяль. тен. т.: гребы
род.: гребшта...

Дієприкм. стражд. тен. т.: гребомъ

Наказов. спосіб:
Одн. 1ос. —— Дв.: гребевѣ
2.• греби гребѣта
3.• гребѣ ——
Мн.: 1ос. гребѣмъ
2.• гребѣте
3.• ——

Imperfectum:
Одн. 1ос. гребѣахъ Дв.: гребѣаховѣ
2.• гребѣаше гребѣашета
3.• гребѣаше гребѣашета
Мн.: 1ос. гребѣахомъ
2.• гребѣашете
3.• гребѣахѫ

Сюди належать дієслова: тети—тепѫ [пор. укр. о-тйнати], чрѣти з * cerpti—чрьпѫ [пор. укр. черпати]...; плѣти—плевѫ [полоти], жити [здається з * žĭv-ti]—живѫ з форм. сор.: живе [3. ос. одн.], побій б-жи [1. ос. жилъ], дієім. минул. діяль. II. жилъ...

2. Друга уподіба

обіймає дієслова, що їх основа при вимові має зубні протиставні [голосні]: з, с.

Інфінітивні форми:

пень: nes-

Дієприкм.: нести
Дієприкм.: несть

Аорист I.

Од. 1ос.	несъ	Дв.: несовѣ	Мн.: несомъ
2.•	несе	несета	несете
3.•	несе	несете	несѫ

Презентні форми:

пень: nese-, neso-

Тен. т. 1. ос.	несѫ	Дв.: несевѣ	
2.•	несеши	несета	
3.•	несетъ	несете	
Мн. 1ос.	несемъ		
2.•	несете		
3.•	несѫтъ		

Аорист II₂: Одн. 1ос. НЕСОХЪ
2.° [НЕСЕ]
3.° [НЕСЕ]
Дв. 1ос. НЕСОХОВѢ
2.° НЕСОСТА
3.° НЕСОСТЕ
Мн. 1ос. НЕСОХОМЪ
2.° НЕСОСТЕ
3.° НЕСОША

Дієприкм. дійсн. минулий I.: НЕСЪ
Дієприкм. дійсн. минулий II.: НЕСЛЪ
Дієприкм. страдн. минулий: НЕСЕНЪ

Дієприкм. дійсн. теп. ч.: НЕСЫ, НЕСЯЩТА.
Дієприкм. стр. теп. ч.: НЕСОМЪ

Наказовий спосіб:
Одн. 1ос. —— Дв.: НЕСѢВѢ
2.° НЕСИ НЕСѢТА
3.° НЕСИ ——
Мн. 1ос. НЕСѢМЪ
2.° НЕСѢТЕ
3.° ——

Імперфектум:
одн. 1ос. НЕСѢАХЪ Дв.: НЕСѢАХОВѢ
2.° НЕСѢАШЕ НЕСѢАШЕТА
3.° НЕСѢАШЕ НЕСѢАШЕТЕ
Мн. 1ос. НЕСѢАХОМЪ
2.° НЕСѢАШЕТЕ
3.° НЕСѢАХѪ

Інші дієслова: ТРѢСТИ—ТРѢСѦ, ПАСТИ—ПАСѦ...; ВЕСТИ з *veз-ti—ВЕЗѦ, ОТ-ВРѢСТИ з *ot-verz-ti [відв'язати, відчинити, пор. укр. гуц. по-верес-ло]
ВРѢСТИ —ОТ-ВРЬЗѦ, себто: ot-vъzq з *-vьrzq [ук. ве-зу = плету, пор.
-ВРЬЗЪ, I_2: -ВРѢЗЪ, дієприкм. страдн. минул.:
ОТВРЬСТЪ = otvъstъ із *otъ-vъrztъ...], ЛѢСТИ—ЛѢЗѦ,
ОЗ-ВѢСТИ—ОЗ-ВѢЗѦ [убічити], ВЪ-НИСТИ —
ЗНИСТИ ВЪ-НЬЗѦ [= упасти, пор. укр. па-пиз-а-ти, куріпе пех-, як показує НОЖЬ із *noxь пор. §38, $§30_1$, ст. 78, отже дієслів таких повинен бути: *nex-ti]; НИСТИ-це дисимільована форма до таких дієслів, як: ЦѢСТѦ—ЦВНЕТИ, ЧЬСТѦ—ЧИСТИ, пор. $§94_3$.

3. Третя група

Обхідне дієслова з вигаснучим тим на зубну приголосну множину [t, d]; що звукові зміни, що відбуваються на подібних формах, див. §§ 36 2а, 36 2г, 36 2е ...

Інфінітивні форми:
пень: ved-

Дійсний: ВЕСТИ
Пасивний: ВЕСТЪ

Аорист I.:

		Дв.:	Мн.:
Одн. 1ос.	ВЕДЪ	ВЕДОВѢ	ВЕДОХОМЪ
2.	ВЕДЕ	ВЕДЕТА	ВЕДЕТЕ
3.	ВЕДЕ	ВЕДЕТЕ	ВЕДЯ

Аорист II.:

		Дв.:	Мн.:
Одн. 1ос.	ВѢСЪ	ВѢСОВѢ	ВѢСОМЪ
2.	[ВЕДЕ]	ВѢСТА	ВѢСТЕ
3.	[ВЕДЕ]	ВѢСТЕ	ВѢСЯ

Аорист II$_2$.:

		Дв.:	Мн.:
Одн. 1ос.	ВЕДОХЪ	ВЕДОХОВѢ	ВЕДОХОМЪ
2.	[ВЕДЕ]	ВЕДОСТА	ВЕДОСТЕ
3.	[ВЕДЕ]	ВЕДОСТЕ	ВЕДОША

Дієприкм. дійсн. мин. I.: ВЕДЪ
Дієприкм. стоячий мин. II.: ВЕЛЪ
Дієприкм. стоячий мин.: ВЕДЕНЪ

Презентичні форми:
пень: vede-, vedo-

Теперішній час:

		Дв.:	Мн.:
Одн. 1ос.	ВЕДѦ	ВЕДЕВѢ	ВЕДЕМЪ
2.	ВЕДЕШИ	ВЕДЕТА	ВЕДЕТЕ
3.	ВЕДЕТЪ	ВЕДЕТЕ	ВЕДЯТЪ

Дієприкм. дійсн. теп. I.: ВЕДЫ, ВЕДѦШТА ...
Дієприкм. стоячий теп. I.: ВЕДОМЪ

Наказовий спосіб

		Дв.:	Мн.:
Одн. 1ос.	—	ВЕДѢВѢ	ВЕДѢМЪ
2.	ВЕДИ	ВЕДѢТА	ВЕДѢТЕ
3.	ВЕДИ	—	—

Минулий:

		Дв.:	Мн.:
Одн. 1ос.	ВЕДѢАХЪ	ВЕДѢАХОВѢ	ВЕДѢАХОМЪ
2.	ВЕДѢАШЕ	ВЕДѢАШЕТА	ВЕДѢАШЕТЕ
3.	ВЕДѢАШЕ	ВЕДѢАШЕТЕ	ВЕДѢАХѮ

Інші дієслова: ПЛЕСТИ–ПЛЕТЯ, ЯСТИ–ЯСТЯ, ЧИСТИ–ЧТЯ

ЧИСТИ

[*Гаор. II$_1$* ЧИСЪ, ЧЕСТЕ, ЧЕСТЕ, ЧИСОВѢ ... ЧИСЯ, *пор. § 7 II 1, ст. 291 – ред.*

II$_2$: ЧЕСТОХЪ ... ЧЕСТОХОМЪ, ЧЕСТОСТЕ, ЧЕСТОША; *дієприкм. мин. дійсн. I:* ЧЕСТЪ, *дієприкм. мин. II.* ЧЕЛЪ і т. ін.; ЦВЕСТИ–ЦВЕТЯ,

ЦВЕСТИ

мести-метѫ...; грѧсти [приходити, наступати]-грѧдѫ, жлѣсти-жлѣдѫ [платити, покутувати], красти-крадѫ, бости-бодѫ [аор. II_1: басъ, боде, боде, басовѣ... басомъ, басте, басѧ; аор. II_2: бодохъ...; дієприкм. діяль. минул. II. болъ...] і т. д.

бости

Заввага 1. Дієслова сѣсти [пень: sěd-] та [об]рѣсти [найти, пень rět-] творять форми тепер. часу з зростком „n", отже: сѧдѫ з * se-n-dōm [пень: sende-, sendo-], [об]рѧштѫ з *obre-n-tjōm [пень: rentje-, rentjo-, при чому, як видно з форми, це останнє дієслово має наросток презентичного пня -je/jo-, як дієслова V_2 [пор. § 98_2 та, окрім того, диви ще § 94_6, заввага]

сѣсти, обрѣсти

2. Своїми презентичними формами належать до цієї громади такі дієслова:

бѫдѫ

а/ бѫдѫ [буду]-теп. час [доконаний] дієслова быти, пор. § 100_1; до того наказ. спос. бѫди, дієприкм. теп. час. діяль.: бѫдꙑ, бѫдѫшта...;

ꙗдѫ

б/ ꙗдѫ, дієім. пень jad-, I. аор. ꙗдъ, II_2: ꙗдохъ, дієприкм. діяль. мин. I: ꙗвъ, [прѣ-ѣвъше, зогр. єв.]; звичайно, форми дієім. творяться від пня jacha-;

в] дієслово И-ТИ має три пні: i-, id-, šьd- із *ched, *chьd; з першого твориться дієйменик та наміровик [ИТИ, ИТЪ], з другого всі презентичні форми [ИДѪ... ИДЫ... ИДИ.. ИДѢАХЪ] та аористи [I.: ИДЪ..., II₂: ИДОХЪ], з третього - дієприкм. діяльн. мин. I: ШЬДЪ та дієприкм. діяльн. II. ШЬЛЪ. ИТИ

г] дієслово ꙗмь, пень jad-, тем деякими формами примкнуло до цієї громади: дієприкм. діяльн. теп. [ꙗДЫ], imperf. [ꙗДѢАХЪ]... див. §100₃. ꙗмь

4. Четверта громада

безнаростковиx дієслів виявляє в визвуку пня плавкі шелестівки [r, l]; про зміни, звязані зі звиковими законами, див. §§24, 30₁₆, §33₂, §77ᵢᵢ₁. Відповідно до того, чи в корені дієслова є голосівка e, чи o, ми маємо в цій громаді дві відміни: ЖРѢТИ з *žerti — ЖЬРѪ [=жерикуло] і КЛАТИ з *kolti — КОЛѬѪ [кольу]

I. Корінна голосівка була первісно -ĕ-:

В корені „ĕ"

Імперфективні форми: пень: žer-

Презентні форми: пень: žьrě-, žьrо-.

Дійсний: жрѣти, жрути [= žьrti з *žьrtъi]
Наміровик: жрѣтъ, жрутъ [= žьrtъ]
Аорист I, 2:
одн. 1ос. жрѣхъ дв. жрѣховѣ
2.* жрѣ жрѣста
3.* жрѣ жрѣстѣ
мн. 1ос. жрѣхомъ
2.* жрѣстѣ
3.* жрѣшѧ
або: бд. 1.ос. жрѣхъ [= žьrchъ із *žьrschъ]
2.* жрѣ [= žьrъ]
3.* жрѣ [= žьrъ]
дв. 1ос. жрѣховѣ мн. жрѣхомъ
2.* жрѣста жрѣстѣ
3.* жрѣстѣ жрѣшѧ [= žьršę]

Дієприкм. Дійсн. мин. I.: жрѣвъ
Дієприкм. Дійсн. мин. II.: жрѣлъ [= žьrlъ із *žьrtlъ]

Дієприкм. стрп. мин.: жрѣнъ або жрутъ [= žьrtъ із *žьrtъtъ]

Пасивний час:
одн. 1.ос. жрѣхъ дв. жрѣвѣ
2.* жрѣши жрѣста
3.* жрѣтъ жрѣстѣ
мн. 1.ос. жрѣхомъ
2.* жрѣтѣ
3.* жрѣхѫ

Дієприкм. Дійсн. тен. т.: жрѣвъ, жрѣшть
Дієприкм. стр. тен. т.: жрѣнъ

Ненаказовий спосіб:
одн. 1.ос. — дв.: жрѣвѣ
2.* жрѣи жрѣста
3.* жрѣи —
мн. 1.ос. жрѣхомъ
2.* жрѣтѣ
3.* —

Imperfectum:
одн. 1.ос. жрѣвахъ дв.: жрѣваховѣ
2.* жрѣваше жрѣвашета
3.* жрѣваше жрѣвашете
мн. 1.ос. жрѣвахомъ
2.* жрѣвашете
3.* жрѣвахѫ

Інші дієслова: мрѣти з* merti - мьрѫ, трѣти - тьрѫ [I. аор. 3.ос. одн. [с] тьрѣ], прѣти - пьрѫ [II2 аор. 3.ос. мн. [с] пьрѧшѧ] / стрѣти - стьрѫ, врѣти з* verti - вьрѫ [пов. wrzeć, пол. укр. вер(ну), ін.-європ. *wer- "повертати" = англійське kudies, пор. лит. vérsti, vìnoŭ ін., пор. чеш.], [рас] кврѣти - [рас] квьрѫ [розцвісти] і ін.?

мѣлѣти — мелѧ

Серед пам'ятників дієслово мѣлѣти [=молоти] з *melti - сліди ін. тільки дериватів дійсних-

ковими; презентичні форми творяться наростком -je-/-jo-, себто, так, як дієслова I_2 кляси, пор. §98_2, отже, тепер. час: МЕЛѦ, МЕЛЄШИ, МЕЛЄТЪ і т. д.; дієприкм. діяльн. теп. ч.: МЕЛѦ, МЕЛѦШТА...; imperf. МЕЛѦАХЪ і т. д.

II Корінна голосівка -О-

Дієйменикові форми:
пень: kol-

Дієйменик: КЛАТИ
Наміровик: КЛАТЪ
Аорист II_1:

Одн. 1.ос.	КЛАХЪ	Дв.: КЛАХОВѢ
2.ª	КЛА	КЛАСТА
3.ª	КЛА	КЛАСТЕ
Мн. 1.ос.	КЛАХОМЪ	
2.ª	КЛАСТЕ	
3.ª	КЛАШѦ	

Дієприкм. діяль. мин. ч. I: КЛАВЪ
Дієприкм. діяль. мин. II: КЛАЛЪ
Дієприкм. стрп. мин.: КЛАНЪ або КОЛЕНЪ

Презентичні форми: В корінні „О"
пень: kolje-, koljo-

Теперішній час:

Од. 1.ос.	КОЛѦ	Дв.: КОЛЄВѢ
2.ª	КОЛЄШИ	КОЛЄТА
3.ª	КОЛЄТЪ	КОЛЄТЕ
Мн. 1.ос.	КОЛЄМЪ	
2.ª	КОЛЄТЕ	
3.ª	КОЛѦТЪ	

Дієприкм. діяль. теп. ч.: КОЛѦ, КОЛѦШТА...
Дієприкм. стр. теп. ч.: КОЛЄМЪ
Наказовий спосіб:

Одн. 1.ос.	—	Дв.: КОЛИВѢ
2.ª	КОЛИ	КОЛИТА
3.ª	КОЛИ	—
Мн. 1.ос.	КОЛИМЪ	
2.ª	КОЛИТЕ	
3.ª	—	

Imperfectum:

Одн. 1.ос.	КОЛѦАХЪ	Дв.: КОЛѦАХОВѢ
2.ª	КОЛѦАШЕ	КОЛѦАШЕТА
3.ª	КОЛѦАШЕ	КОЛѦАШЕТЕ
Мн. 1.ос.	КОЛѦАХОМЪ	
2.ª	КОЛѦАШЕТЕ	
3.ª	КОЛѦАХѦ	

Як бачимо, всі презентичні форми творяться наростком -je-/-jo- так, як у дієсловах

брати
ѣ ъ ѧ

V₂ [§98₂]. Сюди належить дієслово БѢРАТИ з *bьrati [боювати, боротися] – БѢРѦ.

5. П'ята урядова

звичайне дієслова з визвуковим н на П або ТТ, деякі зміни, що їх спричинюють звукові закони, виясненні в §28 I 4, 5, §34, та ще 77₁, ст. 273.

Інфінітивні форми:
пень: рбп-

Дієйменник: ПѦТИ
Каміровий: ПѦТЪ
Дорист II₁.:

	Од.	Дв.	Мн.
1. ос.	ПѦСЪ	ПѦСОВѢ	ПѦСОМЪ
2. "	ПѦ	ПѦСТА	ПѦСТЕ
3. "	ПѦ	ПѦСТЕ	ПѦСѦ

Дієприм. дійсн. мин. ч. I: ПЬНЪ
Дієприм. дійсн. мин. ч. II: ПѦЛЪ
Дієприм. стр. мин. ч.: ПѦТЪ

Презентичні форми:
пень: рбпе-; рбпо-

Теперішній час:

	Од.	Дв.	Мн.
1. ос.	ПЬНѦ		
2. "	ПЬНЕШИ		
3. "	ПЬНЕТЪ		
1. ос.		ПЬНЕВѢ	ПЬНЕМЪ
2. "		ПЬНЕТА	ПЬНЕТЕ
3. "		ПЬНЕТЕ	ПЬНѦТЪ

Дієприм. дійсн. теп. ч.: ПЬНЫ, ПЬНѦШТЪ
Дієприм. стр. теп. ч.: ПЬНЕМЪ
Каузаційний спосіб:

	Од.	Дв.	Мн.
1. ос.	—	ПЬНѢВѢ	
2. "	ПЬНИ	ПЬНѢТА	
3. "	ПЬНИ	——	
1. ос.			ПЬНѢМЪ
2. "			ПЬНѢТЕ
3. "			——

Imperfectum

	Од.	Дв.	Мн.
1. ос.	ПЬНѢАХЪ		
2. "	ПЬНѢАШЕ		
3. "	ПЬНѢАШЕ		
1. ос.		ПЬНѢАХОВѢ	ПЬНѢАХОМЪ
2. "		ПЬНѢАШЕТА	ПЬНѢАШЕТЕ
3. "		ПЬНѢАШЕТЬ	ПЬНѢАХѦ

Сюди належить дієслово ѦТИ з *ěmti – ИМѦ з *ěmę > *jьmą з різними приростками:

ВЪЗ-ѢМѦ [беру], ВЪН-ѦТИ – ВЪН-ИМѦ [сплоїти,

зрозуміти], ОТ-ѦТИ — ОТЬМѪ [відняти], СЪН-ѦТИ — СЪН-ЬМѪ [зібрати]... У дієприкметн. діяльн. минул. I., побіч форм ИМЪ з * jьтъ, ВЪЗЬМЪ, ПРИИМЪ із * prijьтъ бувають форми ЄМЪ, ВЪЗЄМЪ, ПРИЄМЪ, де Є появилось із Ь у сильній позиції[1]. Крім того, сюди належать дієслова [НА-, ВЪ-] ЧѦТИ — -ЧЬНѪ [почати], КЛѦТИ — КЛЬНѪ... ДѪТИ — ДЪМѪ...

<u>Заввага</u>. Дієслово ЖѦТИ творить презентичні форми, як дієслова $\underline{I}_2$ кляси — наростком -je/-jo-, отже: ЖЬНѦ, ЖЬНЄШИ, ЖЬНЄТЪ... ЖЬНѦТЪ; ЖЬНѦ, ЖЬНѦТА...; ЖЬНЄМЪ; ЖЬНИ, ЖЬНИВѢ, ЖЬНИТА, ЖЬНИМЪ, ЖЬНИТЕ; ЖЬНѦАХЪ, ЖЬНѦАШЕ і т. д. Форма аориста звичайно з „ch", не „S", отже: ЖѦХЪ, ЖѦХОМЪ, ЖѦСТЕ, ЖѦШѦ...

6. Шоста громада

вміщує дієслова з визвуком пня на <u>заднепіднебінні шелестівки</u> [k, g, ch]; <u>зміни, викликані звуковими закона-</u>

1) <u>Сильна позиція</u> глухої голосівки — перед складом, що має в собі глуху; в таких випадках у стблг. мові [і в нас] „Ь" прояснювалося в „Е", „Ъ" в „О", себто, глуха голосівка робилася <u>повною</u>; у <u>слабій позиції</u> — перед складом, що має <u>повну</u> голосівку, глухі <u>відпадали</u>, н. пр., укр. „швець" із ШЬВЬЦЬ, „шевця" з — ШЬВЬЦЯ...

ному, по-церковному: §37, 1, 2, 3, 5; §7, ст. 118, §19, ст. 41; крім того, §76, §77, 1 та §30, 5.

Інфінітивні форми:
пень: рек-

Дійсник: рѣшти
Наміровик: рештъ
Аорист I:

	Одн.	Дв.	Мн.
1 ос.	рекъ	рековѣ	рекомъ
2.	рече	речета	речете
3.	рече	речете	рекѫ

Аорист II₁:

	Одн.	Дв.	Мн.
1 ос.	рѣхъ	рѣховѣ	рѣхомъ
2.	[рече]	рѣста	рѣсте
3.	[рече]	рѣсте	рѣшѧ

Аорист II₂:

	Одн.	Дв.
1 ос.	рекохъ	рекохово
2.	[рече]	рекосета
3.	[рече]	рекосете

	Мн.
1 ос.	рекохомъ
2.	рекосте
3.	рекошѧ

Дієприкм. дійсн. мин. I.: рекъ
Дієприкм. дійсн. мин. II.: рекль
Дієприкм. страд. минул.: речень

Презентичні форми:
пень: рече-, реко-

Теперішній час:

	Одн.	Дв.
1 ос.	рекѫ	речевѣ
2.	речеши	речета
3.	речетъ	речете

	Мн.
1 ос.	речемъ
2.	речете
3.	рекѫтъ

Дієприкм. дійсн. теп. ч.: рекы, рекѫшта...
Дієприкм. страд. теп. ч.: рекомъ
Наказовий спосіб:

	Одн.	Дв.
1 ос.	—	рьцевѣ
2.	рьци	рьцета
3.	рьци	—

	Мн.
1 ос.	рьцемъ
2.	рьцете
3.	—

Imperfektum:

	Одн.	Дв.
1 ос.	речаахъ	речаахово
2.	речааше	речаашета
3.	речааше	речаашете

	Мн.
1 ос.	речаахомъ
2.	речаашете
3.	речаахѫ

Інші дієслова: пешти з *pekti – пекѫ [наказов. спосіб: пьци, пьцемъ...], тешти з *tekti – текѫ [наказ. спос.: тьци, тьцемъ, тьцете], влѣшти з *velkti – влѣкѫ [дієприк. дійсн. мин. I.: влькъ, побіч влѣкъ, дієприкм. страд. минул. вльченъ, побіч влѣченъ], тлѣшти з *tolkti – тлькѫ, лѫшти – лькѫ [брати, пор. лѣкъ

укр. лук] сѣшти - сѣкѫ... мошти з * mogti - могѫ [сп. нак.: мосѕи, мосѣмъ, мосѣте...], врѣшти з * bergti [укр. берегти] - брѣгѫ [дієприкм. діяль. мин. I. брьгъ, побіч брѣгъ], врѣшти з *vergti [укр. гуц. верéчи = кинути] - врьгѫ, себте vrǫgǫ укр. гуц. вержу, [нак. сп. врьѕи, врьѕѣмъ..., дієприкм. стр. мин. врьженъ], стрѣшти зі *stergti [укр. стерегти] - стрѣгѫ], стришти зі *strigti [укр. стригти] - стригѫ, жешти із * gegti [пор. укр. згага, згар, горіти, гуц. жечи́, мин. зажег] - жегѫ [нак. спос. жьѕи, жьѕѣмъ, жьѕѣте], прѧшти - прѧгѫ, сѧшти - сѧгѫ [пор. укр. сяг-ну-ти, сягти] і т. д.

<u>Заввага</u>. Дієслово лешти з * legti творить презентичні форми з носовим вростком [infix], подібно, як дієслова сѣсти, [обрѣсти [див. §94₃, заввага 1], отже: лѧгѫ з * le-n-gōm, наназ. сп. лѧѕи й т. д. В обидвох цих випадках цей уросток [n] звязаний, здається, з доконаністю [перфективністю] дієслів, пор. наросток -нѫ- [§95]

<u>Сьома громада.</u>

В цій громаді корінь - одчинений, кінчиться голосівкою - наросток презентичних форм -je-/-jo-; инчі зміни виясняє

перезвук), див. § $30_{2,3}$

Інфінітивні форми
пень: znа-

Дієйменик: ЗНАТИ
Намірник: ЗНАТЪ
Аорист II.:

Од. 1ос.	ЗНАХЪ	Дв.: ЗНАХОВѢ	Мн.: ЗНАХОМЪ
2.	ЗНА	ЗНАСТА	ЗНАСТЕ
3.	ЗНА	ЗНАСТЕ	ЗНАШѦ

Дієприкм. діяль. мин. I.: ЗНАВЪ
Дієприкм. діяль. мин. II.: ЗНАЛЪ
Дієприкм. страд. мин.: ЗНАНЪ[1]

Imperfectum:

Од. 1ос.	ЗНААХЪ	Дв.: ЗНААХОВѢ	
2.	ЗНААШЕ	ЗНААШЕТА	
3.	ЗНААШЕ	ЗНААШЕТЕ	
Мн. 1ос.	ЗНААХОМЪ		
2.	ЗНААШЕТЕ		
3.	ЗНААХѪ[2]		

Презентичні форми
пень: znaje-, znajo-

Теперішній час:

Од. 1ос.	ЗНАѦ	Дв. ЗНАЄВѢ	
2.	ЗНАЄШИ	ЗНАЄТА	
3.	ЗНАЄТЪ	ЗНАЄТЕ	
Мн. 1ос.	ЗНАЄМЪ		
	ЗНАЄТЕ		
	ЗНАѦТЪ		

Дієприкм. діяль. теп. ч.: ЗНАѦ,
р.: ЗНАѦШТА...
Дієприкм. теп. ч.: ЗНАЄМЪ

Наказовий спосіб:

Од. 1ос.	——	Дв. ЗНАИВѢ [znajiva]	
2.	ЗНАИ [znaji]	ЗНАИТА [znajita]	
3.	ЗНАИ		
Мн. 1ос.	ЗНАИМЪ [znajimъ]		
2.	ЗНАИТЕ [znajite]		
3.	——		

Инчі приклади:

а] дієслова на А-: СТАТИ [презентичні форми творить од пня stane-, stanę-, отже як дієслова II. кл., див. § 95], ДАТИ [презентичні форми від пня dad-, пор. § 100_2]...

б] дієслова на И-: БИТИ [пень теп. часу bьje-, bьjo, пор. § 30_2, отже: БЬѦ, БЬЄШИ, БЬЄТЪ... БЬИ = bьji,

---

1) але - БИТ і БЬЄНЪ, пор. § $80_{1,3}$.

2) але: БИІААХЪ, КРЪІААХЪ і т.д. від презентичного пня, пор. § 86, ст. 312-313 та ще далі ст... під б), г), ґ).

БЬИѦТЪ, БЬІТЕ, побіч: БЬѢМЪ, БЬѢТЕ пор. 885, стор. 310. БЬѢ, БЬѢШТА ...; БЬЕМЪ; БЬѢАХЪ, БЬѢАШЕ і т. д. – побіч того, <u>здовжені</u> форми: БИѦЪ, БИИ, БИѦ, БИЕМЪ, БИѢАХЪ, пор. 532, ст. 47], ПИТИ, БИТИ, ГНИТИ, ЛИТИ, [ПО-]ЧИТИ [= одпочити], що чому в цих трьох останніх дієсловах здовжені форми ГНИѦ..., ЛИИ, ЛИИТЕ... ПОЧИѦ, ПОЧИИТЕ і т. д.

в] дієслова на Ѣ-: СПѢТИ – СПЯ́ѦТЪ [мати успіх іти вперед], ГѢМЬТИ – ГѢМЯ́ѦТЪ – у всіх <u>імперфектум</u> й пля дійсника: ДѢАХЪ, ГѢАХЪ, СПѢАХЪ, СПѢАХЪ, ГѢМЬѢАХЪ [див. 886, ст. 312], крім ПѢТИ [з *pi-ti] – ПОЯ́ѦТЪ [співати, з того укр. наворотове „піяти", н. у. „півень піє"], де імперф. творилося від пнр теп. ч.: ПОІѢАХЪ [инші презент. форми: ПОЮ, ПОЯ́ѦШТА... ПОЕМЪ і т. д. Свої наголоси і дієслово ДѢТИ, що форми презентичні творить правильно [ДѢЯ́ѦТЪ, ДѢЖЕШИ... ДѢЮ, ДѢЯ́ѦШТА... ДѢЯ́Ѧ...], ще, крім того, може мати здотіжовані форми

[*dedjǫ, пор.
НАДЕЖДА
ОДЕЖДА]: Одн. ч. ДЕЖДЯ́ѦЪ Дв. ДЕЖДЕВѢ Мн. ДЕЖДЕМЪ
Ер. ДЕЖДЕШИ ДЕЖДЕТА ДЕЖДЕТЕ
З. ДЕЖДЕТЪ ДЕЖДЕТЕ ДЕЖДЯ́ѦТЪ

Наклон. сп. Одн. ч. ——— 2. ДЕЖДИ, 3. ДЕЖДИ
Дв. 1. ДЕЖДИВѢ або ДЕЖДАВѢ 2. ДЕЖДИТА
Мн. 1. ДЕЖДИМЪ ДЕЖДАМЪ ДЕЖДАТА
ДЕЖДИТЕ
ДЕЖДИТА

Дієприк. дійсн. теп.: ДЕЖДЯ́Ѧ, ДЕЖДЯ́ѦШТА...
Дієприк. стр. ДЕЖДЕВЪ

г] дієслова на ꙋ- повинни мати, згідно з законами перезвуку [пор. §30₃] перед голосівками, отже у презентичних формах -ov-, [пень тоді буде: -ove-, -ovo-] і деякі так і творять презентичні форми плоꙋти-пловѫ [= плисти], слоꙋти-словѫ [називатися, іпреч.: словѣахъ], троꙋти-тровѫ [годувати], роꙋти-ровѫ або рюти-ревѫ [реьти]; може сюди й належить ковѫ, хоч дієім. *kuti- немає в джерелах. Всі инчі задержують оꙋ в формах дієйменика й теперішнього часу: чоꙋти-чоꙋѭ, [об-]оути-[об-]оуѭ [дієприкм. страт. минул. часу: обоꙋвенъ, анал. форма до оꙋмъвенъ, див. під ѕ], отже іпреч.: чоꙋꙗахъ, обоꙋꙗахъ... нак. сп.: чоꙋи...; а аорист: чоꙋхъ, чоꙋ, чоꙋ і т. д.

ѕ] дієслова на ы- повинни теж мати у презентичних формах -ove-, ovo-, але ж вони виявляють творбу цих форм наростком -je-, -jo- [крыѭ, рыѭ, ныѭ, мыѭ, шыѭ... крыи, рыи, ныи, мыи, шии... з крыꙗахъ, рыꙗахъ, ныꙗахъ, мыꙗахъ, шыꙗахъ і т. д.]; дієприкм. страт. минул. має форму на -ъвенъ [пор.: свекры-свекръве, §57, отже й крыти-кръвенъ] отже: [отъ]кръвенъ, [оу]мъвенъ, шьвенъ...

Сюди належить своїми дієйменниковими формами дієслово быти [корінь *bȳ-, індг. *bhū-] бытъ; быхъ, бы або быстъ [§77₁б, ст. 275 і §91] быхомъ,

бꙑсте, бꙑшѧ...; бꙑвъ; бꙑлъ; дієприкм. стрѣд. минул. [за]-бъвенъ і т. д. Imperfectum цього дієслова твориться від пня *bě- із *bhuē- пор. у пруській мові: be, bēi = він був], отже бѣахъ, бѣаше і т. д. [як гребѣахъ]; побіч того є ще форма:

Одн. 1. ос.	бѣхъ	Дв. бѣвѣ	Мн. бѣхомъ
2. "	бѣ	бѣста	бѣсте
3. "	бѣ	бѣсте	бѣшѧ,

форма аористичного складу зі значінням імперфекта, утворена теж із пня *bě-

Про форму умовного способу цього дієслова бимь, би, би, див. §91.; ціла відміна, §100а.

Друга кляса

§95. Друга кляса дієслів [наросток -по] виявляє пень теперішнього часу з визвуком на -пе-, -по-, при чому корінь цих дієслів може бути шелестівковий [двиг-нѫ-ти, - корінь: dwig-], або голосівковий [ми-нѫ-ти - корінь: mi-]. Відповідно до того бачимо серед цих дієслів деякі відміни в поодиноких формах, на які вказано в § 77 I., стор. 271 [простий аорист], § 77 II 1, ст. 274 та § 77 II, 2, ст. 278 [зложений аорист], а далі §§ 78, 79 [дієприкм. діяль. минул. I.]. Дієслова цієї кляси, утворені з дієслівних пнів - доконані, мет

одіменні дієслова [СЪХНѪТИ] бувають недоконані [з віддієслівних тільки три: ВЛЪСНѪТИ = стогнути, зачикуючись говорити, лепетіти, ГЫБНѪТИ, ВЫКНѪТИ].

Інфінітивні форми:
пень: dvigno

Дієйменик: ДВИГНѪТИ
Наміровик: ДВИГНѪТЪ
Аорист I:
Од. 1. ос. ДВИГЪ Дв.: ДВИГОВѢ Мн.: ДВИГОМЪ
2. " ДВИЖЕ ДВИЖЕТА ДВИЖЕТЕ
3. " ДВИЖЕ ДВИЖЕТЕ ДВИГѪ

Аорист II₁:
Од. 1. ос. МИНѪХЪ Дв.: МИНѪХОВѢ
2. " МИНѪ МИНѪСТА
3. " МИНѪ МИНѪСТЕ
Мн. 1. ос. МИНѪХОМЪ
2. " МИНѪСТЕ
3. " МИНѪШѦ

Аорист II₂:
Од. 1. ос. ДВИГОХЪ Дв. ДВИГОХОВѢ
2. " [ДВИЖЕ] ДВИГОСТА
3. " [ДВИЖЕ] ДВИГОСТЕ
Мн. 1. ос. ДВИГОХОМЪ
2. " ДВИГОСТЕ
3. " ДВИГОШѦ

Дієприкм. діяль. мин. I.: ДВИГЪ, ДВИГНѪВЪ, МИНѪВЪ
Дієприкм. діяль. мин. II.: ДВИГЛЪ, ДВИГНѪЛЪ; МИНѪЛЪ
Дієприкм. стр. ст. мин.: ДВИЖЕНЪ

Презентичні форми:
пень: dvigne-, dvigno-

Теперішній час:
Од. 1. ос. ДВИГНѪ Дв.: ДВИГНЕВѢ
2. " ДВИГНЕШИ ДВИГНЕТА
3. " ДВИГНЕТЪ ДВИГНЕТЕ
Мн. 1. ос. ДВИГНЕМЪ
2. " ДВИГНЕТЕ
3. " ДВИГНѪТЪ

Дієприкм. діяль. теп. ч.: ДВИГНЫ
Дієприкм. стрд. теп. ч.: ДВИГНОМЪ
Наказовий спосіб:
Од. 1. ос. —— Дв.: ДВИГНѢВѢ
2. " ДВИГНИ ДВИГНѢТА
3. " ДВИГНИ ——
Мн. 1. ос. ДВИГНѢМЪ
2. " ДВИГНѢТЕ
3. " ——

Imperfectum:
Од. 1. ос. СЪХНѢАХЪ Дв.: СЪХНѢАХОВѢ
2. " СЪХНѢАШЕ СЪХНѢАШЕТА
3. " СЪХНѢАШЕ СЪХНѢАШЕТЕ
Мн. 1. ос. СЪХНѢАХОМЪ
2. " СЪХНѢАШЕТЕ
3. " СЪХНѢАХѪ 1)

1) Звичайно imperfectum твориться від недоконаних дієслів, тим то замінена у зразку док. дієслово ДВИГНѪТИ — недок. СЪХНѪТИ.

Инчі дієслова (шелест. корінь): кликнѫти, мрь-кнѫти, [оу]мльknѫти, тлъкнѫти... тѧгнѫти, [изъ-, отъ-, при-]бѣгнѫти, съгънѫти, дъхнѫти, съхнѫти... коснѫти, [оу]жаснѫти сѧ... [по]гыбнѫти, [о]хръмнѫти і т. д.; [голосівковий корінь]: манѫти [приманювати], минѫти, [по]мѧнѫти, зинѫти [поль. ziónąć, пор. укр. зїхати], плинѫти, доунѫти і т. д.

Заввага. 1. Дієслова з корінем на шелестівку творили первісно з дієйменикових форм із -нѫ- тільки дієйменик та наміровик; але ж пізніще такі форми перейшли й до инчих форм за анальогією до дієслів із корінем на голосівку отже двигнѫвъ, двигнѫлъ [первісно двигъ, двиглъ - [дієприкм. минул.] - бо: минѫвъ, минѫлъ.

2. Деякі дієслова в дієприкм. страт. минул. ч. мають закінчення - ovenъ [пор. [за]бъвенъ, [о]мъвенъ і т. д. §94₇, стор.]... двигновенъ, неприкосновено, дръзновенъ і т. д., а від того віддієслівні йменики: кликновениѥ, въскрьсновениѥ, дръзновениѥ, оусѣкновениѥ, прикосновениѥ й т. д.

3. Сюди належить своїми презентичними формами дієслово стати [станѫ... стани і т. д.], пор. §94₇а, стр. ; до форм станѫ, станеши... утворилася й форма одѣнѫ, одѣнеши, пор. §94₄в

Третя кляса.

§96. До третьої кляси належать дієслова з наростком -е- [оум-ѣ-ти, вид-ѣти]; пень тепер. часу в усіх дієслів цієї кляси неоднаковий, тим то вона поділяється на дві громади: 1] пень теперішнього часу виявляє пень -ějè-, -ějo- й 2] пень презентичний кінчається на -i [як у кл. IV., див. §97.

Згідно зі звуковими законами, ѣ після заднепіднебінних k, g, ch та після j перейшло в а [пор. §37₁, ст. 123], при чому k, g, ch улягли палятализації [kě, gě, chě, jě - ča, ža, ša, ja], н. пр. крикъ-кричати з *krikěti, бѣгъ-бѣжати з *běgěti, ветъхъ [старий] - ветъшати з *vetъchěti [старітися] боуи - [-о] боуꙗти з *bujěti [бурніти].

1. Перша громада.

обіймає дієслова, здебільша, відіменні [з „О" пнів: оумъ-оумѣти... з прикметників: слабъ-о-слабѣти...], рідше - віддієслівні [имѫ-имѣѭ] одне слово - дієслова похідні.

Інфінітивні форми
пень: želě-

Дієприкметник: ЖЕЛѢТИ [бажати]
Напрямок: ЖЕЛѢТЪ
Аорист II[1]*:*

Од. 1. ос. ЖЕЛѢХЪ	*Дв.:*	ЖЕЛѢХОВѢ
2.° ЖЕЛѢ		ЖЕЛѢСТА
3.° ЖЕЛѢ		ЖЕЛѢСТЕ
Мн.: 1. ос.		ЖЕЛѢХОМЪ
		ЖЕЛѢСТЕ
		ЖЕЛѢША

Дієприк. дійсн. минулий I.: ЖЕЛѢВЪ
Дієприк. дійсн. минулий II.: ЖЕЛѢЛЪ
Дієприк. страд.: ЖЕЛѢНЪ
Імперфектум:

Од. 1. ос. ЖЕЛѢАХЪ	*Дв.*	ЖЕЛѢАХОВѢ
2.° ЖЕЛѢАШЕ		ЖЕЛѢАШЕТА
3.° ЖЕЛѢАШЕ		ЖЕЛѢАШЕТЕ
Мн. 1. ос.		ЖЕЛѢАХОМЪ
		ЖЕЛѢАШЕТЕ
		ЖЕЛѢАХѫ

Теперішні форми
želéje-, želéjo-

Теперішній час:

Од. 1. ос. ЖЕЛѢЮ	*Дв.:*	ЖЕЛѢЄВѢ
2.° ЖЕЛѢЄШИ		ЖЕЛѢЄТА
3.° ЖЕЛѢЄТЪ		ЖЕЛѢЄТЕ
Мн. 1. ос.		ЖЕЛѢЄМЪ
2.°		ЖЕЛѢЄТЕ
3.°		ЖЕЛѢЮТЪ

Дієприк. дійсн. мин. ч.: ЖЕЛѢЛЪ, *рд.* ЖЕЛѢШТА ...
Дієприк. страд. теп. ч.: ЖЕЛѢЄМЪ
Наказовий спосіб:

Од. 1. ос. ———	*Дв.*	...ѢИВѢ [želéjvě]
2.° ЖЕЛѢЙ [želéji]		...ѢИТА [želéjita]
3.° ЖЕЛѢЙ		———
Мн. 1. ос.		ЖЕЛѢЙМЪ [želéjimъ]
2.°		ЖЕЛѢЙТЕ [želéjitě]
3.°		———

Інші дієслова:

СУМѢТИ - СУМѢЮ, ВЪЖДЕЛѢТИ - ВЪЖДЕЛѢЮ [*сильно чогось прагнути*], ЗОРѢТИ - ЗОРЮ [*возріяти*], [ВЪ-]КЫСѢТИ - [ВЪ-]КЫСЮ [*бути хворим*], [О]СКЛѢТИ - [О]СКЛѢЮ, [*сміятися*], [О]СЛАБѢТИ - [О]СЛАБЮ, ТЫЛѢТИ - ТЫЛѢЮ [*пускатися, гинути*], ЦѢЛѢТИ - ЦѢЛѢЮ [*видужати*], ВЕЛИЧАТИ - ВЕЛИЧАЮ, [О]ЖЕСТОЧАТИ - [О]ЖЕСТОЧАЮ [*гордуватися, твердіти*], [ВЪЗ-]МЯЖАТИ - [ВЪЗ]МЯЖАЮ [*вимучити, вимудріти*], [ОБ-]НИШТАТИ - [ОБ]НИШТАЮ [*збідніти*] і т. д.

Завваги. Один наголос і згадане вище

[1]) Див. § 86. сп. 32.

имѣти, дієслово, що, побіч правильних презентичних форм [имѣѭ, имѣѥши..., имѣѭ, имѣѭшта... имѣи, имѣимъ] має ще такі форми.

Теп. час. одн. 1. ос.	имамь	Дв.: имавѣ	Мн.: имамъ
2. "	имаши	имата	имате
3. "	иматъ	имате	имѫтъ

Дієприм. діяль. теп. часу: имы [ця форма збігається з формою дієсл. имѫ-ѭти, див. §94₅].

Таким чином це дієслово відміняється в теп. часі як нетематичні дієслова [§82, §100], тільки що в 2. ос. одн. має тематичне закінчення -ši, замісць -si; 3. ос. мн. [тепер аналогічна форма тематичних дієслів] имѫтъ як -сѫтъ пор. §82₈, замітки надолині

2. Друга громада.

має презентичний пенц на -i, н. пр. trьpi- [себто: trьpi- з * tьrpi-]; дієслова, що сюди належать, майже всі — первісні, щодо тривання дійства — недоконані, й то протягові. До 1. ос. одн. з дієслів із пнем презентичним на -je-/-jo дісталося сюди -ją [§82₁], й через те попередні шелестівки улягла палятализації: трьплѭ, пенц trьpi-, до трьпѣти [§35₁], вижд ѭ,

пенъ vidi – до ВИДѢТИ [§36₁] ВИШѪ, *пенъ visi* – до ВИСѢТИ [§38₁] й т. д.

Інфінітивні форми
*пенъ: tъrpě-[: tъrpě- з *tъrpi]*

Дійсними: ТРЪПѢТИ
Пасивовий: ТРЪПѢТЪ
Аорист II.:
Од. 1. ос. ТРЪПѢХЪ *Дв.:* ТРЪПѢХОВѢ
2.° ТРЪПѢ ТРЪПѢСТА
3.° ТРЪПѢ ТРЪПѢСТЕ
Мн. 1. ос. ТРЪПѢХОМЪ
2.° ТРЪПѢСТЕ
3.° ТРЪПѢШѦ

Дієприк. дійсн. мин. I.: ТРЪПѢВЪ
Дієприк. дійсн. мин. II.: ТРЪПѢЛЪ
Дієприк. страд. мин.: ТРЪПѢНЪ

Утворестим
Од. 1. ос. ТРЪПѢАХЪ *Дв.:* ТРЪПѢАХОВѢ
2.° ТРЪПѢАШЕ ТРЪПѢАШЕТА
3.° ТРЪПѢАШЕ ТРЪПѢАШЕТЕ
Мн. 1. ос. ТРЪПѢАХОМЪ
2.° ТРЪПѢАШЕТЕ
3.° ТРЪПѢАХѪ [1]

Презентичні форми
*пенъ: tъrpi-[: tъrpi з *tьrpi-]*

Теперішний час
Од. 1. ос. ТРЪПЛѪ *Дв.:* ТРЪПИВѢ
2.° ТРЪПИШИ ТРЪПИТА
3.° ТРЪПИТЪ ТРЪПИТЕ
Мн. 1. ос. ТР[illegible]ИМЪ
2.° [illegible]ИТЕ
3.° [illegible]ѪТЪ

Дієприк. дійсн. мин. т. ТРЪПЪ,
пол. ТРЪПѢШТА...
Дієприк. страд. мин. т. ТРЪПИМЪ

Наказовий спосіб:
Од. 1. ос. —— *Дв.:* ТРЪПИВѢ
2.° ТРЪПИ ТРЪПИТА
3.° ТРЪПИ ——
Мн. 1. ос. ТРЪПИМЪ
2.° ТРЪПИТЕ
3.° ——

Інші дієслова: КЪІПѢТИ – КЪІПЛѪ, КЪІПИШИ... ЖИВѢШИ – ЖИВЛѪ, ЖИВИШИ... ГРЪМѢТИ – ГРЪМЛѪ, ГРЪМИШИ...; ВРЪТѢТИ – ВРЪШТѪ, ВРЪТИШИ..., ЛЕТѢТИ – ЛЕШТѪ, ЛЕТИШИ... ГВЪТѢТИ – ГВЪШТѪ, ГВЪТИШИ..., СѢДѢТИ – СѢЖДѪ, СѢЖДИШИ..., СМЬРДѢТИ – СМЬРЖДѪ, СМЬРДИШИ, ШТѪДѢТИ – ШТѪЖДѪ, ШТѪДИШИ [*ударит*]...; ВИСѢТИ – ВИШѪ, ВИСИШИ...;

[1] Див. §86, ст. 312.

полѣти - полѭ, полиши [= горіти], вьрѣти - вьрѭ, вьриши [кипіти], пьрѣти - пьрѭ, приши [сперечатися, пор. „пря" в Шевченка], зьрѣти - зьрѭ, зьриши [дивитись]...; мльчати - мльчѫ, мльчиши..., мъчати - мъчѫ [пор. мъкнѫтисѧ]...; дрьжати - дрьжѫ, дрьжижи..., лежати - лежѫ [пор. лешти - лѧгѫ, §94₆], тъштати - тъштѫ [намагати, приспішати], слъішати - слъішѫ, стоꙗти - стоѭ, стоиши, боꙗтисѧ, боѭсѧ [imperf. боꙗахъ сѧ, боꙗаше сѧ і т. д. Всі ці останні дієслова відміняються як і перші, а тільки скрізь де ѣ, вони мають а: кричѫ, кричиши... imperf. кричаахъ, кричааше і т. д.

Заввага 1. Сюди належить своїми презентичними формами дієслово съпати, що, власне, формами дієйменика підходить до V. кляси [аор. съпахъ, imperf. съпаахъ, съпааше, съпааше і т. д.], отже:

тепер. час:	Од. 1. ос.	съплѭ	Дв.:	съпивѣ	Мн.: съпимъ
	2. "	съпиши		съпита	съпите
	3. "	съпитъ		съпите	съпѧтъ

Наказ. спос.: съпи, съпи, съпивѣ, съпите, съпимъ, съпите

Дієпрк. діяль. теп. часу: съпѧ, род. съпѧшта...

2. Дієслово хотѣти належить до цієї громади тільки формами дієйменика [хотѣти, хотѣтъ; хотѣхъ, хотѣ...; хотѣахъ, хотѣаше...;

хотѣвъ; хотѣлъ]. З форм теперішнього часу тільки діяль. дієприкм. тепер. часу [хотѧ, хотѧшта...] та 1. ос. одн. та 3. ос. множ. теп. часу йде за зразком „трьпѣти", всі инчі особи творяться за V_2 клясою [пень *chotje-, *chotjo-, пор. §98_2], отже:

Одн. 1. ос.	хоштѫ	Дв.: хоштевѣ	Мн.: хоштемъ
2. "	хоштеши	хоштета	хоштете
3. "	хоштетъ	хоштете	хоштѧтъ

Наказовий спосіб: хошти [уживається й як форма дійсного способу, н. пр. аштъ хошти, пор. укр. якщо хоч...]. Таксамо за V_2 клясою йде в тепер. часі відміна

3. дієслова довьлѣти [= вистачати], отже: довьлѭ, довьлѥши, довьлѥтъ... довьлѥмъ, довьлѥте, довьлѧтъ [як хотѧтъ] і довьлѭтъ; побіч того бувають форми: довьлѣѥтъ, довьлѣѭтъ, як у III_2 клясі.

4. Дієслово видѣти творить форми наказового способу за нетематичними дієсловами [пор. §85_2, замітка]: виждь, видите [пор. вѣждь, вѣдите, §100_4], й відповідно до того дієприкм. спутн. минул. часу: видомъ [пор. вѣдомъ, §100_2]. На повстанню таких форм уплинуло —

5) дієслово вѣдѣти, що належить сюди своїми формами дієйменниковими [аор. вѣдѣхъ[1], вѣдѣ... imperf. вѣдѣахъ, вѣдѣаше, дієприкм.: вѣдѣвъ, вѣдѣлъ, вѣдѣнъ]; форми теперішнього часу належать до нетематичної кляси [пор. §100₄]: вѣмь, вѣси, вѣстъ і т. д.

Четверта кляса

§97. Дієслова цієї кляси мають однаковий пень дієйменника й теперішнього часу, кінчиться він на -і. Сюди належать дієслова наворотові [носити - протягове - нести, возити - вести...], предметові [поити - пити, садити - сѣдѣти...] та відіменні [грѣхъ - грѣшити, слава - славити...]

Про повстання поодиноких форм у цій клясі див. §§75-86. В чотирьох формах мусить бути палятализація шелестівок, а саме: в 1. ос. одн. тепер. часу [§82₁₆], в imperfectum-і [§86, стр.], в дієприкм. діяльн. минул. I, а саме в коротчій формі

---

1) Є ще коротчий аорист: вѣхъ, [по] вѣхъ... [по] вѣшѧ, що утворився до форми вѣстъ [3. ос. однин. теп. часу], з якої [подібно, як дадастъ, пор. §77 Б.б, ст. 275] утворилася аористична форма вѣ, повѣ, а далі вже й: повѣхъ, повѣшѧ... [Vondrak - Altkirch. Gramm., ст. 556].

[§ 78₂, ст. 281] і в дієприкм. стрпд. минул. [§ 80₃, ст. 286], отже: н. пр. любл҃ѭ, любл҃ꙗахъ, любл҃ь, любл҃ѥнъ [пор. § 35₁], бꙋждѫ, бꙋждаахъ, бꙋждь, бꙋжденъ [пор. § 36₁] і т. д.

Інфінітивні форми

пень: chvali-

Дієйменник: хвалити
Намірова: хвалитъ
Аорист B_1:
Од. 1. ос. хвалихъ Дв.: хвалиховѣ
2. " хвали хвалиста
3. " хвали хвалисте
Мн. 1. ос. хвалихомъ
2. " хвалисте
3. " хвалишѧ

Дієпркм. діяль. мин. I.: хвал҃ь, хваливъ
Дієпркм. діяль. мин. II.: хвалилъ
Дієпркм. стрпд. мин.: хвалѥнъ

Презентичні форми

пень: chvali-

Теперішній час:
Одн. 1. ос. хвалѭ Дв.: хваливѣ
2. " хвалиши хвалита
3. " хвалитъ хвалите
Мн. 1. ос. хвалимъ
2. " хвалите
3. " хвалѧтъ

Дієпркм. діяль. теп. ч.: хвалѧ, род. хвалѧшта...
Дієпркм. стр. теп. ч.: хвалимъ

Наказовий спосіб:
Од. 1. ос. — Дв. хваливѣ
2. " хвали хвалита
3. " хвали ——
Мн. 1. ос. хвалимъ
2. " хвалите
3. " ——

Imperfectum:
Од. 1. ос. хвалꙗахъ Дв.: хвалꙗаховѣ
2. " хвалꙗаше хвалꙗашета
3. " хвалꙗаше хвалꙗашете
Мн. 1. ос. хвалꙗахомъ
2. " хвалꙗашете
3. " хвалꙗахѫ ①

① Див. § 86, ст. 802

Инчі дієслова: крѣпити - крѣплѭ [скріпляти] трѣбити - трѣблѭ [чистити], ломити - ломлѭ, [о]ставити - [о]ставлѭ...; просити - прошѫ, [въ]коусити - [въ]коушѫ [смакувати], возити - вожѫ...; вратити - враштѫ [повертати, обертати], садити - саждѫ, гостити - гоштѫ, гнѣздити - гнѣждѫ [§36₁a]...; съблазнитисѧ - сблажнѭсѧ, молити - молѭ, корити - корѭ, мыслити - мышлѭ [§38₁]...; мѫчити - мѫчѫ, слоужити - слоужѫ...; таити - таѭ і т. д.

Пята кляса

§98. До пятої кляси належать дієслова з наростком -а; з огляду на презентичні форми розріжняємо тут чотирі громади:

1. наросткове а - лишається в формах тепер. часу [дѣлати - дѣла-ѭ];

2. наросткове а - лишається тільки в формах дієйменикових; презентичні форми творяться наростком -je-, -jo-, який додається до шелестьякового вузвуку коріня [писа-ти - пишѫ з *pisjōm];

3. наросткове а - лишається в формах дієйменикових, а презентичні форми творяться

dmínky využití

hovna poskytuje přístup k digitalizovaným dokumentům pouze pro nekomerční, lecké, studijní účely a pouze pro osobní potřeby uživatelů. Část dokumentů digitální hovny podléhá autorským právům. Využitím digitální knihovny a vygenerováním pie části digitalizovaného dokumentu se uživatel zavazuje dodržovat tyto podmínky užití, které musí být součástí každé zhotovené kopie. Jakékoli další kopírování materiá igitální knihovny není možné bez případného písemného svolení knihovny.

ain title: **Narys hramatyky starobolhars'koji (starocerkovnoslavjans'koji) movy**
ges: **333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350,**
1, 352

наростком -е-, -о- [як шелестьвкові громади безнаросткової кляси, див. §94 1-6], які додаються до шелестьвкового коріня [бьра-ти -берѫ];

4. презентичні форми творяться наростком -je-, -jo-, який додається до голосівкового коріня [подібно, як у безнаростковій клясі, голосьвковій громаді, пор. §94 7], н. пр.: сѣꙗ-ти -сѣѭ...

1. Перша громада

обіймає дієслова віддієсльвні-протягові й відіменні-наворотові [§93]; наросткове -а являється в обидвох пнях.

Інфінітивні форми
пень: dělá-

Дієйменник: дѣлати
Намірoвик: дѣлатъ
Аорист II₁:
Од. 1. ос. дѣлахъ Дв.: дѣлаховѣ
2. " дѣла дѣласта
3. " дѣла дѣласте
Мн. 1. ос. дѣлахомъ
2. " дѣласте
3. " дѣлашѧ
Дієпрк. діяль. мин. I.: дѣлавъ
Дієпрк. діяль. мин. II.: дѣлалъ
Дієпрк. стрж. мин.: дѣланъ
Imperfectum:
Од. 1. ос. дѣлаахъ Дв.: дѣлааховѣ
2. " дѣлааше дѣлааШета
3. " дѣлааше дѣлааШете
Мн. 1. ос. дѣлаахомъ
2. " дѣлааШете
3. " дѣлаахѫ 1)

Презентичні форми
пень: dělajo-, dělaje-

Теперішній час:
Од. 1. ос. дѣлаѭ Дв.: дѣлаѥвѣ
2. ос. дѣлаѥши дѣлаѥта
3. ос. дѣлаѥтъ дѣлаѥте
Мн. 1. ос. дѣлаѥмъ
2. " дѣлаѥте
3. " дѣлаѭтъ
Дієпрк. діяль. теп. ч.: дѣлаѩ, род. дѣлаѭшта...
Дієпрк. стрж. теп. ч.: дѣлаѥмъ
Наказовий спосіб:
Од. 1. ос. —— Дв. дѣлаивѣ [=dělajivě]
2. " дѣлаи [=dělaji] дѣлаита [=dělajita]
3. " дѣлаи ——
Мн. 1. ос. дѣлаимъ [=dělajimъ]
2. " дѣлаите [=dělajime]
3. " ——

1) пор. §86. ст. 302.

Інші дієслова: КЛАНѢТИСѧ – КЛАНѢЮСѧ, ГНѢВАТИ СѧГНѢВАЮ СѧГНѢВАЮ СѧГНѢВАЮ

Індінітивні форми
пень: vęza-

Дієйменик: ВѦЗАТИ
Намировик: ВѦЗАТЪ
Аорист II₁:
Од. 1. ос. ВѦЗАХЪ Дв.: ВѦЗАХОВѢ
2. » ВѦЗА ВѦЗАСТА
3. » ВѦЗА ВѦЗАСТЕ
Мн. 1. ос. ВѦЗАХОМЪ
2. » ВѦЗАСТЕ
3. » ВѦЗАШѦ

Дієпрк. діяль. мин. I.: ВѦЗАВЪ
Дієпрк. діяль. мин. II.: ВѦЗАЛЪ
Дієпрк. страд. мин.: ВѦЗАНЪ

Imperfectum:
Од. 1. ос. ВѦЗААХЪ Дв. ВѦЗААХОВѢ
2. » ВѦЗААШЕ ВѦЗААШЕТА
3. » ВѦЗААШЕ ВѦЗААШЕТЕ
Мн. 1. ос. ВѦЗААХОМЪ
2. » ВѦЗААШЕТЕ
3. » ВѦЗААХѪ[1]

Презентичні форми
пень: vęzje-, vęzja-

Теперішній час:
Од. 1. ос. ВѦЖѪ Дв.: ВѦЖЕВѢ
ВѦЖЕШИ ВѦЖЕТА
ВѦЖЕТЪ ВѦЖЕТЕ
Мн. 1. ос. ВѦЖЕМЪ
2. » ВѦЖЕТЕ
3. » ВѦЖѪТЪ

Дієпрк. діяль. теп.: ВѦЖѦ,
род.: ВѦЖѪШТА...
Дієпрк. страд. теп.: ВѦЖЕМЪ

Наказовий спосіб:
Од. 1. ос. —— Дв.: ВѦЖИВѢ
2. » ВѦЖИ ВѦЖИТА
3. » ВѦЖИ ——
Мн. 1. ос. ВѦЖИМЪ
2. » ВѦЖИТЕ
3. » ——

Инчі дієслова:

а] КАПАТИ-КАПЛЮ з *kapjōm, ЗЫБАТИ-ЗЫБЛЮ [литати, ворушити], ДРѢМАТИ-ДРѢМЛЮ з *drěmjōm [пор. §35₁]...

б] МЕТАТИ-МЕШТѪ з *metjōm [див. заввага 1), ЖѦДАТИ-ЖѦЖДѪ [прагнути] з žędjōm [пор. §36₁.]...

в] ТЕСАТИ-ТЕШѪ з *tesjōm, РѢЗАТИ-РѢЖѪ [пор. §38₁, ст. 133]

1) пор. §86, ст. 102.

ристати - риштѫ [бігти] з *rystjōm, пор. §36₁а...
г] глаголати - глаголѭ [пор. заввага₅], брати - орѭ [пор. §32₁]... стенати - стенѭ [зітхати] - пор. §34₁...
ґ] плакати - плачѫ [полоскати], строугати - строужѫ [пор. §37₁, ст. 123]... плескати - плештѫ з *pleskjōm, искати - иштѫ з *iskjōm [пор. §37₃є]... двизати - движѫ [рухати], мрьцати - мрьчѫ [сутеніти] пор. §37₂, ст. 125.

Заввага. 1. Дієслова метати, приимати творять форми імперфекта від пня тепер. часу: мештаахъ, мештааше... приѥмлꙗахъ, приѥмлꙗаше [див. під з]...

2. Деякі дієслова в старших паліятках творять презентичні форми за першого громадою [див. §98₁], в пізніщих [Супр.] - за другою, н. пр. нарицати - нарицаѭ, наричѫ, [о]клеветати - [о]клеветаѭ, [о]клевештѫ, имати - имаѭ, ѥмлѭ [пор. під з.]

3. Багата дієслів цієї кляси має в презентичних формах сильний ступінь [§30₂], у дієйменикових ступінь редукції, н. пр.: зиждѫ - зьдати, ѥмлѭ [з *jьmjōm, пор. §94., стр. ...] - имати, пишѫ - пьсати, стелѭ - стьлати.

4. До цієї громади налетать своїми формами теперішнього часу такі дієслова: [об]рѣсти - [об]рѧштѫ [§94₃, заввага...], жѧти - жьнѭ

[§94₅, заввага], млѣти - мелѭ, клати - колѭ, брати - борѭ [§94₄, заввага], дѣти - деждѫ [§94₇, заввага...].

5. Що в пам'ятках, побіч форм глаголите, покажите,... находяться форми глаголѣте, глаголѩте, покажѣше, про це сказано в §85, замітка, ст...

3. Третя громада

В цій громаді презентичні форми творяться так як у дієслів безнаросткових із визвуком коріня шелестозвучним, отже без наростка -а індінітиву, але наростком -е-, -о-, н. пр. бьрати - берѫ, звати - зовѫ і т. д.

В цих дієсловах є перезвук, і то у презентичних формах виступає сильна форма [е, и], у дієйменикових - редукована [ь], пор. §30₁,₂

Індінітивні форми	Презентичні форми
пень: бьра-	пень вече-, вечо-
Дієйменик: бьрати	Теперішній час:
Намировик: бьратъ	Од. 1. ос. берѫ Дв.: беревѣ
Аорист II.1:	2. " береши берета
Од. 1. ос. бьрахъ Дв.: бьраховѣ	3. " беретъ берете
2. " бьра бьраста	Мн. 1. ос. беремъ
3. " бьра бьрасте	2. " берете
Мн. 1. ос. бьрахомъ	3. " берѫтъ
2. " бьрасте	
3. " бьрашѧ	
Дієпрк. діяль. мин.: бьравъ	Дієпрк. діяль. теп.: беръі, род.: берѫшта...

Дієпркм. діяльн. мин.: бьралъ
Дієпркм. ступ. мин.: бьранъ

Imperfectum:

Од. 1.ос.	бьраахъ	Дв.:	бьраахѡвѣ
2.»	бьрааше		бьрааше та
3.»	бьрааше		бьрааше те
Мн. 1.ос.	бьраахѡмъ		
2.»	бьрааше те		
3.»	бьраахѫ		

Дієпркм. ступ. теп.: берѡмъ

Наказовий спосіб:

Од. 1.ос.	—	Дв.:	берѣвѣ
2.»	бери		берѣта
3.»	бери		—
Мн. 1.ос.	берѣмъ		
2.»	берѣте		
3.»	—		

Инчі дієслова: гънати-женѫ, дьрати-дерѫ, жьдати-жидѫ [побіг: жьдѫ], пьрати-перѫ [бити], съсати-съсѫ, тъкати-тъкѫ [ткати].

Сюди належать такі дієслова, як: зъвати-зовѫ, ръвати-ръвѫ, ковати-ковѫ, сѡвати-сѡвѫ [кидати], [ѡ]снѡвати-[ѡ]снѡвѫ — дієслова, що їх корінь мав у собі у-двозвук, при чому друга частина цього двозвука виступає тут як в [пор. зъв-ати, ков-а-ти]. На перше око видається, що ці дієслова повинні б належати до II. кл. [пор. 99], але ж там -ѡв- частина наростка [пор. коѹп-ѡвати], тут вона належить до коріня [пор. ков-а-ти].

Редукований ступінь перезвуку являється і в дієйменикових формах [у проз. формах — сильний ступінь] дієслів: пл̑ьвати з індогерм. коріня *[s]pieu — пор. лит. spiáuti [пор. § 30₃, eu [слав. u]

з ступ. редук. u, слав. ъ, перед голос. -ъv, отже *[s]pi̯ъv-a-ti > *spi̯ьvati > plьvati, пор. §35₁] — плюѭ [= plujѫ] з індум. [s]pi̯eue - [s]pi̯euo-, пор. лит. spi-áuju, бл҃ьвати - блюѭ, жьвати - жоуѭ, кл҃ьвати - клюѭ, при чому наросток -jo-, -je- в презентичних формах [пор. індум. *[s]pi̯eue-, *[s]pi̯euo-, яке повинно було дати форми: *pl'uą, pl'ueši, *bl'uą, *žuą, і так можна й читати глаголицькі написання: блюетъ, изблюетъ, Син. Требн.] дістався сюди з четвертої громади [див. §98₄].

4. Четверта громада

обіймає дієслова з презентичним пнем на -je-, -jo- [як у I₇] але ж у всіх формах теп. часу наросток -а- зникає, н. пр. даꙗти - даѭ

Індінітивні форми
пень: daja-
Дієйменик: даꙗти
Намировик: даꙗтъ
Аорист II₁:

Од. 1. ос. даꙗхъ Дв.: даꙗховѣ
2. " даꙗ даꙗста
3. " даꙗ даꙗсте

Мн. 1. ос. даꙗхомъ
даꙗсте
даꙗшѧ

Дієприкм. діяль. мин. I.: даꙗвъ

Презентичні форми
пень: dajo-, daje-
Теперішній час:
Од. 1. ос. даѭ Дв.: даѥвѣ
2. " даѥши даѥта
3. " даѥтъ даѥте
Мн. 1. ос. даѥмъ
2. " даѥте
3. " даѭтъ
Дієприкм. діяль. теп. ч.: даѩ,
род.: даѭшта...
Дієприкм. стрп. теп. ч.: даѥмъ

Дієприкм. діяль. мин. II: ДАꙗЛЪ
Дієприкм. ступ. мин.: ДАꙗНЪ

Imperfectum:

Од. 1. ос. ДАꙗАХЪ Дв.: ДАꙗАХОВѢ
2. " ДАꙗАШЕ ДАꙗАЩЕТА
3. " ДАꙗАШЕ ДАꙗАЩЕТЕ
Мн. 1. ос. ДАꙗАХОМЪ
2. " ДАꙗАЩЕТЕ
3. " ДАꙗАХѪ

Наказовий спосіб:

Од. 1. ос. — Дв. ДАИВѢ [dajivě]
2. " ДАИ [=daji] ДАИТА [=dajita]
3. " ДАИ [=daji] —

Мн. 1. ос. ДАИМЪ [=dajimъ]
2. " ДАИТЕ [=dajite]
3. " —

Инчі дієслова: ВАꙗТИ-ВАѪ [=різьбити], ВЪЛАꙗТИ СѦ - ВЪЛАѪ СѦ [перевертатися від хвиль водних], КАꙗТИ СѦ - КАѪ СѦ, ЛАꙗТИ - ЛАѪ, МАꙗТИ - МАѪ, СТАꙗТИ - СТАѪ, ТАꙗТИ - ТАѪ [танути]... ВѢꙗТИ - ВѢѪ, ГРѢꙗТИ - ГРѢѪ [вигрівати], ДѢꙗТИ - ДѢѪ [подівати], РѢꙗТИ - РѢѪ [штовхати], СѢꙗТИ - СѢѪ...

Сюди належать іще ось які дієслова, що виявляють перезвук у формах, а то, в формах дієйменикових - ступінь редукції, в формах тепер. часу - сильний ступінь: ЗЬꙗТИ [і ЗИꙗТИ, зі здовженням б перед j, пор. §22₂, ст. 47] - ЗѢѪ [= відчиняти рота], ЛЬꙗТИ [ЛИꙗТИ] - ЛѢѪ, СМЬꙗТИ СѦ [СМИꙗТИ СѦ] - СМѢѪ СѦ [про це чергування, див. §30₂]; і таксамо своїми формами тепер. часу належать сюди: ПЛЬВАТИ - ПЛЮѪ, БЛЬВАТИ - БЛЮѪ, ЖЬВАТИ - ЖОУѪ, КЛЬВАТИ - КЛЮѪ [пор. §98₃, ст.]

Шоста кляса

§99. В шостій клясі форми дієйменикові творяться відо пня з визвуком -ova-, презентичні - з визвуком - uje-, -ujo- [власне, пень цих дієслів кінчиться загалом на -u, тільки до індінітивних форм прийшло -a- з V. кляси отже -u- перезвучилось перед голосівкою в -ov-, пор. §30₃, ie-, -ji- - наросток презентичних форм]. Дієслова цієї бувають одіменні [бесѣда-бесѣдовати, обѣдъ-обѣдовати, пророкъ-пророковати і т.д.] вони все недоконані - або віддієслівні [коупити-коуповати, [по]ѭти, [по]имати - [по]имовати, [по]казати - [по]казовати й т.д.], й ці останні все наросткові.

Індінітивні форми:
пень: kupova-

Дієйменик: коуповати
Наміровик: коуповатъ
Аорист II₁.:
Од.: 1.ос. коуповахъ Дв.: коуповаховѣ
2.» коупова коуповаста
3.» коупова коуповасте
Мн. 1.ос. коуповахомъ
2.» коуповасте
3.» коуповашѧ

Дієпрхм. діяль. мин. I.: коуповавъ
Дієпрхм. діяль. мин. II.: коуповалъ
Дієпрхм. стрж. мин.: коупованъ

Презентичні форми:
пень: kupujo-, kupuje-

Теперішній час:
Од. 1.ос. коупоуѭ Дв.: коупоуѥвѣ
2.» коупоуѥши коупоуѥта
3.» коупоуѥтъ коупоуѥте
Мн. 1.ос. коупоуѥмъ
2.» коупоуѥте
3.» коупоуѭтъ

Дієпрхм. діяль. теп. ч.: коупоуѭ,
под. коупоуѭшта...
Дієпрхм. стрж. теп. ч.: коупоуѥмъ

Imperfectum		Наказовий спосіб:	
Од. 1. ос. коуповаахъ	Дв.: коуповаховѣ	Од. 1. ос. ———	Дв. коупоуивѣ [kupujtoě]
2. " коупевааше	коуповваиета	2. " коупоуи [=kupuji]	коупоуита [=kupujita]
3. " коуповааше	коуповаиете	3. " коупоуи [=kupuji]	———
Мн. 1. ос. коуповаахомъ		Мн. 1. ос. коупоуимъ [=kupujimъ]	
2. " коуповаашете		2. " коупоуите [=kupujite]	
3. " коуповаахѫ		3. " ———	

Инші дієслова: апольствовати - апольствоуѭ, вѣровати - вѣроуѭ, миловати - милоуѭ, повиновати сѧ - повиноуѭ сѧ [слухатись], радовати сѧ - радоуѭ сѧ, сѣтовати - сѣтоуѭ [смуткувати], съвѣдѣтельствовати - съвѣдѣтельствоуѭ і т. д.

Заввага 1. Деякі дієслова цієї кляси можуть творити imperfectum і від пня теперішнього часу, побіч звичайної форми від пня дієйменика: бесѣдоваахъ - бесѣдоуѩхъ, красоваашe - красоуѩше, радоваашe сѧ - радоуѩше сѧ, трѣбоваахове - трѣбуѩховѣ... при чому подибуються, здебільша, як ось і тут форми стягнені [зам. бесѣдоуѩахъ, красоуѩаше і т. д.] пор. § 86, Заввага 2.

2. В. 3. ос. одн. та 2. ос. мн. теп. часу подибуються нерідко форми: вѣроуоутъ, вѣроуоуте і т. д. зам. вѣроуютъ, вѣроуюте, про це див. § 31₄.

Четверта класа

§100. До цієї класи належить небагато дієслів [усього чотирі, пор. §61, ст. 288], що в них у теперішньому часі закінчення додаються безпосередньо до коріння [відміна без тематичної голосівки], коріні ж кінчаються *шелестівками* [шелестівкова класа]. В формах дієприкметника ці звичайно *змінні*, як у формах теперішнього часу, так і у формах теперішнього часу буваючі і *рівнобіжні форми*, і ні різкі:

а] Дієслово БЫТИ, теп. ѢСМЬ [бути]

Інфінітивні форми
тема: by-, bě-, bi-

Дієприкметник: БЫТЪ
Наказовий: БЫ(Ъ)

Аорист II:

Од. 1. ос.	БЫХЪ	*Дв.:* БЫХОВѢ	
2. "	БЫ, БЫСТЪ	БЫСТА	
3. "	БЫ, БЫСТЪ	БЫСТЕ	
Мн. 1. ос.:	БЫХОМЪ		
2. "	БЫСТЕ		
3. "	БЫША		

Аорист II:

Од. 1. ос.	БѢХЪ	*Дв.:* БѢХОВѢ	*Мн.:* БѢХОМЪ
2. "	БѢ	БѢСТА	БѢСТЕ
3. "	БѢ	БѢСТЕ	БѢША

Дієприкм. дійсн. мин. I.: БЫВЪ

Дієприкм. дійсн. мин. II.: БЫЛЪ

Дієприкм. страд. мин.: [ЗА]БЪБЕНЪ

Презентні форми
тема: jes-, bǫde-, bǫdo-

1. Теперішній час:

Од. 1. ос.	ѢСМЬ	*Дв.:* ѢСВѢ	*Мн.:* ѢСМЪ
2. "	ѢСИ	ѢСТА	ѢСТЕ
3. "	ѢСТЪ	ѢСТЕ	СѪТЪ

2. Теперішній час [доконаний]:

Од. 1. ос.	БѫДѫ	*Дв.:* БѫДЕВѢ	
2. "	БѫДЕШИ	БѫДЕТА	
3. "	БѫДЕТЪ	БѫДЕТЕ	
Мн. 1. ос.	БѫДЕМЪ		
2. "	БѫДЕТЕ		
3. "	БѫДѫТЪ		

Дієприкм. дійсн. теп. ч.: СЫ, *рід.* СѪШТА

Наказовий спосіб:

Од. 1. ос.	——	*Дв.:* БѫДЕВѢ
2. "	БѫДИ	БѫДЕТА
3. "	БѫДИ	——
Мн. 1. ос.	БѫДЕМЪ	
2. "	БѫДЕТЕ	
3. "	——	

Imperfectum:

Од. 1. ос.	БѢАХЪ	Дв.:	БѢАХОВѢ
2. "	БѢАШЕ		БѢАШЕТА
3. "	БѢАШЕ		БѢАШЕТЕ
Мн. 1. ос.:	БѢАХОМЪ		
2. "	БѢАШЕТЕ		
3. "	БѢАХѪ		

Conditionalis:

Одн. 1. ос.	БИМЬ	Дв.:	[БИВѢ]	Мн. БИМЪ
2. "	БИ		[БИСТА]	БИСТЕ
3. "	БИ		[БИСТЕ]	БѪ, БИШО

Зложені дієслова: ЗАБЫТИ [= забути], ИЗБЫТИ [звільнитися], ПРѢБЫТИ [вішати], ОУБЫТИ [недостати] і т. д.

Паралельна форма теперішнього часу [перфективного] утворена від пня bǫde-, bǫdo-, пня неясного; від цього пня бачимо й форми наказового способу.

Про аористичні форми БЫСТЪ див. §77 II,1, ст. 275; про аорист БЫХЪ та його вшиток див. §91, ст. 320; про аорист БѢХЪ див. §94₇ ст. , там-само про инші індінітивні форми Заввага. Про conditionalis БИМЬ див. §91. Про поодин. форми теп. часу див. §81.

Заввага 1. Із НЕЮСМЬ утворилася форма НѢСМЬ [= я не є], і далі: НѢСИ, НѢСТЪ [пор. моск. нѣтъ], побіч того НѢ [пор. укр. ні], НѢСТЕ пор. §43₅.

2. В формах минулого описового часу

бувають в 2. ос. одн. теперішнього часу форми СИ побіч ЕСИ [СЪСЦА, ѢЖЕ СИ СЪСАЛЪ]; назвучне je- відпала з браку наголосу [пор. укр. єсú].
У 3. ос. може відпадати -stъ, так, що лишається саме Ѥ [Зогр., Асем., Син. псалт., glag. Cloz., Сав. кн.], пор. укр. є, чесь je, болг е і т. д.

Про сліди незлоченого будуч. часу див. §90.

б] дієслово ДАТИ, теп. ДАМЬ

Інфінітивні форми:
пень: da-

Дієйменик:
Намірoвик:
Аорист II₁:

Одн. 1. ос. ДАХЪ Дв.: ДАХОВѢ
2. " ДА, ДАСТЪ ДАСТА
3. " ДА, ДАСТЪ ДАСТЕ
Мн. 1. ос. ДАХОМЪ
2. " ДАСТЕ
3. " ДАШѦ

Дієпрк. діяль. мин. I.: ДАВЪ
Дієпрк. діяль. мин. II.: ДАЛЪ
Дієпрк. спрод. мин.: ДАНЪ

Презентичні форми:
пень: dad-

Тепер. час:
Одн. 1. ос. ДАМЬ Дв.: ДАВѢ
2. " ДАСИ ДАСТА
3. " ДАСТЪ ДАСТЕ
Мн. 1. ос. ДАМЪ
2. " ДАСТЕ
3. " ДАДѦТЪ

Дієпрк. діяль. теп. ч.: ДАДЫ,
род.: ДАДѪШТА...

Наказовий спосіб:
Одн. 1. ос. —— Дв.: ДАДИВѢ
2. " ДАЖДЬ ДАДИТА
3. " ДАЖДЬ ——
Мн. 1. ос. ДАДИМЪ
2. " ДАДИТЕ
3. " ——

Imperfectum:
Одн. 1. ос. ДАДѢАХЪ Дв.: ДАДѢАХОВѢ
2. " ДАДѢАШЕ ДАДѢАШЕТА
3. " ДАДѢАШЕ ДАДѢАШЕТЕ
Мн. 1. ос. ДАДѢАХОМЪ
2. " ДАДѢАШЕТЕ
3. " ДАДѢАХѪ

Про форми дієйменика див. § 94₇, заввага
Про аористичні форми ДАСТЪ див. § 77 II₁, ст. 275;
про теперішній час див. § 82; про наказовий
спосіб див. § 85₂, про imperfectum § 86, ст. 313.

б] дієслово ꙗсти, теп. ꙗмь [= істи]

Інфінітивні форми:
пень: jad- [iz-ěd-]

Дієйменик: ꙗсти [изѣсти = iz-ěsti]
Наміровик: ꙗсти [изѣстъ]
Аорист II₁:
Одн. 1. ос. ꙗсъ [изѣсъ]
2. • ꙗстъ [изѣ = iz-ě]
3. • ꙗстъ [изѣ]

Дв.: 1. ос. ꙗсовѣ [изѣсовѣ = iz-ěsově]
2. • ꙗста [изѣста]
3. • ꙗсте [изѣсте]

Мн.: 1. ос. ꙗсомъ [изѣсомъ = iz-ěsom]
2. • ꙗсте [изѣсте]
3. • ꙗсѧ [изѣсѧ = iz-ěsę]

Дієприкм. діяль. мин. ч. I: ꙗдъ,
род. ꙗдъша... [изѣдъ, изѣдши...]
Дієприкм. діяль. мин. ч. II: ꙗлъ [изѣлъ]

Дієприкм. стрп. мин.: ꙗденъ [изѣденъ = iz-ědenъ]

Презентичні форми:
пень: jad- [iz-ěd-]

Теперішній час:
Одн. 1. ос. ꙗмъ [изѣмъ = iz-ěmъ]
• 2. • ꙗси [изѣси]
3. • ꙗстъ [изѣстъ]
Дв. 1. ос. ꙗвѣ [изѣвѣ]
2. • ꙗста [изѣста]
3. • ꙗсте [изѣсте]
Мн. 1. ос. ꙗмъ [изѣмъ]
2. • ꙗсте [изѣсте]
3. • ꙗдѧтъ [изѣдѧтъ = iz-ědętъ]

Дієприкм. діяль. теп. ч.: ꙗдъі,
род. ꙗдѧшта... [изѣдъі, изѣдѧшта...]

Наказовий спосіб:
Од. 1. ос. ———
2. • ꙗждь [изѣждь = iz-ěždь]
3. • ꙗждь [изѣждь]
Дв. 1. ос. ꙗдивѣ [изѣдивѣ]
2. • ꙗдита [изѣдита]
3. • ———
Мн. 1. ос. ꙗдимъ [изѣдимъ]
2. • ꙗдите [изѣдите]
3. • ———

Imperfectum:
Од. 1. ос. ꙗдѣахъ Дв.: ꙗдѣаховѣ
2. • ꙗдѣаше ꙗдѣашета
3. • ꙗдѣаше ꙗдѣашете
Мн. 1. ос. ꙗдѣахомъ
2. • ꙗдѣашета
3. • ꙗдѣашете

Про ѣсти, але изѣсти див. §31₁₂ [інфікси. ēd-, пор. §81₂₅]

Про імперативні форми див. §34₃ завага...

Про аористичну форму ѣстъ але изъ див. §77п5 ст. 276; про побічні форми ѣхомъ та ѣшь див. таблиця, §77п16.

Про теперішній час див. §81; про наказовий спосіб див. §85₁; про imperfectum §86

2] дієслово вѣдѣти, тем. вѣмь [знати]

Інфінітивні форми:
тем.: vĕdĕ-

Дієіменник: вѣдѣти
Наміровий: вѣдѣтъ
Аорист II s.:

Од. 1. ос.	вѣдѣхъ	Дв.: вѣдѣховѣ
2. °	вѣдѣ	вѣдѣста
3. °	вѣдѣ	вѣдѣсте
Мн. 1. ос.	вѣдѣхомъ	
2. °	вѣдѣсте	
3. °	вѣдѣшѧ	

Дієзлов. діяльн. мин. t.: вѣдѣвъ
Дієзлов. діяльн. мин. II.: вѣдѣлъ
Дієзлов. страд. мин.: вѣдѣнъ

Imperfectum:

Од. 1. ос.	вѣдѣахъ	Дв.: вѣдѣаховѣ
2. °	вѣдѣаше	вѣдѣашета
3. °	вѣдѣаше	вѣдѣашете
Мн. 1. ос.	вѣдѣахомъ	
2. °	вѣдѣашете	
3. °	вѣдѣахѫ	

Теперішній час:

Од. 1. ос.	вѣмь, вѣдѣ	Дв.: вѣвѣ
2. °	вѣси	вѣста
3. °	вѣсть	вѣсте
Мн. 1. ос.	вѣмъ	
2. °	вѣсте	
3. °	вѣдѧтъ	

Дієзлов. дійсн. тепер. ч.: вѣдѧі, рід. вѣдѧшта...
Дієзлов. страд. тепер. ч.: вѣдомъ

Наказовий спосіб

Од. 1. ос.	----	Дв.: вѣдивѣ
2. °	вѣжды	вѣдита
3. °	вѣжды	----
Мн. 1. ос.	вѣдимъ	
2. °	вѣдите	
3. °	----	

Про побічні форми 1. ос. одн. вѣдѣ [исповѣдѣ, повѣдѣ], див. §81₂, §87₂; побічні форми part. pres. pass. вѣдомъ трапляються й форми вѣдимъ.

Про інфінітивні форми див. §96 зауваги

Про наказовий спосіб див. §85г

Крім того, до нетематичних дієслів належать

1. дієслово ИМѢТИ, ИМАТИ - формами теперішнього часу:

Одн. 1. ос.	ИМАМЬ	Дв.:	ИМАВѢ	Мн.:	ИМАМЪ
2. "	ИМАШИ		ИМАТА		ИМАТЕ
3. "	ИМАТЪ		ИМАТЕ		ИМѪТЪ

Дієприкм. діяльн. теп. ч.: ИМЫ, род. ИМѪШТА..

Зрештою, див. про це §96 заввага

2. дієслово ВИДѢТИ - формами наказового способу:

Од. 1. ос.	———	Дв.:	ВИДИВѢ	Мн.:	ВИДИМЪ
2. "	ВИЖДЬ		ВИДИТА		ВИДИТЕ
3. "	ВИЖДЬ		———		———,

при чому ще дієприкм. стрп. теп. часу, побіч форми ВИДИМЪ, має ще й форму: ВИДЕМЪ див. про це §85г, замітка, ст. 308.

3. Крім того, здається, сюди належить темна форма СѪТЪ [= мовляв, кажуть, гр. φησίν, лат. inquit], яку здавна вважали за аористичний твір і пояснили формою РЕЧЕ [Vondrák, Altkisch. Gram. 577], та форма це - рідка, находиться тільки у Син. Псалт. та Glagol. Cloz., в євангеліях її немає.

Невідмінні частини мови.

Прийменики

§ 101. Прийменики поділяються за своїм походженням на справжні, себто такі що здавна виповняли виключно тільки функції слівець, які вказували на відносини [н. пр. въ, съ, къ і т. д.], і несправжні, себто, такі, що утворилися з іменних пнів і прийменикового значіння набралися пізніще [близъ, искрь, ради й т. д]. Одні та другі лучаться з іменами, вказуючи на відносини в мові, отже відіграють більш-менш ту ролю, яка припадає відмінкам імен; крім того, деякі справжні прийменики, у сполуці з дієсловами, робляться приростками [въвести, събьрати...], хоч бувають і приростки, що в ролі прийменників не-відомі [въ; про- і т. д].

Справжні прийменики лучаться з одним, двома або й трьома відмінками, несправжні - тільки з одним якимось одмінком.

§ 102. Зі справжніх прийменників

лучаться

I. з одним одмінком і те

1. з родовиком такі прийменики:

безъ [без]: храмина безъ основаньꙗ [= дім без основин]

до: болѣзнь до самѣхъ оудовъ доходѡшти [недуга, що доходить аж до рамен]

изъ [зі з род]: изьми брьвьно изъ очесе твоѥго [вийми патик із свойого ока]

отъ [від]: избави ны отъ лоукаваго

оу [в із род.]: ѥго же просиши оу отьца, дастъ ти отьць [те, чого просиш у батька, дасть тобі батько]

2. з давальником:

къ [ік, до]: пристѫпишѧ къ нѣмоу [приступили до нього]

3. зі знахідником:

възъ [догори, поуз]: благодѣть възъ благодѣть [ласка за ласку]

4. з орудником:

съ [зі з оруд.]: Іисоусъ идѣаше съ

ними[1]

5. з місцевиком:

при: сѣдѣаше при пѫти просѧ [сиділи при дорозі просячи]

II. зо двома відмінками і то

1. зі знахідником та місцевиком:

въ: съберѣте пьшеницѫ въ житьницѫ моѭ, во времѧ оно...; не иматъ корене въ себѣ:

на: въстанетъ ѩзыкъ на ѩзыкъ [повстане народ на народ], бѣгаѭтъ на горы...; сѣдѧ на горѣ [сиділи на горі]

о, объ [коло, около]: пропѧшѧ ѥдиного о десняѭ и ѥдиного о шоуѭѭ - розпіяли одного праворуч, другого - з лівого боку...; сѣдѣаше о нѣмь народъ [сидів довкола нього народ]

2. зі знахідником та орудником:

надъ: оузьрѣте аггелы низъходѧштѧ надъ сына чловѣчьскаагo [побачите ангелів, що сходили на чоловічого сина]...;

---

1) Буває съ і з родовиком, але ж, на нашу думку, це - сплутання з займенником изъ, що вже проявляється в стрбл. мові: сънити съ горы, съ оного полѧ...

нѣстъ оученикъ надъ оучителѥмь [немає учня, що стояв би вище за вчителя].

подъ: нѣсмь достоинъ, да подъ кровъ мои вънидеши [я негідний, щоб ти ввійшов під мою стріху]...; азъ человѣкъ ѥсмь подъ владыкоѭ [я людина під володарем]

прѣдъ: повелѣшѧ привести прѣдъ лица ихъ свѧтааго [наказали привести святого перед їхні обличчя]...; прѣдъ мъноѭ быстъ...

3. з давальником та знахідником:

по: приде къ нимъ по морю ходѧ [прийшов до них, ходячи поверхнею моря]...; по вьсѧ градъı [по всіх містах]

II. з трьома відмінками:

з родовиком, знахідником та орудником:

за: разбѣгошѧ сѧ за страха июдеиска [порозбігалися зі страху юдейського...; ѩти за рѫкѫ [вхопити за руку]; за вьсѣми стоѩти [стояти за всіма]

§103. Крім справжніх прийменників, у Староболгарській мові сповняють службу цієї частини мови й деякі колишні прислівники – [самі ж вони це, власне, колишні ймена в якомусь відмінку або з прийменниками, пор. §105$_{II}$]; це так звані несправжні прийменники, ось вони:

1. з родовиком:

близъ: близъ корабля

въмѣсто [замісць]: въ рыбы мѣсто [замісць риби]

вънѣ [поза]: вънѣ града прѣбывати [вітати поза містом]

вънъ [поза]: вънъ града изити [вийти поза місто]

дѣля [для, з приводу]: дѣля чловѣка [для чоловіка]

искрь [поблизу]: искрь вьси [недалеко сели]

кромѣ [поза, окрім]: посълѥтъ ихъ кромѣ страны [пошле їх із краю]

окрѫгъ [довкола]: пътицѧ сѣдѣахѫ окрѫгъ тѣлесоу [птахи сиділи довкола обидвох тіл]

посрѣдѣ [посеред]: сѣдѣаше посрѣдѣ ихъ [сиділи посеред них]

прѣжде [перед]: прѣжде времене [перед часом]

ради [для, ради]: нашего ради спасениꙗ...

развѣ [окрім]: пѧть тысѧшть развѣ женъ и дѣтьи [5000 окрім жінок і дітей]

свѣне [поза]: отъведъ Паула свѣне сѧдьишта [відпровадивши Павла поза місце суду]

2. з давальником:

противѫ [напроти]: изидѫ противѫ ѥмоу [вийшли напроти його]

прѣмо [напроти, просто]: сѣдъ Іисоусъ прѣмо газифиликиови [Ісус усівше проти скарбниці...]

3. зі знахідником:

подлъгъ [здовж]: подлъгъ рѣкѫ [здовж ріки, за рікою]

сквозѣ, скозѣ [крізь]: ити сквозѣ оуши игълинѣ [пройти крізь обидва вуха голки]

4. з орудником:

междоу [поміж]: междоу нами и вами пропадь оутврьди сѧ [поміж нами та вами уміцніла провалля].

§104. Із названих прийменників перша громада [справжні прийменники] вся – крім прийменників БЕЗЪ [див. §102$_{I1}$] та КЪ [§102$_{I2}$] – сповняє й рома дієслівних приростків [§93, ст. 323], друга громада прийменників [несправжні] такої служби не сповняє. Ось прийменники = приростки:

ВЪ- [досередини]: ВЪН-ИТИ [ввійти до середини], ВЪ-МЕТАТИ [вкидати досередини]

ВЪЗ[Ъ] [догори, зверху]: ВЪЗИТИ [підійти вгору], ВЪЗДЪХНѪТИ [зітхнути], ВЪЗЛОЖИТИ [покласти зверху] – а далі „від": ВЪЗДАТИ, ВЪЗВРАТИТИ [повернути назад, віддати]..., ВЪЗГЛАСИТИ [нараз гукнути]

ДО-: ДОИТИ, ДОВЕСТИ

ЗА-: ЗАСѢСТИ, ЗАХОДИТИ, ЗАТВОРИТИ [зачинити], ЗАБЛѪДИТИ... ЗААЛЪКАТИ [захотіти їсти], ЗАКЛѦТИ...

ИЗ[Ъ]- [ви-]: ИЗИТИ [вийти], ИЗБЫТИ [визволитись], ИЗБАВИТИ [визволити], ИЗБЬРАТИ... ИЗБИТИ [вибити], ИЗГОРѢТИ [вигоріти]

НА-: НАЛОЖИТИ, НАПЬСАТИ, НАПЛЬНИТИ, НАОУЧИТИ...

НАДЪ-: НАДЪЛЕЖАТИ, НАДЪСТОЯТИ...

О-, ОБ[Ъ]-: ОБИТИ [обійти], ОБИТИ [обвинути], ОГРАДИТИ,

обрѣзати, омочити... осѫдити, окрасти...

отъ-: отъдати, отъвѣштати [відповісти]... отътрѧсти...

по-: подати, поити [піти], повести, повити [обвинути], погрети [погребти], помазати...

подъ-: подъкопати, подъръıти...

при-: прити [прийти], привести, привѧзати...

прѣдъ-: прѣдъложити, предъстоıати...

съ-: събьрати [зібрати], съвести, съвѧзати... сътворити, съкончати, съгрѣшити...; сънити, сълазити

оу- [геть]: оубѣжати, оурѣзати, оукрасти... оубити оувѣдѣти, оуслъıшати...

Але ж функція приростків [як і в укр. мові] можуть сповняти і слівця, що в староболгарській мові як прийменники – невідомі:

вы- [укр. ви- тільки в Син. Псалт., та Glag. Cloz., а так скрізь из-]: вынести...

про- [пере-, про-]: проити, просвѣтити, протесати, проглаголати...

прѣ- [пере-, про-]: прѣити, прѣломити...

раз[ъ]-: разити сѧ, разгнѫти, раздѣлити, распѫти...

Прислівники.

§105. Староболгарські прислівники

поділяються щодо свого повстання на дві громади: одні з них поутворювалися з пнів займеникових, другі – це закостенілі форми іменні, звичайно якийсь відмінок якогось іменикового або прикметникового пня хоч самий, хоч у сполуці з прийменниками. Деякі з цих останніх прислівників із часом почали сповняти ролю і прийменників [§ 3].

I. Прислівники з займеникових пнів: м. пр.: to-[§63₁], jo-[§63₂], sь-[§64], ono-[§63, ст. 218], ovo-[§63, ст. 218], vьsь-[§67₁], ko-[§65], ino-[§67] і т. д. – ці прислівники творяться ріжними наростками й одповідно до того тепер повстають ріжні відтінки в їхніх значіннях. Щодо пня, то він появляється в формі якогось іменно відмінка.

1. Прислівники місця: ТОУ [там давальн. о=пнів] – і далі – утворені а] наростком -ДЕ: ИДЕ [де, знач. віднос. з *jь-de §47, ст. 22], ДОИДЕЖЕ [=аж до], побіч ДОНЬДЕЖЕ [do-n-je-de-že, §43], СЬДЕ [тут], ОНОУДЕ, ОНЪДЕ [там], ОВЪДЕ [тут], ВЬСЬДЕ [всюди, скрізь], КЪДЕ [де], ИНДЕ [де инде]... б] утворені наростком -АМО [напрямок на питання: кудою?]: ТАМО [тудого], ЯМО, ЯМОЖЕ [кудою, знач.

відносн.], сѣмо [сюдою, місц. о = пнів], онамо [тудою], овамо [сюдою], вьсѣмо [всюди, всюдою], камо [кудою], инамо [кудою инде, кудись инде]... в] утворені наростком -ѫдоу, -ѫдѣ [на питання звідкіля?]: тѫдоу, тѫдъ [звідтіля], ѭдоу, ѭдоуже [звідкіля, знач. відносн.], сѫдоу, сѫдѣ [звідсіля], овѫдоу [звідсіля], вьсѫдоу, вьсѫдѣ [звідусіль], кѫдоу, кѫдѣ [звідкіля], инѫдоу [звідкілясь инде]; сюди належить обоѭдоу [= з обох боків - з пня числівн., §71₁] та прислівники утворені з не займеникових пнів, н. пр.: вънѣжѭдоу, извънѫдоу [зназверха, пень: vъnъ, vъnĕ], ѫтрьѭдоу [зісередини, пень ǫtrь = усередині].

2. Прислівники часу, утворені наростком -гда: тъгда, тогда [тоді], ѥгда [коли, знач. відн.], з приймен: вънегда [= *vъn-jegda], овъгда, овогда [цього часу], вьсегда [завсіди], къгда, когда [коли, знач. пит.], инъгда, иногда [иноді, иншого часу, тоді, колись]...

3. Прислівники міри, простору - наростками -ль, -ли, -лѣ, -льми, -льма, н. пр.: толь, толи, толѣ, тольми, тольма [так дуже, так сильно], ѥль, ѥли, ѥлѣ, ѥльми, ѥльша [наскілько, як дуже - знач. відносн.], також із прийменниками: отъ нели [відколи], до нелѣже [аж доки], сели,

СЕЛѢ [так далеко, н. пр. ОТЪ СЕЛИ = відтепер, від цього часу] КОЛЬ, КОЛИ, КОЛѢ, КОЛЬМИ [наскільки, як сильне, як дуже - знач. пит.]...

4. Прислівники способу [на питання як?], утворені наростком -АКО [оці прислівники - це середній рід займенниково = прикметникових слівець, таких, як: ТАКЪ, КАКЪ, див. §67₃]: АКО [як, сполучник .... neutr. од АКЪ], ТАКО, ꙗКО ꙗКОЖЕ [як - знач. відн.], ВЬСАКО, ВЬСѢКО, ВЬСꙖКО [н. всякий спосіб], КАКО [як? - знач. питайне], ИНАКО [инакше], СИКО [так, див. §67], з числівникових пнів: ЄДЬНАКО, ЄДИНАКО [однаково, пор. §69₁], ОБОꙖКО [на обидва способи]...

5. Окремо стоять прислівники, утворені наростком -АЧЕ з ріжними значіннями: ТАЧЕ [а тоді, нарешті], ꙖЧЕ [як, н. пр.: ДЬНЬ ꙖЧЕ ДЬНЬ = з дня на день], ИНАЧЕ [ще, за одним], пор. укр. неначе з не-иначе]... числ.: ЄДЬНАЧЕ, ЄДИНАЧЕ [ще, заодним], ОБАЧЕ [а тоже, а отже], та прислівники: АКЪІ [як - сполучник] та ВЬСЬМА [взагалі, пор. моск. весьма]

II. У прислівників, поутворюваних із ріжних іменних пнів, можна, здебільша, пізнати форму відмінка, з якого витворився прислівник. Найчастіше в них видно

1] прикметники в іменній формі,

і то в знах. або місцев. одн. середн. роду: быстро, быстрѣ [швидко], кротъко, кротъцѣ [лагідно, сумірно], различьно, различьнѣ [ріжно] тѧжько, тѧжьцѣ [тяжко] й т. д., або тільки в формі знахідн. одн.: весело, люво, ѕѣло [дуже], мало й т. д. головно, в прикметників „мякої" відміни [jo=пні], які форми місцев. для утворення прислівн. не знають: тоуне [даремно], боле [більше], выше [вище], паче [радче], скорѣе [скоріш], пръвѣе [перш] і т. д. Бувають, хоч і рідко, прислівники із зложеної форми прикметника: прокое [зрештою, пор. прокъ], прочее [автім, пор. прочь], пръвее [насамперед]...

2] прикметники в формі орудн. множ. на ы, н. пр. малы [мало], прекы [всупереч], пакы [знов], правы [по правді]...; сюди належать передусім прикм. з наростком -ьскъ, н. пр.: вражьскы [=по-ворожому, пор. враг=ворог], рабьскы [по=рабському], мѫжьскы... гречьскы, словѣньскы [по=грецьки, словінськи] й т. д.

3] іменики в ріжних відмінках і то:

а] в місцев. одн.: долѣ, оутрѣ [вранці], поздѣ [пізно]. - о-пні...; зимѣ [взімку], горѣ [вгорі], кромѣ [пор. крома=край] - а-пні...; зади [позад, пор. задь=задниця], послѣди [опісля], прѣди [попереду, пор.

прѣдь = перед] – [і = пні]...; въхоу [наверху] – у = пні... а то й усякі місцевикові форми: мѣтѣ [напереміну], нынѣ [нині], сквозѣ [наскрізь, крізь], понѣ [бодай], развѣ [хиба що, окрім, пор. §104]... б] даваль. одн.: долоу [доліє], домови [додому гал. доміє]; сюди належить въноу [геть, пор. вънъ, моск. вонъ, вънѣ = знадвору]... в] знах. одн. ā = пнів: противѫ [напроти]... г] орудн. одн. жін.: въ торицеѭ [удруге], тъчьѭ [тільки, пор. тъкмо = тільки]...; ґ] орудн. мн. і = пнів: вельми [вельми, дуже]; сюди можна затягти такі прислівники, як: многъми [дуже], вол̑ьшьми [більше], мьн̑ьшьми [менш], див.: про це ще під 3г...; д] місц. двійні: междоу [поміж, пор. §104]... е] орудн. двійні: полъма [надвоє]...;

3. Крім того, є багато прислівників утворених із іменних пнів, окремими наростками, н. пр.:

а] наростком -ь, н. пр.: близь [пор. §104], побіч близъ, правь [дійсно], прѣмь [навпростець], прѣпрость [дуже просто], сугубь [удвоє]... сюди ж належить: искрь [близько, пор. §104], испрь [у сполуці: въиспрь = угору], ѫтрь [усередині, пор. изѫтрь, вънѫтрь], свободь [вільно], въспѧть [= vъs-pets, пор. пѧта = пята], издрѧдь [незвичайно, пор. рѧдъ = ряд], окрьсть [навхрест], отънѫдь [ціл-

ком, пор. НѪДИТИ = приневолювати], ѹДѹБЬ [легко, пор. ПОДѹБА ЄСТЪ = личить, ПОДѹБЬНЪ = підходящий, що лучить] і т. д.;

в] наростком -Ъ: БЛИЗЪ [пор. §104], НИЗЪ [вдолину], ПРОТИВЪ [напроти], ВЪНЪ [геть, пор. моск. вонъ]...;

г] наростками -то-, -та-, -ті- [може й од дієслівних пнів]: МИМѠ [пор. МИ-НѪ-ТИ, пор. §104], ТЪКЪМѠ [тільки, пор. ТЪК-НѪ-ТИ]... ТЪКЪМА, ДѢЛЬМА [= для, ради], НѹДЪМА...; МЪІІОГЪМИ [дуже] й т. д.

ґ] наростками неясного находження, н. пр.: ВЪІСОЧЕ [пор. ВЪІСОКЪ], ГЛѪБОЧЕ, ДАЛЕЧЕ...

4. Бувають іще окремі прислівники, то звязані з пнями іменними, н. пр.: ДѠМА [пор. ДѠМЪ], ВЬЧЕРА [вчора, пор. ВЕЧЕРЪ], а то й незвязані, й походження їхнє неясне: СПЪІТИ [даремне], ТАИ [тайком]... ЄДЪВА [заледви], ДѢЛЯ [для].

5. Нарешті є ще ряд прислівників, що, як ми бачили вже вгорі [див. під 3а] повстали з якоїсь форми йменика з прийменником н. пр.: ВЪСКОРѢ, ВЪСЛѢДЪ, ВЪНѪТРЬ, ВЪСКРАИ [докраю], ВЪСКѪЮ [чому] і т. д. при чому буває й так, що первісне значіння

йменика або затратилося обо йменик узагалі вийшов із уживання, н. пр.: БЕСПРѢСТАНИ, СТАНЫ [без перестанку], БЕСПРѢМЕНЕ [безнастанно], ВЪДАЛѦ [вдаль], ВЪИНѪ [раз-у-раз], ВЪНЕЗААПѪ [раптом].

§106. Прислівники, утворені з прикметників, можуть, як і прикметники, творити вищий ступінь [§60] - є ним форма жахідн. одн. сер. роду, н. пр.: ПОЗДѢЕ [пізніще], СКОРѢЕ [раніш], ВЫШЕ [вище], БОЛЕ [більше й т. д.; найвищий ступінь твориться, як і в укр. мові, з вищою частицею-приростком НАИ, хоч форми 3. ступня вживаються рідко.

Частиці [particulae]

§107. Із найчастіш уживаних частиць [це, власне, теж прислівники] назвемо:

НЕ [не]; НИ [і ні, лат. neque]; -ЖЕ, що його дочіплюється до поодиноких слів у реченні, щоб ці слова внагляднити: НИ-КЪТО-ЖЕ [й ніхто, ніхто ж], НИЧЬСОЖЕ [й ніщо] дочіплене до займенника *И, *ꙗ, *Ѥ — -ЖЕ надає цьому займеникові відно-

ного значіння. ИЖЕ, ꙗЖЕ, ѥЖЕ який, яка, яке [пор. §63 II 1]; -ЖДЕ, дочіплене до займенника ТЪ, дає йому значіння „той=самий", лат. -dem, н. пр. ТЪЖДЕ [той самий, лат. idem], долучене до питайного займенника КЪ, надає йому значіння лат. -que, -libet, н. пр. КЪЖЬДО [кожний, лат. quisque].

Є ще частиці, вживані для викликів: СЕ, ѥСЕ [бач!], СѢ, ВОЛЕ [нуж!], ѥША, ꙗРОУ [бодай, коби!]

Про частицю НАИ-, див. §106.

Сполучники.

§.108. Старобалгарська мова знає такі сполучники:

А [але, а, гр. δέ], АШТЕ [якщо], БО [бож у сполуках: ИБО, НЕБО і т. д.], ДА [щоб, сполучується з инчими сполучниками: АШТЕ ЛИ ДА = а якщо, АШТЕ ДА НЕ = а якщо не..., ДА-ЖЕ-НЕ аж і т. д.; у сполуці з особами теп. часу надає формі дієслова значіння наказового способу: ДА ВЕДѪ, ДА ВЕДѪТЪ, пор. §85], ѥДА [чи], И [і, у сполуках: ИБО = бож, ИЛИ = або, ИЛИ-ИЛИ = або-або, АШТЕ ЛИ = а то, АШТЕ ЛИ ДА = якщо ж], НЕ у сполуках НЕБО,

НЕБОНЪ [боже], НЕЖЕ [ніж при 2. ступ. прикм. або присівн.], НЪ [але, но- протиставність], ТАЖЕ [і так, отже, а тої], ТИ [і], ТО [то- як сполучник головн. і побічн. речення, н. пр. умовної], ЧЕ [і то, хоч, гр. καίτοι) у сполуці: АЧЕ [хоч].

Крім того, функції сполучників виконують і деякі прислівники та частки, н. пр. ТАКО [як, що- в реченнях висновних, наслідкових та часових]... і відносні займенники в деяких відмінках або у сполуці з прийменниками [в реченнях причинових], н. пр.: орудн. одн. ЧИНЪЖЕ [бо, тому що], ЗА НѢ, ПО НѢЖЕ, ЗА НѢЖЕ [тому що, через те що], ДОНѢДЕЖЕ [але го]...